

ET

Erdélyi Társadalom

I. évfolyam, 1. szám

2003 április

ÉRDÉLYI TÁRSADALOM

Szociológiai szakfolyóirat

1. évfolyam 1. szám

Kolozsvár
2003

ERDÉLYI TÁRSADALOM

A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia Tanszéke magyar tagozatának folyóirata. Megjelenik évente két alkalommal.

Alapítók

Horváth István, Magyarai Tivadar, Péter László, Veres Valér

Szerkesztőbizottság

Horváth István
Magyarai Tivadar
Péter László
Veres Valér

Szerkesztőtanács

Bárdi Nándor
Csepeli György
Gábor Kálmán
Ladányi János
Lőrincz D. József
Magyarai Nándor László

Felelős szerkesztő

Horváth István

Mezei Elemér
Némedi Dénes

Szaklektor

Magyarai Tivadar

Borítóterv és DTP

Módi István-Hunor

A szerkesztőség postai címe

Revista „Erdélyi Társadalom”

RO 3400 CLUJ

Str. M. Kogălniceani nr. 1, Catedra de Sociologie

Tel/Fax. 40 (0) 264 – 196 494

E-mail: Erdelyi.Tarsadalom@kolozsvar.ro

Kiadványunk megvásárolható a Röser (Kolozsvár), Osiris (Budapest), Pallas Akadémia (Csíkszereda) és Corvina (Sepsiszentgyörgy) könyvesboltokban.

Kiadó: Kolozsvári Egyetemi Kiadó

Nyomtatta a Gewalt Nyomda, Kolozsvár

A lap kiadását a

Romániai Doktorandusok és Fiatalkutatók Szövetsége (RODOSZ) támogatja

ISSN: 1583–6347

Tartalom

I. TANULMÁNYOK

Horváth István: Az erdélyi magyarok kétnyelvűsége: nyelvmentés és integráció között?	7
Péter László: Új szegények túlélési stratégiái	25
Pásztor Gyöngyi: Slumosodás és elszegényedési folyamatok Kolozsváron	51
Geambaşu Réka: A kolozsvári roma elit kialakulásának folyamata	67
Veres Valér: A társadalmi struktúra etnikai sajátosságai a posztszocialista Erdélyben	87
Magyar Tivadar: Elemzések a romániai magyarok sajtóolvasási szokásairól	113

2. MEZŐNY

Magyar Nándor László: Közelítések a romániai magyar szociológia mai helyzetéhez	133
Geambaşu Réka: Dekonstrukció és intézménylétesítés	147
Csata Zsombor–Ercsei Kálmán: Regionális terek és társadalmi átmenet Romániában	155
Péter László: Egy újraéledt szaklap szemléje	163
Magyar Tivadar: „Gondolatok és adatok”. Két jó tankönyvről	169
Sumarul studiilor	173
Abstract	175

Horváth István

Az erdélyi magyarok kétnyelvűsége: nyelvmentés és integráció között?

Egy megírandó, az erdélyi magyarság változó kisebbségi tényállapotait feldolgozó és értelmező eszmék története kertén belül jelentős helyet foglalna el a kétnyelvűség, a román másodnyelvűség kapcsán megfogalmazott viszonyulások felleltározása. Hogy a kultúrák közötti *híd* vagy a *tolmács* metaforájában összefoglalható kétnyelvűség-ideológia csak egy adott hatalmi kontextus terméke¹, vagy az erdélyi magyar értelmiség egy része által felvállalt kisebbség-erkölcsi krédó része volt, azt most nehezen tudnók eldönteni, mindenképpen tény, hogy az utóbbi évtized nyelvi vitáinak a perspektívájában ez a viszonyulás ma már mesterkéltnek tűnhet. Ugyanis a kommunizmus bukása óta eltelt időszakban, a kétnyelvűség kapcsán megfogalmazódott, magyar domináns értelmiségi viszonyulás a kisebbség és többség nyelvének az aszimmetrikus viszonyát hangsúlyozza ki, és a kialakult kétnyelvű kommunikációs gyakorlatokért, a magyar nyelv helyzetének az újraalkudásáért száll síkra. Az ebben a folyamatban kialakult viták, állásfoglalások során a problémafelvetések, helyzet-meghatározások túlmutatnak azon a helyzeten, hogy a romániai magyarság nemzetállami reflexekkel szembesül, és sokkal általánosabb szinten jelzik az integráció és kisebbségi anyanyelvűség/kétnyelvűség között kialakult feszült viszonyt. A tanulmány első része ezt a körvonalazódó vitát, és a mögötte húzódó feszültséget szeretné jobban megfogalmazni, értelmezni.

A második részben a kétnyelvűség társadalmi szintű működésének néhány vonzatát, a kétnyelvűségi gyakorlatok és a kétnyelvűség kapcsán megfogalmazott viszonyulások, attitűdök pluralizmusát szeretnénk bemutatni.

NYILVÁNOS VITÁK: KÉTNyelVŰSÉG ÉS/VAGY INTEGRÁCIÓ

A romániai magyarság nyelvi helyzetének az elemzésében értelemszerűen központi helyet foglal el a magyar és román nyelv aszimmetrikus helyzete, az a törvények által közvetlenül meghatározott, illetve a közvetett módon, a szimbolikus hatalmi gyakorlatok során megnyilvánuló alárendeltségi kontextus, amelyben a magyar nyelv intézményes keretek között és intézményesült kommunikációs helyzetekben újatermelődik². Mindennek jegyében a romániai magyar népesség jelentős részére jellemző kétnyelvűséget is kiemelten és majdnem kizárólag mint hatályosan elrendelt és érvényesített nyelvi gyakorlatot közelítik³. Az elemzésekben elsősorban

1. Bárdi a magyar kormány határon túli magyarsággal kapcsolatos, hatvanas évek végén megfogalmazott politikai törekvések lényegét így foglalja össze: „*a kettős kötődés ideológiájának hangoztatása és a hídszerep kijelölése*” [dólt betűvel szedve az eredetiben H. I.] Bárdi N. 2000:42.

2. Lásd Kontra M. 1999, Szépe Gy. 1993, 1999, Péntek J. 2001a, 2001b, Kontra M., Szilágyi N. S. 2002.

3. Heinz Kloss különbözteti meg a természetes (voluntáris) és a rendeleti (*decreated*) kétnyelvűséget (1966)

a kétnyelvűségnek, a kisebbségi anyanyelvűségekre gyakorolt káros hatásait (dominanciaváltás, nyelvcsere, nyelvi erózió, stb.) hangsúlyozzák⁴, a kétnyelvűségnek mint olyan átfogóbb, a nyelvileg differenciált közegekben a kommunikációt megalapozó jelenségnek az elemzése bizonyos szempontból marginálisnak tekinthető.

A kétnyelvűségi gyakorlatokra vonatkozó domináns értelmezési keret (jelentős mértékben leegyszerűsítve) a következőképpen vázolható: az erdélyi magyarok bilingvizmusa a román és a magyar nyelv között létező jogi- és (az egyre markánsabban megnyilvánuló) társadalmi státus-aszimmetria feltételei közepette alakul, és „az anyanyelvi egynyelvűség és a másodnyelvi egynyelvűség” nagyon szűkre szabott mozgásterében intézményesült (Péntek, 2001b:113). Trendszerűen (a mennyiségi vonzataiban pontosan nehezen dokumentálható nyelvcsere után) ez azt eredményezte, hogy „a magyar anyanyelvűek többnyire anyanyelvük valamely alárendelt változatát ismerik, a román nyelvnek pedig gyakran a köznyelvi, sztenderd változatát” (Péntek, 2001b:50). Tehát a romániai magyarság kétnyelvűségének bizonyos módú intézményesülése inkább kedvez a kisebbségi szempontból nemkívánatosnak tartott nyelvi folyamatok megerősödésének, mint a kétnyelvűség olyan jellegű intézményesülésének, amely fenntartja az anyanyelvhasználat dominanciáját. A kiutat a nyelvi helyzetet közvetlenül meghatározó, etno-politikai integrációs modell újraalkudozása jelentheti, pontosabban az, hogy „megszűnik az anyanyelv alárendelt jogi státusa, az eddigiektől eltérően, inkább a mellérendeltség viszonyában alakul a kisebbség és a többség nyelvének a viszonya” (Péntek, 2001b:111).

Tehát az erdélyi magyar szakközvélemény a kétnyelvűséget kiemelt (és majdnem kizárólagos) módon olyan nyelvi helyzetnek tekinti, amely az asszimilációt megcélzó hatalmi technikák logikájának megfelelően alakult ki és működik, ennek jegyében a másodnyelvűség, mint az elemzés tárgya, inkább asszimilációs trendet jelző tünetegyüttesként és kevésbé a tágabb társadalmi integrációt megalapozó kommunikációs eszköztárként tételeződik. Ezt a viszonyulást markáns módon fogalmazza meg Péntek János (2001a), egy, az erdélyi magyarság kétnyelvűségéről is értekező, 1999-ben, a *Kisebbségkutatásban* megjelent tanulmány kapcsán (Csepeli, Örkény, Székelyi, 1999). A kritizált tanulmányban a magyarországi szerzők az erdélyi magyarság kétnyelvűségét a társadalmi integráció egyik kiemelt kulturális eszközének tekintik, például azokat a nyelvhasználati mintákat, amelyek esetében fokozott mértékben kétnyelvűek és kiemelten a román nyelv mint publikus nyelv használata jellemzi, *nyelvileg integrált mintának* nevezik (uo., 1999:506–507). Hogy az integrált társadalom eszményképe számukra kötelezően a kisebbség kétnyelvűségét, illetve a másodnyelv kiemelt használatát jelenti, azt ilyen megfogalmazásokkal erősítik meg: „a többségi nyelv ismeretének a hiányából fakadó nyelvi szegregáció főképp az erdélyi magyarokat jellemzi (15%)” (Csepeli, Örkény, Székelyi, 1999:506). Péntek következtetése az ilyen elemzői hozzáállás kapcsán sommás és egyértelmű: „... a kutatók értékrendje merőben eltér a vizsgált társadalmi közeg értékstruktúrájától, és hogy ők a magukét tekintik hitelesnek, azt kéri számon a vizsgált kisebbségi közösségen. Az ő megítélésük szerint pl. nem az identitás a megőrzendő érték, hanem az identitásváltás a kedvező fejlemény.” (Péntek, 2001a:20).

A kétnyelvűség és integráció közötti problémamentes kapcsolatot megfogalmazó állásponttal szembeni kritikai él érthető és fenntartható, hisz ez jelenleg azt feltételezi, hogy az integráció kulturális terhét teljes mértékben a nyelvi kisebbségekre hárítják (Skutnabb-Kangas, 2000: 59), mi több a kisebbségi nyelvek alárendelt helyzetét is implicit módon feltételező integrációs

4. Lásd Péntek J. 2001b., Orbán L., Vetési L. 2001, Vetési L. 2001!

eszmény, többség és kisebbség számára közös és egyetemes értékként definiálódik (Skutnabb-Kangas, 2000:59). Így a többségi és kisebbségi publikus nyelvhasználat joga eleve hierarchikusan tételeződik, az integrált társadalom eszményének a természetéből fakad, és elvi, erkölcsileg alapozza meg az aszimmetrikus viszonyt. Értelemszerűen következik, hogy a társadalom integráltságának és az egyéni identitás megőrzésének mint értékeknek a viszonya is ugyancsak hierarchikusan értelmezendő, az integráltság egyetemes elvárásaként, az identitás megőrzése partikuláris lehetőségként tételeződik.

Hogy ez milyen formákban nyilvánul meg a társadalmi diskurzusok szintjén, jól példázza azt Alina Mungiu-Pippidi a román-magyar viszonyokat elemző könyvének egy részlete, amelyben (igaz csak mellékesen) arról a magyar elvárásról beszél, hogy tiszteletben tartsák a magyar névírás jellegzetességét, azt a, román írásrendtől eltérő szabályt, hogy a családnevet követi a keresztnév. Ennek kapcsán így fakad ki az elemzői igényekkel fellépő szerző: „Minden tisztelettel minden lehetséges kultúra névírási szokása iránt, amelyek alapján bármilyen egyéni névírési forma lehetséges, de mégis amit keresünk az egy egyetemes kommunikáció lehetősége. Ne feledjük, 2000-ben, vagy e körül vagyunk, és az angol nyelv és az individualizmus győzedelmeskedése okán, jelenleg a keresztnévet a családnév előtt írják.” (Mungiu-Pippidi, 1999:11)

Azt, hogy integráltságának a publikus kultúra azon megnyilvánulási formái minősülnek, amelyeket a többség egyfajta természetes, magától értetődő rend részének tart, nagyon jól tükrözi Kontra és Szilágyi elemzése (2002) arról, hogy a román tanügyi törvény, azontúl, hogy explicite kódolja, szövegezésében, szóhasználata egy implicit hierarchiát is sugall a román és a kisebbségek anyanyelvének a tanítása között. Ez úgy írható le, hogy a román nyelv tanulása az az oktatási folyamat *természetes* alapállapotához tartozik, ehhez viszonyítva a kisebbségi nyelvek oktatása az valamiféle *ráadás*, partikuláris lehetőség. A kisebbségi kétnyelvűség és a társadalmi integráció normatív összekapcsolása általában egy pozitív politikai program alapját képezi, az állampolgárok közjavakban és közszolgáltatásokban való fokozottabb részesedésének és gazdasági, társadalmi illetve politikai folyamatokban való részvétel esélyei növelésének előfeltételeként tételeződik. Viszont az ilyen jellegű érvelés, pozitív politikai programra való hivatkozás, Romániában egyértelműen marginálisnak tekinthető. Az utóbbi évtized politikai retorikáját alapul véve a kisebbségi kétnyelvűség nyelvpolitikai célkitűzése inkább szimbolikus (az államalkotó nemzet jogaira hivatkozó), mint gyakorlati (a részesedést megcélzó) megalapozottságú volt. Ebben az érvrendszerben a kisebbségek román nyelvismerete fokozottabban az állam iránti lojalitás egyik ismérveként, mint a közjavakból való fokozottabb részesedés és a mobilitási esélyek növelésének előfeltételeként jelent meg. Így a kisebbségi anyanyelvűség és társadalmi integráció elvi szinten feszültnek tekinthető viszonyára ráduplázott egy másik: a kisebbségi identitás és az állampolgári lojalitás közötti alapvető feszültség (Turda, 2000). Ugyanis a kisebbségi anyanyelvhasználat kiterjesztését megcélzó jogkövetelések, a többségi dominánsnak mondható értelmezése szerint, nemcsak a nyilvános szféra nyelvi integráltságát veszélyeztették⁵, hanem, a román nyelv használatának a visszaszorítási kísérlete által, magát az állami autoritását kérdőjelezték meg.

Következésképpen a kétnyelvűség értelmezése és funkciói, illetve az ezek jegyében körvonalazott integrációs modellek merőben mást jelentenek a kisebbségi és a többségi elit számára. A kisebbségi elit az anyanyelvhasználat nyilvános kiterjesztésével párhuzamosan, a másodnyelvűség korlátozott (és korlátozandó) és pontosan behatárolt instrumentális funkcióit tartja kívánatos-

5. A tipikus érv: ha valaki magyar nyelven végzi az orvosi egyetemet, hogyan értekezik majd a román beteggel?

nak, a többségi elit jelentős része, továbbra is a román nyelv szimbolikus (és a nemzeti ideológiába ágyazott) elsőbbségét érvényesítő egységesített, és a politikum által ellenőrzött, szabályozott nyelvi piac fenntartása mellet kardoskodik⁶.

A két szempont közötti egyeztetés nehézsége, a román és a magyar nyelvnek a megfelelő nemzeti ideológiában elfoglalt helyétől is függ. Ugyanis mindkettő a nyelvet, mint az nemzeti identitás egyik alapvető forrásának, így az identitáspolitikát lényeges tárgyának tekinti. Ennek megfelelően a kisebbségi nyelvhasználat, a kétnyelvűség problémaköre nem egyszerűen nyelvi jogokat érvényesítő és gyakorlati megfontolásokat követő nyelvpolitika, hanem nemzeti ideológiák átértelmezésének a függvénye, így az integráció modelljének és alapvető értelmezésének az alapvető újralkudozását feltételezi.

Mindez csak annyit jelent, hogy a kisebbségi elit által megfogalmazott nyelvpolitikai törekvések jegyében jogosan kérdőjelezi meg az integrációnak a jelenleg kialakult modelljét, és nem azt, hogy a romániai magyar népesség egyöntetűen fenntartásokkal viszonyul a kétnyelvűséghez, vagy az erre alapozó integrációhoz.

Valószínű, hogy a kisebbségi társadalom értékrendje, pontosabban viszonyulása a kétnyelvűséghez, összetettebb, nem írható le kizárólag a kétnyelvűség jelenleg érvényben levő gyakorlatainak a megkérdőjelezéseként, ugyanis a működő kétnyelvűség társadalmi kontextusa, habár hatalmi és többnyire politikai jellegű viszonyulások eredménye, nem kizárólag és nem folyamatosan akként tudatosul a társadalom szintjén. Sokkal inkább feltételezhető, hogy a másodnyelvűség, a kódválasztás és a kódhasználat olyan szabályaiként érvényesül, amelyeket a romániai magyar társadalom egy része magától értetődőnek, a társadalmi szintű kommunikációt megalapozó szabályok rendszerének fogad el, és nem a hatalomgyakorlás közvetlen vagy derivált formáiként értékeli. Tehát a kisebbségi *társadalmi közeg értékstruktúrája*, viszonyulása a kétnyelvűséghez összetett és árnyalt, az elit által (egyébként jogosan) megfogalmazott ellenállási mozzanatokon kívül, más érdekek, értékek és alkalmazkodási stratégiák is megjelenhetnek.

Ezt látszik elméletileg alátámasztani a Bourdieu-i egységesített nyelvpiaci modell keretein belül értelmezett szimbolikus elnyomásnak az a jellegzetes vonzata, hogy a nyelvi dominanciával párhuzamosan kitermeli a dominanciának az alárendeltek által elfogadott formáit is (1982, 1994). Mindez annak tudható be, hogy a nyelvi piac egységesítésének folyamatában a megfélemlítés mozzanatai inkább kivételesek, jellemzőbb – az alacsony vagy mérsékelt nyelvi kompetencia esetében – a *szorongás*, vagy – megfelelő kommunikáció eszköztár birtoklása esetében – a *sikerélmény*. Ennek következtében az egységesített nyelvi piac normáit, a másodnyelvhasználatot a résztvevők nem kötelezően és nem minden helyzetben érzékelik a hatalomgyakorlás nyilvánvaló gesztusaiként (Bourdieu, 1994:51). A kódválasztás és kódváltás szabályait a kommunikációs folyamatokban résztvevők, adott, magától-értetődő normaként fogadhatják el, így számukra a kétnyelvűség, mint olyan kulturális tőke jelenik meg, amely tényleges hasznot eredményez, lehetségessé teszi a részvételt egy *objektív* szabályok alapján szerveződött kommunikációs és interakciós térben. Tehát a részvétel, vagy ha úgy tetszik az integráció, *szubjektíve* pozitív élményt is jelenthet, és a román nyelv ismerete, a kisebbségi közösség egy részén belül akár csoportnormaként, elvárásként vagy legalábbis pozitív tulajdonságként is megjelenhet.

6. Az, hogy a román nyelv milyen mértékben továbbra is a politika tárgya, jól tükrözi a tanulmány megírása idején folytatott viták a politikumon belül, illetve a politikum és a nyelvészek egy csoportja között a román nyelv védelméről szóló törvény kapcsán.

Így nem kizárható, hogy a másodnyelvűség a kisebbségi társadalom jelentős részének a számára úgy jelenik meg mint az integráció egyik (nincs kizárva, hogy lényegesnek tekintett) kulturális eszköze, amely (különböző érdekek, érzelmi együtthatók és működő beszédközösségek kódválasztási normái által meghatározottan) sajátos a nyelvi akkomodációs folyamatokat hoz, illetve a kétnyelvűségi gyakorlatok és az ahhoz való viszonyulások pluralizmusát eredményezi (Martin-Jones, 1989:108).

A kétnyelvűség kapcsán körvonalazódó pluralizmust, annak az elfogadó vonzatait, kizárólag úgy kezelni mint a nyelvi hegemoniára való törekvés politikája által előidézett állapotot, már csak azért nem célravezető, mivel azt a hamis illúziót keltheti, hogy a magyar nyelv helyzetének politikai szinten történő újraalkudozása, a kisebbségi nyelv jogilag alárendelt státusának a megszüntetése, a kétnyelvű gyakorlatok jelentős mértékű és látványos átrendeződését is eredményezi.

KÉTNYELVŰ KOMMUNIKÁCIÓ, KÉTNYELVŰSÉG KAPCSÁN MEGFOGALMAZOTT ATTITŰDÖK

Az itt feldolgozott és bemutatásra kerülő információanyag forrása két, az erdélyi magyar népesség alapsokaságán végzett kérdőíves adatfelvétel (lásd részletesen bemutatva CCRIT, 1999, Culic, Horváth, Lazăr, 2000). Mindkét kutatás csak mérte a nyelvhasználatot kérdőív segítségével, illetve a kétnyelvűség kapcsán megfogalmazott attitűdöket, de egyik sem volt nyelvészológiai jellegű, az itt bemutatott következtetések e két kutatás adatainak a másodfeldolgozására alapoznak. Tekintettel arra, hogy az adataink forrása nem egy, eleve nyelvhasználatra tervezett, átfogó és egységes kutatás információi, elemzésünk sajátos módon korlátozott, abban az értelemben, hogy nem volt lehetőségünk a román nyelv ismeretének a szintje és különböző kétnyelvűség iránti attitűdök közötti összefüggéseket vizsgálni.

ROMÁN-MAGYAR KÉTNYELVŰSÉG, ROMÁN MÁSODNYELVŰSÉG

Előzetes mérések és becslések a romániai magyar népesség 80-85 százalékát tekintik kétnyelvűnek, vagy legalábbis román nyelvet ismerőnek (Csepeli, Örkény, Székelyi, 1999:506, Péntek, 2001a:19). Adataink alapján is hasonló általános kép körvonalazódott, viszont szükségesnek tartjuk a jelenség árnyaltabb képét is bemutatni, pontosítva az adatfelvétel módszertani hátterét és egyúttal az adatok lehetséges értelmezésének a keretét.

Kezdjük a mérésre használt önértékelést (önbesorolást) vizsgáló skála bemutatásával, annak kapcsán megfogalmazható módszertani jellegű fenntartásokkal. Az önértékelő skálák használata elsősorban gyakorlati megfontolásokból megalapozott, ugyanis bármely más, a nyelvi kompetencia mérésre használatos eszköz vagy eljárás sokkal több, körülményesebb munkát feltételez⁷. Ám az általunk használt mérőeszköz (mint általában az önértékelésre alapozó skálák⁸) arra a feltételezésre épül, hogy a romániai magyarság körében létezik egy konszenzus arról, hogy mit

7. A nyelvismeretet mérő skálákról, tesztekéről lásd Spolsky (1989) Stevenson (1989)!

8. Lásd erről a problémáról Edwards, 1994:57-58!

jelent „jól” vagy „közepesen” beszélni románul, általában arról hogy mi jelent a nyelvi kompetencia, illetve mik annak a különböző fokozatai. Márpedig csak a regionális nyelvi helyzet és az eltérő társadalmi pozícióktól meghatározott differenciált érintkezések alapján jogosan feltételezhető, hogy jelentősek az eltérések abban, ahogy a különböző rétegek reprezentálják a román nyelvi kiválóság különböző fokozatait.

A regionális nyelvi helyzet kapcsán feltételezhető, hogy a kizárólag vagy többségében magyar nyelvű kiserégiókban mások az elképzelések arról, hogy mit jelent jól vagy elfogadható szinten beszélni a román nyelvet, mint olyan térségekben ahol a román nyelvet beszélők jelenléte meghatározó. A társadalmi pozíció kapcsán kialakult nyelvi kiválóság reprezentációja függ egyrészt az iskolázottság folyamatában kialakult tapasztalatoktól (a nagyobb egyetemi központokban nagyobb a lehetősége a román nyelvi kontaktusoknak), másrészt a munkahely jellegétől (egyértelmű, hogy a gyakori ügyintézés, illetve a jelentős mértékű területi mobilitással járó munkakörök esetében nagyobb a nyelvi kontaktusok valószínűsége).

Az a feltételezés sem igazán tartható, hogy a kötelező román nyelvoktatás folyamata kialakíthatott egy viszonylag egyöntetűnek mondható viszonyítási alapot. Amint az köztudott, a romániai kisebbségek román nyelv oktatásában nem a román köznyelvet tekintik modellnek, hanem egy olyan archaizmusokkal és regionalizmusokkal terhelt nyelvi változatot kínálnak fel a diákoknak (Szilágyi, 1998), amelyet legfennebb egy filológusi képzettségű szépírói aspirációkkal megáldott elit beszél; tehát kevésbé valószínű hogy referenciális modellként működik.

Az a feltételezés, hogy létezik a románnak egy, a média, de főleg a populáris kultúra által közvetített köznyelvi változata, amely minimális regionális variációtól eltekintve, viszonylag egységes, s így a magyarok számára is referenciaként működik, még megvizsgálandó. Mindenesetre ez is inkább a városi környezet esetében valószínűsíthető.

Figyelembe véve a módszertani kifogásokat, fenntarthatóbbnak tűnik, ha a másodnyelvűség mérése érdekében kialakítandó skála nem az elvont nyelvi, hanem a kommunikatív kompetenciát, a másodnyelven történő közlést megalapozó kommunikatív képességek szintjét mérte a kutatásban. Értelemszerűen következik, hogy a másodnyelvűséget nem a nyelvi kompetenciának egy abszolút és elvont skáláján (valamilyen statisztikailag egyértelműen leírható tulajdonságként) értelmezzük, hanem konkrét társadalmi gyakorlatok és helyzetek kontextusában megnyilvánuló kommunikatív teljesítményként. Ezt a kommunikatív teljesítményt a személyes kapcsolathálózatok és a személytelen formában intézményesült beszédhelyzetek (bevásárlás, ügyintézés stb.) kontextusában kialakult elvárásoknak való megfelelés egyénileg becsült szintjeként határozzuk meg. Abból indultunk ki, hogy a román nyelv használatára vonatkozó elvárások változatos helyzetekben és gyakorisággal jelennek meg, és sajátos beszédregiszterek⁹, repertoárok¹⁰, és stílusok használatát feltételezik. Az egyénileg értékelt kommunikatív kompetencia egyszerre feltételezi ezen elvárások egyfajta reprezentációját és azt, hogy milyen mértékben, szinten képes az egyén ezeknek megfelelni.

A skála felépítésében elsősorban a kétnyelvűek és a másodnyelvet valamelyes mértékben használók, anyanyelvű alapnyelvűek között tettünk különbséget. Ez az elhatárolás a kétnyelvűség

9. Beszédregiszter „olyan szótári egységekből álló kollekció, amelyeket különböző foglalkozási vagy társadalmi csoportokkal kapcsolunk össze” (Wardraugh, 1995:48)

10. Egy viszonylag jól körülhatárolható közösség (szomszédság, munkatársak stb.) által használatos beszédváltozatok (Wardraugh, 1995:112-113)

meghatározásának a minimalista és maximalista megközelítéséből¹¹, egyfajta kompromisszumos megoldásként vezethető le. A maximalista megközelítés azt a személyt tekinti kétnyelvűnek, aki két nyelvet anyanyelvi szinten birtokol, mindkettőt alapnyelvként beszél. A másik perspektíva szerint a minimális szintű, de a mindennapi kommunikáció folyamatában valamelyes rendszerességgel másodnyelvhasználat esetében is lehet kétnyelvűségről beszélni.

Mi kétnyelvűnek tekintettük azt a személyt, aki nem kontextusfüggő, aktív (vagy produktív¹²) másodnyelvi kompetenciával rendelkezik. Az *aktív kompetencia* alapvetően annyit jelent, hogy az egyén nemcsak megért valamit egy adott nyelven, hanem pusztán a verbalításra alapozva *képes kommunikálni is* azon a nyelven. Az hogy nem kontextusfüggő ez a kompetencia, annyit jelent, hogy nem korlátozódik a megszokott rutinos kommunikációs helyzetekre, hanem a nyelvtudása akkor is működik, amikor adott, nem rutinjellegű kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi forma, szabály és a pontos regiszter ismerete hiányzik. Tehát a beszélő olyan mértékben jártas a másodnyelvben, hogy képes áthidalni a számára szokatlan beszédhelyzetek elvárásai kapcsán felmerülő nehézségeket. Illetve, az esetleges kommunikációs nehézségeit kevésbé a saját nyelvismereti hiányosságainak, inkább a másodnyelv, anyanyelvűek által sem kimerítően ismert nyelvi változatainak tulajdonítja. Ez utóbbi az önértékelésre alapozó mérés esetében fokozottan tükröződik.

Másodnyelvet is használó egyén az, aki bizonyos, időben viszonylag stabil kontextusokban (esetleg személyekhez kötötten) használja a második nyelvet, és bizonytalan vagy egyáltalán nem érzi magát kompetensnek a nem szokványos (alkalmilag előforduló) kommunikációs helyzetekben, beleértve a passzív (értő, de magát megértetni nagyon nehezen tudó) nyelvismerettel rendelkezőket is.

Ennek jegyében a másodnyelvűséget mérő, önértékelésre alapozó skála elsősorban e két kategória között tesz (nyilvánvalóan nem abszolút módon) különbséget: a kétnyelvű és másodnyelvet használók között. Az átmenet a két kategória között a beszédregiszterek, repertoárok, és stílusok nem megfelelő ismeretére visszavezethető tudatosított nyelvi bizonytalanság¹³ jelentheti.

A kétnyelvűek csoportján belül elhatárolandó fokozatok esetében a másodnyelvhasználat által megalapozott nyelvi akkomodációs folyamatokra fektettük a hangsúlyt, és különbséget próbáltunk tenni a másodnyelvhasználat által megalapozott *konvergens* és *divergens* nyelvi akkomodáció között¹⁴. A konvergens akkomodáció annyit jelent, hogy a román nyelv használata által a beszélő a másik csoport tagjainak az elfogadását is követi. A divergens viszonyulás az a másodnyelv használatának a sajátosságait tudatosító és inkább instrumentális mint integratív jellegű használatát feltételezi (vö. Edwards, 1994:65).

Mindezeket a tényezőket figyelembe véve dolgoztuk ki a kétnyelvűséget, pontosabban a másodnyelv-használati kompetenciákat mérő skálánkat. Az első két fokozatával („*Anyanyelvi szinten beszélek románul*”, illetve „*Tökéletesen beszélek románul*”) feltehetőleg olyan személyek azonosultak, akik nem egyszerűen *beszélnek* a román nyelvet (kiterjedt szókészlettel és megfelelő szabályalkalmazási készségekkel bírnak), hanem helyzetfüggően sikeresen *alkalmazzák* a különböző vonatkoztatási csoportokra jellemző repertoárokat és beszédstílusokat, esetleg a he-

11. Lásd erről Navracsics é.n.: 15

12. Az aktív/produktív és a receptív/passzív kétnyelvűség (az utóbbit szemibilingvizmusnak is nevezik) közötti különbségtételt lásd Edwards, 1994:58

13. A jelenségről lásd Lanstyák, 2000:184

14. A két fogalomról lásd Trugdill, 1995:152

lyi dialektust. Tehát a másodnyelven történő kommunikáció során nemhogy tudatosítanak a nyelvhasználat idegenszerűségét, hanem feltehető, hogy a román nyelv használata egyfajta konvergens azonosulási folyamatokat is megalapoz, mint ilyen, a használók fontos integratív jelentőséget tulajdoníthatnak a másodnyelvűségnek. A különböző beszédaktusok folyamatában úgy *használhatják* a román nyelvet, hogy sajátos nyelvi és beszédalakzatok formájában sikeresen kifejezik a különböző lokális, regionális vagy rétegidentitásokat, hovatartozásokat. Feltehetőleg számukra a román nyelv használata nemcsak gyakorlati szempontból meghatározható sikereket jelent, hanem olyan kapcsolatrendszerbe való tartozást tesz lehetővé, amelyben az etnikai különbségek ellenére nem merül fel (vagy ha igen, akkor nem meghatározó) a másság, az idegenség problémája.

Ugyanakkor feltehető, hogy a nyelvismeret a nyelvi heterogenitás sajátos funkcionális kontextusában, olyan kifejezési, kapcsolatteremtési lehetőségeket alapoz meg, amely az alanyok értékelése szerint meghaladja az egynyelvűség biztosította lehetőségeket¹⁵, tehát megalapozott azt feltételezni, hogy ez a kategória a kétnyelvűséget egyértelműen pozitív kulturális hozzáadékként értékeli.

Az anyanyelvi szint és a tökéletes szint és a tökéletes nyelvtudás birtoklása közötti jelentős különbség nem annyira a nyelvi és implicite a társadalmi akkomodációs folyamatok közötti különbségként értelmezhető, hanem valószínűsíthető, hogy a másodnyelvet hozzárendelt módon és a családban sajátította el, tehát természetes/elsődleges kétnyelvűként értékelhető¹⁶. Ezt látszik alátámasztani, hogy azok között akik úgy értékelték hogy a román anyanyelvi szinten beszélnek magasabb az etnikailag vegyes családokból származóak aránya. Tehát a két kategória közötti különbség feltehetőleg nem a másodnyelvi teljesítmények szintjén, hanem a családi kötődésekben keresendő.

A skála harmadik fokozata („Nagyon jól beszélek románul, de érezhető akcentussal”), aktív másodnyelvűségi kompetenciát, azon beszédregisztereken használatos szókincs ismeretét feltételezi, amelyek meghatározóak az egyén személyes és társadalmi környezetében használatos kommunikációs helyzetekben, ám ez nem föltétlenül jelenti a különböző közösségi repertoárok és stílusok megfelelő ismeretét és/vagy használatát.

Tehát azok a személyek akik ebbe a kategóriába sorolták be magukat kevésbé tapasztalják meg a másodnyelvűség integratív vonzatait, feltehető, hogy számukra az intimitás, a hovatartozás kifejezésének a nyelve többnyire az anyanyelv marad¹⁷. Az idegenszerű akcentus tudatosítása nem pusztán arról szól, hogy ezek az egyének *érik*, hogy a kiejtésük sajátos (nem román) hanem arról is, hogy ezt az idegenszerűséget bizonyos helyzetekben visszajelzik számukra¹⁸, tehát a kommunikációs folyamatok során a másodnyelv használata inkább divergens viszonyulást megalapozó.

15. Az aktív kétnyelvűség ezen elemzési perspektívájára Fasold hívja fel a figyelmet (1995:8)

16. A szakirodalom különbséget tesz a természetes/elsődleges illetve a mesterséges/másodlagos kétnyelvűség között. Az elsődleges kétnyelvűség a két nyelvnek a primér szocializáció során történő párhuzamos elsajátítását feltételezi. Lásd erről Navracsics, é. n.: 24-25, Edwards, 1994:59-63

17. Ami nem jelenti azt, hogy nem tartanának fenn olyan személyes jellegű kapcsolatokat amelyek esetében a kommunikáció többnyire román nyelven folyik.

18. Nem kötelezően kritikusan, hanem esetleg az aktív hallgatásra jellemző biztató, segítőkész visszakerdezővel arra vonatkozóan, hogy „pontosan így kell érteni” amit a nem román anyanyelvű partner mondott.

A negyedik fokozat („*Az esetek többségében meg tudom értetni magam románul*”), határeset a kétnyelvűek és a másodnyelvet is használók között. Vagyis, az önmagát ebbe a kategóriába besoroló egyén, szokványos, rutinjellegű mindennapi helyzetekben képes kommunikálni, ismeri a megfelelő regisztereket, de tudatában van – feltehetőleg tapasztalta már – hogy bizonyos, de nem gyakori kommunikációs helyzetekben nem rendelkezik a megfelelő szókészlettel és a járulékos kommunikációs eszköztárral.

Az ötödik fokozat („*Bizonyos esetekben meg tudom értetni magam, de csak nehézségekkel.*”), olyan másodnyelvhasználatra utal amely a funkciók és a kommunikációs helyzetek szempontjából fokozottan korlátozott, feltehetőleg pontosan behatárolható helyzetekhez, személyekhez, esetleg témákhoz kapcsolt. Feltehető, hogy ezekben a familiáris helyzetekben az alanyok számára kialakul a kommunikáció kölcsönösségének az impressziója, hisz értik (vagy legalábbis az a benyomásuk) amit számukra közölnek, és az interakcióban résztvevő más személyek megértik amit ők elmondanak¹⁹.

Az ezzel a fokozattal azonosulók egy része valószínűleg receptív/passzív módon kommunikál románul, valamilyen benyomásuk van arról, hogy mi a román nyelven közölt szöveg jelentése, de nehezen tudja magát megértetni.

A hatodik fokozat („*Aligha egy pár szót értek ...*”) olyan alanyokra jellemző, akik valamelyes mértékben benyomást alkothatnak a román nyelv használatáról, de talán passzívnak sem nevezhető a román nyelvi kompetenciájuk, tehát egy beszédaktus során legfentebb beazonosítanak általuk ismert szavakat, de nem alkotnak képet az üzenetről.

Amint látható, a skála kidolgozásakor, a kommunikatív kompetencia szintjét mérendő, több dimenziót is figyelembe vettünk, feltételezve, hogy ezek összefüggenek. Ilyen volt az a feltételezés, hogy az átfogó regiszter, repertoár és stílus ismerete valamint az úgynevezett konvergens nyelvi akkomodáció nagy valószínűséggel együtt jár, és azok értékelik, állítják, hogy tökéletes a nyelvismeretük akik nemcsak jól ismerik a román nyelvet, hanem az ezen a nyelven történő kommunikáció fontos szerepet játszik az egyéni integrációjukban.

Ez egy elméletileg levezethető hipotézis, de annak ellenére, hogy ésszerűnek tűnik, nem biztos, hogy helyes. Ugyanígy, amint azt már említettük, a mérésünk nem nyelvészeti jellegű volt, nem volt lehetőségünk a kutatást úgy tervezni, hogy a fentebbi elméleti hipotézist empirikusan is teszteljük.²⁰

Mindezeket figyelembe véve a mérőeszközt, a skála fokozatainak a bemutatott értelmezéseit, és az adatok általunk szolgáltatott értelmezését, kérjük ezzel a fenntartással kezelni.

Az így kialakított, önértékelésre alapozó skálát felhasználva kérdeztük meg az erdélyi magyar népességre reprezentatív mintát jelentő populációt: milyen szinten ismerik a román illetve a német nyelvet?

19. *Többszoros* vidéken tipikus helyzet a magyar helybéliek román rendőrrel való kommunikációja, amely során, habár mindketten keverik a kódokat, a rendőr többnyire a románt, a magyar tárgyalófél többnyire a magyar használja, de a beszédaktus befejeztével mindketten azzal a benyomással távoznak, hogy megértették egymást.

20. Hangszalagra rögzítettünk pár adatfelvételt. Az ezek során elhangzott kommentárok egy részét felhasználtuk az értelmezéseink során.

A román (német) nyelv ismeretét illetően melyik kijelentés igaz Önre²¹

	Románul %	Németül %
Anyanyelvi szinten beszélek ...	2,8	0,1
Tökéletesen beszélek ...	22,8	0,5
Nagyon jól beszélek ..., de érezhető akcentussal.	29,1	2,1
Az esetek többségében meg tudom értetni magam ...	23,4	2,7
Bizonyos esetekben meg tudom értetni magam, de csak nehézségekkel.	17	9,1
Aligha egy pár szót értek ...	4,4	33,5
Egy szót sem ismerek.	0,5	51,8
Nem válaszol.	0	0,3

Az adatok alapján elmondható, hogy a romániai magyarságon belül (abban az értelemben ahogyan azt az előbbieken meghatároztuk) a kétnyelvűek aránya valahol 50-55 százalék körül van, 40-45 százalék körül van azok aránya akik a másodnyelv-használók kategóriájába sorolhatók és hozzávetőleg 5 százalék azoknak az aránya akik románul esetleg „egy kukkot” ha értenek.

A romániai magyarság majdnem fele kétnyelvű a fogalomnak abban az értelmében, hogy különböző interakciók során, aktív kommunikációs partnerként tud megnyilvánulni. Hozzávetőleg a népességnek egynegyede gondolja úgy, hogy a tökéletesen/anyanyelvi szinten beszél románul, tehát feltételezhető, hogy a román nyelv használatának nem pusztán instrumentális, hanem átfogóbb jellegű, integratív funkciói is vannak, a román nyelvet átfogóbb stratégiai alkalmazkodási eszközként használja²². A népesség majdnem 30 százaléka tudatosítja, hogy a román nyelv használata számukra és környezetük számára idegenszerűen hat, tehát feltételezhető, hogy inkább instrumentális mint integratív jelleggel kommunikál románul (pl. kevésbé valószínű, hogy a másodnyelv mint az intim jellegű kommunikáció nyelve működik).

A népességnek majdnem negyede (23,4 százalék) ismeri a román nyelvet egy bizonyos szinten, vagyis feltehető, hogy a rutinjellegű, mindennapi helyzetekben aktív román nyelvű tárgyalópartnerként tudnak fellépni, de kilépvé ezekből a helyzetekből, a korlátozott kódkészlet okán, kommunikációs nehézségeik vannak. Ez fokozott mértékben jelentkezik a népesség 17 százalékánál, az ők esetükben valószínű, hogy esetenként és elementáris szinten kommunikálnak románul²³.

Az összehasonlíthatóság kedvéért mellékeljük a következő táblázatot arról, hogy milyen mértékben és szinteken jellemző kétnyelvűség illetve a másodnyelv használata más romániai alpopulációk esetében²⁴

21. Culic, I, Horváth I, Lazăr, M (2000)

22. Ez a magatartás nem valami számító viszonyulás vagy tudatos normavállalás eredménye (Bourdieu, 1991:51).

23. Az adatfelvétel során egy-két lekérdezést rögzítettünk. Egy székelyföldi faluban egy idősebb személy így kommentálta a kérdést: „Én úgy vagyok vele, hogy ha a tudom, hogy a román megköszöni amit mondtam neki, akkor szóba állok vele, s tudom, hogy mit mondok neki. De ha látom, hogy csak azért kérdez románul, hogy az legyen belőle, hogy ne akarjon megérteni, akkor inkább hallgatok.”

24. Az adatokat lásd Culic, Horváth, Lazăr (2000). A kutatás során külön mintát használtunk a székelyföldi románok esetében, illetve párhuzamosan vizsgáltunk egy romániai román és egy erdélyi magyar mintát. A székelyföldi magyarok illetve az erdélyi románokra vonatkozó adatok a megfelelő minták részpopulációira számított értékek.

Itemek	Székelyföldi magyarok románul (%)	Székelyföldi románok magyarul (%)	Erdélyi románok magyarul (%)	Románok magyarul (%)
Anyanyelvi szinten beszélek ...		2,46	2,52	1,1
Tökéletesen beszélek ...	9,79	12,63	2,88	3,8
Nagyon jól beszélek ..., de érezhető akcentussal.	22,98	7,72	2,16	2,4
Az esetek többségében meg tudom értetni magam ...	29,36	17,54	7,19	2,5
Bizonyos esetekben meg tudom értetni magam, de csak nehézségekkel ...	29,36	15,09	9,71	3,9
Aligha egy pár szót értek ...	7,23	27,02	23,74	14,9
Egy szót sem ismerek.	1,28	16,49	51,80	70,8
Nem válaszol.		1,05		0,5

Az összehasonlító értelmezés és a kétnyelvűséget mérő skála működésének illusztrálására nézzük meg a kétnyelvűséget két magyar és román szempontból is sajátos alpopuláció, a székelyföldi románok és magyarok esetében.

Természetesen nem erőltetjük a párhuzamot a Székelyföldön élő románok és a romániai magyarság nyelvi helyzete között, tekintettel arra, hogy az előbbi csak statisztikai értelemben regionális nyelvi kisebbség, ugyanis a román nyelv abban a régióban is hivatalos nyelv. Ez elsősorban abban nyilvánul meg hogy a Székelyföldön élő románok között a magyar nyelv ismerete általában kevésbé jellemző (43,5 százalék „egy pár szót” vagy annyit sem ismer), mint amilyen mértékben a székelyek körében jellemző a román nyelv ismerete (a románul egyáltalán vagy csak passzív nyelvtudással rendelkezők aránya 8,5 százalék).

Igaz és kiemelendő az, hogy a székelyföldi románok esetében a konvergens alkalmazkodást jelző kétnyelvűség, e népesség több mint 15 százalékára a jellemző, amíg a székelyföldi magyarok esetében ez nem éri el a 10 százalékot. Vagyis a kétnyelvű magyarok között jóval nagyobb az instrumentális viszonyulás a másodnyelvűséghez (az úgynevezett divergens nyelvi akkomodáció), amíg a román anyanyelvű kétnyelvűek esetében inkább jellemző a konvergens nyelvi akkomodáció, a másodnyelvhasználat kontextusában megjelenő integratív viszonyulás.

Amint az a másodnyelvhasználatot a kommunikatív kompetenciát mérő skála adatainak az értelmezéseiből is látható, feltehető, hogy azok között akik tökéletesen beszélnek és akik tudatosítják, hogy hatékonyan kommunikálnak, de idegenszerűen hat a román nyelvhasználatuk, nem egyszerűen nyelvismereti (szótár és szabály) különbségek vannak. Az előbbieket sajátos kommunikációs készségek (stílusok, regiszterek és repertoárok ismerete) birtokában olyan kommunikatív gyakorlatok részesei, amelyek során a konvergens nyelvi akkomodáció logikájában, egyfajta hovatartozás érzése alakul ki. Tehát aki tökéletes másodnyelvűnek tartja magát az nem egyszerűen nyelvi/kommunikatív kompetenciáról, hanem ennél többről, kommunikációs gyakorlatok rendszeréről, etnikai határoktól eltekintő hovatartozások rendszeréről feltehetőleg sajátos identitás-

konfigurációról beszél. Ebben az identitáskonfigurációban a kétnyelvűség, annak intézményes termelése, az másodnyelv használata és az annak kapcsán működő normák biztos jelentős szerepet játszódnak. Mindenképpen egy elvégzendő kutatás feladata, hogy megvizsgálja, melyek a különbségek a konvergens és a divergens kétnyelvűek, illetve a másodnyelvet használók között különböző, a bilingvis kommunikációs térben szignifikanciával bíró, a kommunikáció rendjére, ennek a rendnek az újatermelésére vonatkozó normák kapcsán. Amint azt már említettük, az a mód, ahogyan az ezt a vizsgálódást megalapozó adatok összegyűltek, nem teszi (vagy ha igen akkor csak részlegesen teszi) lehetővé ezen összefüggések kutatását, így a kétnyelvű kommunikáció rendje kapcsán megfogalmazó vélekedéseket formálisan különálló részként mutatjuk be.

A MÁSODNYELVŰSÉG ÉS AZ ANYANYELVŰSÉG VISZONYA, ATTITŰDÖK, VISZONYULÁSOK

Egy 2000-ben, végzett kutatás²⁵ egyik kérdésében arra próbáltunk választ kapni, hogy az erdélyi magyarok milyen mértékben és formákban látják a másodnyelvűséget (közvetlen vagy közvetett hatalmi nyomás eredményének, a kérdéseket lásd az alábbi táblázatban). Az akkor feltett kérdésekből kiindulva, más adatokkal kiegészítve, a másodnyelvűség kapcsán kialakult viszonyulásokat három fő dimenzió mentén rendszerezük: a másodnyelvűség hasznossága/gyakorlati értéke; a román nyelv mint az államhoz kötődő autoritás nyelve; illetve a román nyelv mind publikus nyelv.

Itemek	Egyetértők (%)
A román nyelv ismerete mindenkinek csak hasznára válhat.	98
Azok a magyarok akik jól beszélnek a román nyelvet, könnyebben találnak jó munkahelyet.	84,2
Mivel, hogy Román állampolgárok, minden romániai magyarnak jól kellene ismerni a román nyelvet.	80,9
A románok általában ellenségesen viselkednek azokkal a magyarokkal akik nem ismerik jól a román nyelvet.	64,1
Sok esetben a hatóságok a román nyelvet a kisebbségi elnyomás eszközeként használják.	57,9
Azáltal, hogy sok helyen kötelező a román nyelv használata, az állam tulajdonképpen asszimilálni akarja a magyarokat.	54,8

A fentebbi táblázatban bemutatott első item („*A román nyelv ismerete mindenkinek csak hasznára válhat*”), kapcsán megjegyzendő, hogy a visszautasító választ a román-magyar viszonyok terheltsége okán kialakult, a román nyelv sarkalatos visszautasításában megnyilvánuló, nyelvi fundamentalizmus²⁶ mutatójaként gondoltuk el. Habár a románsághoz etnocentrikus elfogultsággal viszonyulók aránya az erdélyi magyarságon belül nem éppen elhanyagolható (vö. Csepeli, 1999:198), ez nem a másodnyelvűség tüntető, esetleg ideologizált visszautasításában nyilvánul

25. A kutatás általános leírását lásd Horváth, Lazár, 2000, az itt közölt adatok nem jelennek meg a hivatkozott kéziratban.

26. A nyelvi fundamentalizmust mint a többnyelvűségi kontextusban megnyilvánuló viszonyulást Bordás és mások úgy határozták meg mint a többség azon elvárását, hogy a kisebbség ismerje a többség nyelvét, de annak a visszautasítását, hogy a többség megtanulja a kisebbségi nyelvet (1995:105). A mi megközelítésünkben a nyelvi fundamentalizmus egyszerűen abban áll, hogy okoktól és hatalmi konfigurációtól függetlenül valaki visszautasítja, értelmetlennek tartja egy másik nyelv használatát, ismeretét.

meg, mint az például a spanyolországi kisebbségi nacionalizmusok esetében a spanyol nyelv esetében előfordul (Söhrman, 1993:78).

Ennek kapcsán megemlíthető, hogy román részről, ha nem is elhanyagolható az úgynevezett nyelvi fundamentalisták aránya, de azok akik megvetendőnek, elítélendőnek tartják a románok magyar másodnyelvűségét, mindenképpen kisebbségben vannak (Horváth, 2002:142-143). Igaz egyértelműen, és jelentős többségben vannak azok akik visszautasítják, hogy ennek a másodnyelvűségnek az elsajátítását az intézményes oktatás folyamatában tegyék lehetővé (Horváth, 2002:143).

Az elvont hasznosság/elfogadottságon túl, a román másodnyelvűség instrumentális értékét mértük (item: „Azok a magyarok akik jól beszélnek a román nyelvet, könnyebben találnak jó munkahelyet”). A 84 százalékos egyetértés egyértelműen jelzi az erdélyi magyarság többsége számára a román nyelvtudás olyan kulturális tőkeként jelenik meg, amelynek súlya van az érvényesülésben. Azt nem tudhatjuk milyen érzelmi töltetek vannak az egyetértés mögött; lehet egyesek számára kellemetlen tapasztalatok (hátrányos megkülönböztetésként megélt helyzetek) felidézését jelenti, mások tényszerűen konstatálják, de mindettől függetlenül a román nyelv gyakorlati értékében kételkedők vagy azt nem konstatálók aránya nem jelentős.

Természetesen a román másodnyelvűség gyakorlati hasznának az állítása nem jelent föltétlenül dominanciaváltást, az anyanyelvűség háttérbe szorítását, pontosabban nem kötelezően feltételez ilyen jellegű attitűdöket, viszonyulásokat. Arra, hogy a román nyelv gyakorlati haszna milyen mértékben meghatározó az anyanyelvűség és másodnyelvűség viszonyát illetően jól rávilágítanak a következő, a román nyelv, mint a stratégiai érvényesülés eszköze, kapcsán feltett itemek²⁷.

Itemek	Egyetért	Nem ért egyet	Nem tudja
Romániában csak az tud érvényesülni, aki tanulmányait teljes mértékben román nyelven folytatta.	29,5	58,59	12,45
Romániában csak az tud érvényesülni, aki a tanulmányainak legalább egy részét román nyelven folytatta.	51,82	34,8	13,38
Az nagyon hasznos lehet ha valaki az egyetemi tanulmányait román nyelven folytatja.	49,28	28,71	22,1

A fentebbi adatok alapján röviden szólva elmondható, hogy az erdélyi magyarok majdnem egyharmada (29,5 százalékuk) számára a teljes, és hozzávetőleg fele (51,82 százalék illetve 49,28 százalék) számára a részleges román nyelvű képzés az érvényesülés egyik lényeges eszközeként jelenik meg. Kihangsúlyozzuk: nem arról van szó, hogy ennyien akarnak vagy szeretnének románul tanulni, hanem csak arról, hogy az erdélyi magyarok hozzávetőleg fele úgy véli, hogy a román nyelven (is) tanulni esélynövelő, tehát a státusz és az egyéni mobilitás értékeinek a szempontjából szükséges kulturális beruházásnak tartja.

Tehát elmondható hogy az a vélekedés miszerint a román másodnyelvűség hasznosnak tartott kulturális beruházás markáns módon jelen van az erdélyi magyar társadalomban. Mi több azt is lehet mondani, hogy társadalmi szinten domináns az a vélekedés, hogy a kétnyelvűség az a

27. Adatok forrása: CCRIT, 1999.

kisebbségi mobilitásának alapvetően szükséges kulturális kelléke²⁸. Az egy más kérdés, hogy ez a viszonyulás milyen formákban, milyen mértékben és milyen helyzetekben vezet egyértelműen dominanciaváltáshoz. Feltehető, hogy a státusz és az egyéni mobilitás uralkodó értékeivel szemben állított szolidaritás formájában, fokozatosan újraértékelődnek, és változatos formában újratermelődnek az anyanyelvűség közösségi szerepei és funkciói²⁹. Ennek jegyében érdemes megvizsgálni milyen formában vannak jelen az erdélyi magyarság szintjén az elfogadás és az ellenállás mozzanatai. Azt, hogy a románnak mint másodnyelv ismerete állampolgári kötelezettség, vagyis, hogy az állampolgári kötelekekből levezethető norma és kulturális teher, („*Mivelhog Románia állampolgárai, minden romániai magyarnak jól kellene ismerni a román nyelvet*”) az erdélyi magyarok többsége (80,9 százaléka) által elfogadott kijelentés. Természetesen ez a kijelentés egy olyan domináns diskurzust, felfogást reprodukál amelyet kisebbségi részről nyilvánosan nem kérdőjeleztek meg. Amit talán érdekes megemlíteni, hogy iskolázottságot illetően szignifikáns az eltérés a kijelentést visszautasítók (17,5 százalék és az elfogadók között 80,9 százalék), az előbbieket között nagyobb a magasabb végzettségűek aránya. Ez alapján feltehető, hogy a visszautasítás (legalábbis a populáció egy része esetében) elvi állásfoglalás amely az állampolgárságban inkább jogok és lehetőségek, mint a (kulturális-) tehertertelek és kötelezettségek rendszerét látja. Mindenképpen tény, hogy az erdélyi magyarság nagytöbbsége esetében az nyelv - állam - autoritás - kötelesség szemantikai jelentésterében legitimnek értelmezi a másodnyelvűséget. Igaz attól, hogy ebben az értelmezési keretben az erdélyi magyarok jelentős része legitimnek tekinti a másodnyelvűséget, nem azt jelenti, hogy a kétnyelvűségi gyakorlaton alapuló nyelvi rendet is minden formájában elfogadhatónak és kényelmesnek tekinti.

Egyrészt a népesség 64,1 százaléka úgy véli, hogy a közvetlen társadalmi nyomás is megnyilvánul amennyiben a román nyelv használatát illetően az egyének nem felelnek meg az elvárásoknak³⁰. Kontra Miklós adatai szerint az 1996-ot megelőző két évben a romániai magyarok 38%-nak hívták fel a figyelmét, hogy ne beszéljen magyarul (Kontra, 1999:84).

Másrészt az erdélyi magyarság több mint fele elfogadja azt az értelmezést miszerint a romániai nyelvpolitikákon belüli államnyelvi törekvések, a kisebbségek ellenőrzésének (57,9 %), illetve az asszimilációnak a kendőzött eszközei (54,8 %).

Ami érdekes az talán az, hogy erdélyi magyarok egy jelentős részének, a másodnyelvűség mint állampolgári alapon kötelező kulturális teher, nem is jelenti olyan autoritási gyakorlatot amelynek valamifajta magyarok ellen irányuló vonzatai volnának. Hozzávetőleg egyharmaduk (32,5 %) nem értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy „*Sok esetben a hatóságok a román nyelvet a kisebbségi elnyomás eszközeként használják*”. Tehát a népesség egy része implicit módon visszautasítja azokat, a kisebbségi magyar közbeszédben markánsan jelenlévő diskurzusokat, amelyek a román hatóságokat nyelvi elnyomással, asszimilációs szándékokkal vádolják.

Tehát az egységesített nyelvi piac normáit ezen belül a másodnyelvhasználat kialakult rendjét a résztvevők nem kötelezően és nem minden helyzetben érzékelik a hatalomgyakorlás gesztusaiként. Az erdélyi magyarok nagy része magát a másodnyelvűséget, hozzávetőleg egyharmada a kétnyelvűség eddig kialakult rendjét az állami autoritás természetéből fakadó elfogadható és legitim nyelvi rendként értelmezi.

28. A mobilitás sajátosan kisebbségi kultúrájáról, ún. kisebbségi mobilitási kultúrákról („minority cultures of mobility”) lásd Neckerman, Carter, Lee (1999)

29. Lásd erről a sajátos dinamikáról Gal, 1991.

30. „*A románok általában ellenségesen viselkednek azokkal a magyarokkal akik nem ismerik jól a román nyelvet.*”

Ezt talán a legjobban az világítja meg ahogyan az erdélyi magyarok a románhoz nem mint államnyelvhez, hanem mint publikus nyelvhez viszonyulnak. Ezt a viszonyulást a következő kérdésre adott válaszok megoszlása világíthatja meg: „Amikor románok is vannak a közelben, függetlenül a beszélgetés tárgyától, udvariatlanság, ha két magyar magyarul beszélget”³¹

	Egyetért	Nem ért egyet
Románok	71,3	22,6
Erdélyi románok	74,3	22,9
Székelyföldi románok	70,4	24,6
Magyarok	56,2	41,7
Székelyföldi magyarok	41,2	55

Amint az a táblázat adataiból látható, a magyar nyelvnek a magyarul nem beszélők jelenléte miatti korlátozása³² jelentős mértékben elfogadott az erdélyi (főleg a Székelyföldön kívüli³³) magyarok által. Tehát az erdélyi magyarok több mint fele, akárha pozitív „csomagolásban” is (mint kommunikációs udvariassági szabályt), a román nyelv használatának valamiféle nagyobb publikus legitimitást tulajdonít, mint a magyarénak. Vagy ha egy picit túlzott módon, de nem teljesen alaptalanul felidézzük a Habermas által vázolt polgári nyilvánosság kötelező elemének tartott általános hozzáférhetőség elvét, miszerint „mindenki, aki az adott aktus szempontjából a közönségbe tartozónak számít, jelen lehet” (Némedi, 2000:237), akkor azt is mondhatjuk, hogy az erdélyi magyarságnak több mint fele (a Székelyföldön kívüli régiókban lakók majdnem kétharmada) inkább a románt, mint a magyar tartja a publikus nyelvnek.

A kétnyelvűség iránti, és a kétnyelvűséget integráló nyelvi rend kapcsán kialakult viszonyulásokat kimerítően felleltározni egy külön kutatás tárgya lehetne. Jelen esetben, szándékunk elsősorban az volt, hogy rámutassunk, hogy mennyire összetettek, és pluralizmusukban néha ellentmondóak ezek a viszonyulások. Látható, hogy a státus és egyéni mobilitás értékei jegyében dominánsnak, általánosnak mondható *pragmatikus román* másodnyelvűséggel párhuzamosan, a regionális nyelvi helyzet függvényében mennyire differenciáltan jelentkezik a *román mint domináns, publikus nyelv* normájának az elfogadása. Ugyanakkor az is figyelemre méltó mennyire kevésbé egyértelmű a másodnyelvűség, az erre alapozó nyelvi rend működésének a legitimitása. Egyrészt elfogadott legitimációs alapként működik az államnyelv, mint az állampolgárságból fakadó kulturális teher, intézménye, ugyanakkor hangsúlyosan megjelennek a másodnyelvűség politikáit, a kétnyelvűség jelenlegi nyelvi rendjét megkérdőjelező kritikai viszonyulások elfogadása is.

Mindenképpen a következő lépés a pluralizmus rendszerezése volna (értsd: a létező tipológiák beazonosítása és azok leíró magyarázó elemzése).

31. Culic, Horváth, Lazár (2000)

32. Lásd erről Kontra (1999)

33. Ha a viszonyítási alapunk a székelyföldi magyarságon kívüli erdélyi magyarság, akkor az egyetértők aránya 62,5 %.

FORRÁSJEGYZÉK

- Bárdi Nándor (2000) „Törésvonalak keresése a határon túli magyar politikában 1989–1998” In Bárdi Nándor és Éger György *Útkeresés és integráció* Budapest: Teleki László Alapítvány
- Bordás Sándor et. al. (1995) *Counter-Proof. The examination of the Slovak-Hungarian relationship with sociological and ethnopsychological methods in Slovakia* NAP Publishing House
- Bourdieu, Pierre (1994) *Language and Symbolic Power* Cambridge Polity Press
- Bourdieu, Pierre (1982) *Ce que parler veut dire* Paris: Fayard
- CCRIT (1999) *Radiografia opiniei publice maghiare din România* (Röntgenkép a romániai magyar közvéleményről) – Kézirat Centrul de Documentare pentru Multiculturalism Ion Aluș
- Culic, Irina, Horváth István, Lazăr, Marius (2000) *Ethobarometer* Kolozsvár: Centrul de Cercetare a Relațiilor Interetnice
- Csepeli György (1999) „Nemzetek egymás tükrében” In *Kisebbségkutatás* 8. évf. 1999/2, 188-199
- Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária (1999) „A nemzeti-etnikai identitás változatlan-sága és átalakulása” In *Kisebbségkutatás* 8. évfolyam, 4/1999, 499-514
- Edwards, John (1994) *Multilingualism* London/New York: Routledge
- Fasold, Ralph (1995, első kiadás: 1984) *The Sociolinguistics of Society* Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell
- Gal, Susan (1991) „Kódváltás és öntudat az európai periférián” In Kontra Miklós (szerk.) *Tanulmányok a határokon túli magyarok kétnyelvűségéről* Budapest: Magyarországi Kutató Intézet
- Horváth István (2002) „Percepții asupra multiculturalismului” („Felfogások a multiculturálisizmusról”) In Poledna, Rudolf, Ruegg, François, Rus, Călin (szerk.) *Interculturalitatea. Cercetări și perspective românești (Interkulturalitás – romániai perspektivák és kutatások)* Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană
- Horváth István, Marius, Lazăr (2000) *Romániai magyarok 2000, Etnikumközi Viszonyok* Kutatóközpontja (CCRIT) Kézirat Centrul de Documentare pentru Multiculturalism Ion Aluș
- Kloss, Heinz (1966) „Types of Multilingual Communities: A Discussion of Ten Variables” in Lieberson, Stanley (szerk.) *Explorations in Sociolinguistics* Bloomington, The Hague: Indian University Press
- Kontra Miklós, Szilágyi N. Sándor (2002) „A kisebbségeknek van anyanyelvük, de a többségnek nincs?” In Kontra Miklós, Hattyár Helga (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények* Budapest: Teleki László Alapítvány
- Kontra, Miklós (1999) „Don't Speak Hungarian in Public!” – A Documentation and Analysis of Folk Linguistic Rights’ In Kontra, Miklos et al. (szerk.) *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights.* Budapest: CEU Press
- Lanstyák István (2000) *A magyar nyelv Szlovákiában* Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó, Kaligramm Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely
- Martin-Jones, Marlynin (1989) „Language, power and linguistic minorities: the need for an alternative approach to bilingualism, language maintenance and shift” In Grillo, Ralph *Social Anthropology and the Politics of Language* London and New York: Routledge

- Mungiu–Pippidi, Alina (1999) *Transilvania subiectivă (Subjektív Erdély)* Bukarest: Humanitas
- Navracscs Judit (é.n.) *A kétnyelvű gyermek* Budapest: Corvina
- Neckerman, Katherine M., Carter, Prudence and Lee, Jenifer (1999) „Segmented assimilation and minority cultures of mobility” In *Ethnic and Racial Studies* Volume 22 Number 6 November 1999, pp. 945 – 965
- Némédi Dénes (2000) *Társadalomelmélet – elméletörténet* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Orbán Lajos, Vetési László (2001) „Magyar egyház, de milyen nyelven” In *Kisebbségkutatás* 10. Évfolyam, 1/2001, 21-32
- Péntek János (2001a) „A kisebbségi identitás dinamikája – más megközelítésben” In *Kisebbségkutatás* 10. Évfolyam, 1/2001, 15-20
- Péntek János (2001b) *A nyelv ritkuló légköre* Kolozsvár: Komp-Press, Korunk Baráti Társaság.
- Skutnabb-Kangas, Tove (2000) „Nyelv, oktatás, kisebbségek” In Csernusné Otutay Katalin, Forintos Éva (szerk.) *Nyelvi jogok* Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó
- Söhrman Ingmar (1993) *Ethnic Pluralism in Spain* Uppsala Multiethnic Papers 29
- Spolsky, Bernard (1989) „Tests in Sociolinguistics” In Ammon, Ulrich, Dittmar, Norbert, Mattheier, Klaus J. (szerk.) *Soziolinguistik (Szociolingvisztika)* Berlin, New York: Walter de Gruyer. 2. kötet
- Stevenson, Douglass K., (1989) „Language Proficiency Measurement” In Ammon, Ulrich, Dittmar, Norbert, Mattheier, Klaus J. (szerk.) *Soziolinguistik*, Berlin, New York: Walter de Gruyer. 2. kötet
- Szépe György (1993) „Central and Eastern European Language Policies In Transition” In Wright, S., Kelly, H. (szerk.) *Ethnicity in Easetren Europe. Questions of Migration, Language Rights and Education* Clevedon, Philadelphia, Adelaide: Multilingual Matters LTD.
- Szépe György (1999) „The Position of Hungarians in Romania and Slovakia in 1996” In *Nationalities Papers* Vol. 27, No. 1. 69 – 92
- Szilágyi N. Sándor, (1998) „De ce nu-și pot însuși copiii maghiari limba română în școală?” („Miért ne tudnak a magyar gyerekek az iskolában megtanulni románul?”) In *Altera* no. 7. 131 – 148
- Trudgill, Peter (1995) *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society* Harmondsworth: Penguin Books
- Turda, Marius (2000) „Diskurzus különbségek Romániában. A helyzetérzékelés fokozatai” In *Pro Minoritate* 131 – 138
- Vetési László (2001) *Juhaimnak maradéka* Kolozsvár: Komp-Press, Korunk Baráti Társaság
- Wardraugh, Ronald (1995, első kiadás: 1986) *Szociolingvisztika* Budapest: Ozirisz–Századvég

Ezerkilencszáznolcvankilenc decembere¹ óta Romániában a társadalmi viszonyok átstrukturálódtak, és ezzel teljesen új típusú problémák jelentek meg. A kialakuló érdekellentétek közepette a politikai átmenet kezdeti szakaszát konfliktusok jellemezték. A gazdasági szerkezetváltás inflációt, gazdasági recessziót, munkanélküliséget generált. A reáljövedelmek drasztikusan lecsökkentek, és az életszínvonal rohamosan romlott, a vásárlóerő erodálódott – a szegénység mértéke folyamatosan növekedett.²

A makrogazdasági folyamatok (az állami vállalatok egy részének a privatizációja, átszervezése, feldarabolása, a versenyhelyzet kialakulása) sokak számára kedvezőtlen volt: a romániai társadalom viszonylatában is beszélhetünk az „átmenet veszteseiről” (lásd Ferge, 1996; Emigh; Szelényi, 2001). A gazdaságpolitikai lépések határozatlansága és egészében véve a szerkezeti átalakulás lassúsága hozzájárult a lakosság szociális polarizálásához. Jelentős arányú társadalmi csoportok marginalizálódtak, kerültek (többszörösen) deprivált helyzetbe (Molnár, 2000; Szelényi és mtsai, 2001; Pop, Tešliuc, 2001). Az átmenet veszteséinek társadalmi exklúziója folyamatosan növekszik és megjelenik az „új szegények” kategóriája (Andorka 1997; Emigh, Szelényi, 2001; Tarkowska, 2001; Spéder, 2002 stb.).

A fentiek kapcsán két vonatkozást kell kiemelni, ami e tanulmány³ szempontjából kulcsfontosságú: az átmenet során úgy a társadalmi rendszer, mint az egyéni *életvilág* működésének logikája megváltozott. Egyrészt, a társadalmi rendszer működésében általánossá vált a piaci, munkaerő-piaci, politikai stb. *verseny*, amelynek szabályozó funkciója van. Másrészt, az *életvilág* szintjén az egyének bármiféle cselekvésük során állandóan ki vannak téve a szintén általánossá vált *kockázatnak*⁴: az egyének döntéseiket, amelyek mindennapi boldogulásukat szolgálják gyorsan vál-

1. 1989 decemberét konvencionális okokból használjuk referenciapontnak, vonatkoztatási momentumnak – a szakirodalom és a közvélekedés ezt a dátumot tekinti vízválasztónak. Viszont az „1989 előtt – 1989 után” korszakolás azonban több szempontból félrevezető. Ebben a tanulmányban tárgyalt folyamatok, a versenyviszonyok kialakulása és a kockázati társadalom kiépülésének valódi kezdete – amit az árliberalizáció, a privatizáció kezdete, a piaci mechanizmusok kialakulása, a munkanélküliség akuttá válása kísért – nem mindig esett egybe ezzel a dátummal.

2. A szegénységi ráták dinamikája Romániában 1995-2000 között (forrás: AIG (Ancheta Integrată în Gospodărie). Szerkesztett táblázat.):

Év	Szegénységi ráta	Extrém szegénység
1995	25,3	8,0
1996	19,9	5,1
1997	30,1	9,5
1998	33,8	11,7
1999	41,2	16,6
2000	44,0	–

3. A tanulmány a Kutatási Programok Intézete támogatásával készült, a Zárójelentés átdolgozott változata.

4. A kockázat fogalmát a becki (1986) értelemben használjuk; kifejtésére visszatérünk.

tozó körülmények között kénytelenek meghozni, vállalva annak valószínűségét, hogy döntésük nem megfelelő, a következmények ellentétesek szándékaikkal.

Témánk szempontjából a társadalmi átment két legfontosabb következménye a *verseny* és a *kockázat* általánossá válása.

Jelen tanulmány tárgya az *új szegények* túlélési életstratégiái.⁵ Szemléletmódja fenomenológiai, elsősorban az aktorok szempontjából közelíti meg a túlélési életstratégiák kérdését, és az ők szempontjukból próbálja megérteni és interpretálni azokat.

A tanulmány empirikus alapja egy 2002-ben elvégzett terepkutatás⁶, amelyben arra a kérdésre kerestük a választ, hogy: Milyen típusú életstratégiákat alkalmaznak az új szegények a rendelkezésre álló erőforrások függvényében? 79 életút-interjú készítettünk háztartásfőkkel (azt, hogy ki számít háztartásfőnek, azt a kiválasztott háztartásokban lakók döntésére bíztuk), valamint megfigyelést végeztünk kilenc erdélyi településen: Kolozsvár, Marosvásárhely, Torda, Petrozsény, Zilah és Balánbánya (városok), valamint Székelykocsárd, Magyarpalatka és Csíkmadaras (falvak).

A továbbiakban röviden bemutatjuk a romániai *új szegények* (és *új szegénység*) megjelenésének folyamatát, majd a legfontosabb túlélési életstratégiákat elemezzük. Ezeket két nagy csoportba soroljuk. Az egyik csoportba tartoznak azok, amiket „*passzív stratégiáknak*” nevezünk. Leírásunk során rámutatunk, hogy bizonyos típusú, rendkívül deprivált, korlátolt kiterjedésű hálózati kapcsolatokkal bírók rendezkednek be ilyen stratégiára. Ennek lényege: már létező erőforrások átcsoportosítása, a költségek – ezzel a fogyasztás, s emezzel pedig az életmód – szerkezeti átalakulása a '89 előtti helyzethez képest. A másik csoportba tartoznak azok a stratégiák, amiket *aktív stratégiáknak* nevezünk. Ezt főleg az különbözteti meg az előbbitől, hogy azok, akik viszont ilyenre rendezkednek be, bizonyos, *jellegetes tevékenységekkel* próbálják erőforrásaikat és jövedelmeiket bővíteni. Mind a két típus esetében külön kitérünk arra, hogy miképpen hat ki az egyének gazdasági-szociális helyzete, stratégia-választása a személyes – hálózati – kapcsolataikra, illetve ezek milyen szerephez jutnak az egyéni túlélési stratégia követésében.

A rendszerváltást követően az életstratégiák változása azt is jelentette, hogy az életstratégiák kidolgozásának és követésének mezőnye áttevődött a *rendszer* (azaz *társadalmi környezet*) szintjéről az *egyéni életvilág* szintjére.

1989 decembere előtt a lehetséges életstratégiákat az akkori társadalmi rendszer szigorúan kijelölte az egyének számára, míg 1989 után az életstratégiák kidolgozásának a „kompetenciája” átkerült az magánélet szintjére, az egyének „illetékességi” körébe. 1989 előtt a rendszer mintegy „előírta”, felkínálta a lehetséges életstratégiák körét, amihez az erőforrásokat is biztosította (munkahely, lakás, szociális ellátás), cserében viszont az egyének felvállalták a nekik szánt passzív szerepet, és nem tanúsítottak majdnem semmiféle ellenállást a rendszerrel szemben. Az életstratégiákat, amelyeket követni „kell” lényegében a rendszer „adta”. Konkrét utat ebben ugyan a rendszer nem mindig mutatott, de meghatározta és behatárolta azokat a boldogulási módokat, amelyeket az egyének követtek. A rendszer meghatározható, kiismerhető irányokba tiltott és korlátolt bizonyos egyéni boldogulási stratégiákat, de a éppen a korlátozások által is meghatározta az egyének útját, mert azok éppen a rendszer kisebb ellenállásának (korlátozásá-

5. Kutatásunk során azokkal készítettünk interjúkat, akik a kérdéses pillanatában a továbbiakban megnevezett 9 településen éltek. Ezért tanulmányunk nem tér ki a vendégmunka kérdésére, aminek számottevő irodalma van.

6. A terepkutatás különböző fázisaiban a jelen tanulmány szerzőjén kívül még hét szociológus diák vett részt, akiknek közreműködését ezennel is megköszönöm.

nak) irányába cselekedtek vagy megtanulták a rendszer kijátszásának elveit (TSZ-beli termékek „eltulajdonítása”, soron kívül jutás bizonyos élelmiszerekhez, gyárbeli eszközök vagy anyagok felhasználása magáncélból stb.). Mindezek az életstratégiák az aktorok számára alig jelentettek cselekvési szabadságot, hanem inkább a rendszer kijátszását éppen azért, hogy a rendszer feltételei között boldoguljanak.

Így nem arra gondolunk, hogy a rendszer képes lett volna teljes egészében meghatározni, és teljes egészében ellenőrizni az összes lehetséges társadalmi cselekvést és életstratégiát. Az egyének a nehezebb időkben, korlátok között is képesek alakítani a környezetükön és az életkörülményeiken, mint ahogy alakítottak is. Itt arra utalunk, hogy az egyének többsége által követett életstratégiák – és implicit az életpályák – kidolgozásában a rendszernek döntő szerepe volt. Például: általános érvényű volt a kötelező munkavállalás, aki ettől eltért, nem dolgozott, azt megfosztották a társadalmi juttatásoktól. (Hunya; Réti; Süle; Tóth, 1990). Vagy – például – az a tanár aki elhagyta a számára, egyetemi tanulmányai után kijelölt munkahelyet az első három évben, az a továbbiakban aligha gyakorolhatta szakmáját, nem tanulhatott tovább.

A 89-es változás következtében megszűntek a rendszer által előírt pályák, az általánossá vált verseny és kockázat kontextusában az egyéneknek maguknak kell megtalálniuk a számukra legmegfelelőbb stratégiát. Így az egyéneknek immár egy dinamikus környezetben kell számukra megfelelő döntéseket hozni, „magukra maradvá” a rendszer „óvó” felügyelete nélkül. A fentiekből kiindulva, a továbbiakban a verseny, kockázat, rendszer, életvilág fogalmi segítségével a tágabban értelmezett átmenet kontextusában elemezzük a túlélési-adaptációs életstratégiák kérdéskörét.

A KOCKÁZAT ÉS A VESZTESEK

Az átalakulás következményeként a társadalmi rendszerben új szereplők, viszonyok és folyamatok jelennek meg (Genov, 1999), amelyeknek következtében az egyének – osztály- és csoport-hovatartozástól függetlenül – elveszíthetik társadalmi pozíciójukat és státusukat: például könnyen munkanélkülivé válhatnak. A „kockázatok árnyékában” egyének elveszíthették a „biztosítékaikat”, védettségüket: a felfele való mobilitás lehetősége megnőtt, de a lefele való mobilitás kockázata is jóval nagyobb lett (Beck, 1986). Más szavakkal: a kockázati tényezők generalizálódtak, mindenkire egyaránt hatottak, valamint egyenlőtlenséget hoznak létre⁷. A munkaerőpiac szerkezete is átalakult, követte a korábban említett gazdasági szerkezetváltozást és szigorú piaci kereslet-kínálat elv alapján kezdett el működni (vö. Berevoiescu és mtsai, 1999). Az osztály- és csoport-hovatartozási kötöttségek megszűntével a csoport-identifikációs kapcsolódások és kötődések is eltűntek: a szegénység, munkanélküliség elvesztette osztályrelevanciáját, egyéni sorssá vált. Így a szegénység rekrutációs bázisa is kiterjedt (vö. Spéder, 2002). A társadalmi rendszerre és az egyéni életvilágokra jellemző dinamika, a változékonyság és az instabilitás a társadalom minden tagjára egyformán kockázatot jelent. Ha például bizonyos ismeretekre, tudásokra, készségekre és tapasztalatokra a piacon nincs többé kereslet, akkor a munkavállaló

7. A szegénység rendszerváltás utáni alakulására lásd a 3-as számú lábjegyzetet. A társadalmi egyenlőtlenség mértékét jelző GINI-index időbeni alakulása: 1989: 0,210; 1995 0,308; 1996 0,298; 1997: 0,284; 1998: 0,301. (Pop és mtsai, 2001:29).

státusától, pozíciójától függetlenül, osztály-hovatartozástól függetlenül fennáll a lefelé irányuló mobilitás veszélye. A munkapiacra a technológiai változás nyomán bizonyos tudások és készségek természetesen elértéktelenedtek, ami munkanélküliséget, szegénységet generált. Például a kitermelőiparban dolgozók – a bányászok – szakértelme és tudása iránti kereslet az utóbbi években jelentősen lecsökkent, így ehhez a szakmai kategóriához tartozók esetében fokozottabb a munkanélküliség, az elszegényedés kockázata.

AZ „ÚJ SZEGÉNYEK”

Melyik társadalmi kategóriákat érintette leginkább az elszegényedési hullám? Kik az *új szegények*? A rendszerváltás következtében egy új természetű és jellegű szegénység jelent meg a tér-ségben. Ez a szegénység kiterjedtségét, helyét, mélységét, dinamikáját és a szegények életmódját tekintve egyszerűen más. Egyik legfontosabb jellemzője, hogy megjelenésének az oka strukturális: az egyének akaratuktól, orientációjuktól, eddigi boldogulási készségeiktől, sőt eddigi gazdasági állapotuktól *függetlenül* lettek szegények, vagyis egy új, átrendeződött mezőnyben kevés esélyük volt, hogy saját sorsukat számukra kedvező módon befolyásolják⁸.

Az *új szegények* rétege tipikusan a posztkommunista periódus elszegényedettjeit jelenti, mindazokat, akik leginkább ki voltak téve a kockázatoknak, és akik kumulált hátrányos helyzetben élnek (ilyenek a falusi sokgyermekes családok, az elsőgenerációs városlakók, a mono-indusztriális városokban élő lakosság, a munkanélküliek és a nyugdíjasok, a kizárólag bérből élők, a gyerekek és az egyszülős családok). Az *új szegénység* szocio-kulturális és demográfiai szemszögből a következőképpen néz ki: az *új szegények* körében túlreprezentáltak a fiatalok, a tartósan munkanélküliek, a sokgyermekes családok, az alacsonyan képzett háztartásfők, az ipari városok lakói (vö. Tarkowska, 2001). Ez a kör tehát többnyire városban koncentrálódik, és rendszerint ott is szegregálódik (vö. Pásztor, 2002).

A gazdasági szerkezetváltozás és a kockázati társadalom kialakulása megváltoztatta a szegénység természetét: új szegénységet termelt. Az újszegénység terminus először a nyolcvanas években, Nyugat Európában jelent meg (Silver, 1996) de a szakemberek különbözőképpen értelmezték, és eltérő jelentéseket is kapcsoltak hozzá (uo.). Franciaországban például inkább az exklúzió fogalmát, míg Nagy Britanniában az exklúzió mellett – amerikai mintára – az underclass fogalmát is használták. A fogalom a kelet-európai változások nyomán futott be karriert. Az újszegénység jelentése jobban megérthető, ha a hagyományos, vagy régi szegénységgel való különbségre fókuszálunk.

A hagyományos szegénység a modern osztálytársadalomban megjelenő szegénységre jellemző. Ebben a vonatkozásban a szocialista országok nem sokkal különböztek a nyugati kapitalista társadalmaktól (Spéder, 2002). A hagyományos szegénységet az iskolázottság és az osztályhelyzet határozta meg: az alacsonyabb iskolai végzettség, a szakképzetlen ipari munka, vagy a mezőgazdaságban való foglalkoztatottság az átlagosnál alacsonyabb jövedelmet biztosított, így generálta a régi szegénységet (a szegények között az előbbi kategóriák felülreprezentáltak voltak). A globális és szektorális gazdasági változások következtében (átalakul a gazdaság szerkezete) a munka-

8. Az *új szegénység* megjelenésének gazdasági kiváltói-kísérői voltaképpen a következők, például: – a KGST megszűnte, a GDP visszaesése, a reáljövedelmek csökkenése, infláció, szerkezeti átalakítás. (Tarkowska, 2001).

piacot is jelentősen átszabta: a munkapiac szerkezete is megváltozott, immár nem annak a belső differenciáltsága – az a tényező, hogy ki, milyen pozícióval rendelkezik a munkapiacra belül –, hanem a szelekciós mechanizmusa játssza a fő szerepet. A mechanizmusnak az a tétje, hogy ki kerül ki a munkapiacról, és ki tud (képes) bennmaradni. A munkapiacról kirekedtek – mert emberi tőkájukra és tudásokra nincsen kereslet a munkapiacra – hamar elszegényednek, és esélyük sincsen a visszatérésre, vagyis tartós szegénységbe kerülnek. Ők az újszegények, akik elvesztették korábbi pozíciójukat: mint például a Zsil Völgyi bányászok, a nehéziparban foglalkoztatott alacsony képzettségű munkások, a még munkát soha nem talált alacsony képzettségű fiatalok.

Az új szegények túlélési életstratégiáinak a leírása előtt pontosítjuk, hogy mit értünk ezúttal a túlélési életstratégia fogalmán (vö. például Moen-Wethington, 1992).

Életstratégia bizonyos életesemények jövőbeni, ésszerűsített megtervezését, ezek egymásutáni-ságát és fontossági sorrendjét jelenti (Grolier 1999). Ezen belől, ha nem is egyértelműen, de szétválik két dimenzió, a magánéleti és a szakmai-közéleti, amely alapján az életstratégiát ilyen kettő összehangolásaként is felfoghatjuk. Bizonyos meghatározó életesemények (történések, mint például a házasság, az iskolába-állás, pályaválasztás) a közeljövőt illető tervezést feltételezi. Kapcsolatban áll az egyén biológiai és társadalmi életkorával, életciklusával, életlehetőségeivel és képességeivel, illetve a számára rendelkezésre álló erőforrások természetével, ezek mennyiségével (tőketípusokkal, kapcsolati hálókkal).

Megjegyezzük, hogy nehéz kapcsolatot teremteni az interjúból származó élettörténetek alapján az emberek cselekedetei és azok motivációi között. Emögött természetesen egy általános módszertani probléma van,⁹ és, ha az életstratégiákat az elbeszélte élettörténetekből rekonstruáljuk, akkor kénytelenek vagyunk eltekinteni két módszertani problémától: egyrészt a múltira vonatkozó elbeszélések tartalmi számunkra tényként jelennek meg (habár azok inkább vélemények és értelmezések) valamint az életstratégiák következmények lesznek (habár azok a valóságban nyilván egy komplex folyamat részei). A szociológiai elemzések többsége (lásd például Elder, 1974) életstratégia alatt egy eszközt értenek, amit az egyének a társadalmi változások, kockázatok és következmények megértésére és kezelésére használnak. Ugyanakkor a közgazdászok a háztartásban meghozott döntések alapját vizsgálják, és azt próbálják megérteni, hogy a családok hogyan maximalizálják profitjukat¹⁰ (lásd például Schultz, 1974 idézi Moen-Wethington, 1992).

A túlélési életstratégiákat elég nehéz pontosan meghatározni. Módszertanilag az életstratégiákat társadalmi és történeti kontextusba kellett helyezni (ezért tértünk ki a tanulmány elején viszonylag hosszan az átmenet és a kockázati társadalom fő vonatkozására). Ehhez elméletileg modellezni kell az életstratégiákat, analitikusan le kellett írni, hogyan működnek, majd összekapcsolni az életvilág és a társadalmi rendszer szintjét.

Tilly (1987) szerint az életstratégiák a családtagokat és a családok „viselkedését vezérlő implicit szabályok” és az eszközfunkciót töltik be: a háztartás racionális kalkulációinak az eszköze.

9. Természetesen kutatás-módszertani probléma, hogy a múltira vonatkozó események, történések, stb. az elbeszélésben ontológiailag nem tények, hanem vélemények. Az egyének az élettörténeteikben „valamit tesznek a múlttal”, „interpretálják a jelent” és „anticipálják a jövőt” (Magyari, 1990). A jelen perspektívájából fennállhat az is, hogy utólagosan indokokat kapcsolnak korábbi spontán cselekvéseikhez, vagy egyes cselekvéseiket utólag „stratégiáknak” minősítenek. (vö. Gyáni, 2000).

10. Itt most elsősorban az NHE (New Household Economy) új háztartás-gazdaságtan képviselőire gondolunk; háztartás alatt mindazon személyek összességét értjük, akik egy fedél alatt élnek, közösen főznek és étkeznek, valamint közös költségvetésük van („közös kasszán élnek”).

Az életstratégiák követésében (azaz eszközként való alkalmazásában) az egyének (a háztartás tagjai közösen vagy a háztartásfő) előzetesen létező tudásokat és eljárásokat alkalmaznak, amikor a mindennapi élet problémáira és kihívásaira válaszolnak. Más szavakkal, az életstratégiák tanultak, szocializáltak, a közösség kulturális mintájának a részei. Amikor az egyének az életstratégiákban megfogalmazott célok érdekében cselekednek, akkor már előzetesen kidolgozott tudásokra, ismeretekre és késégekre támaszkodnak. Az életstratégiáknak Tilly (1987) szerint a következő komponensei vannak: a kultúra által kidolgozott „recepttudások”, a helyzetfelismerés, a döntés és választás aktusa, a döntés alkalmazása és a következmények. Túlélési életstratégia alatt így tehát érdek révén koordinált, sikerre irányuló társadalmi cselekvést értünk, aminek magas a racionalitás-foka. Jelen tanulmányban a túlélési életstratégiákat a háztartások gazdasági természetű tevékenységeihez kapcsoljuk. Így a túlélési életstratégiák célja a háztartások gazdasági helyzetének a konszolidálása, az erőforrások mennyiségének a maximalizálása. *Túlélési életstratégiának* minősítünk minden olyan cselekvést, amit a háztartások gazdasági állapotuk javítása érdekében tesznek. A háztartások gazdasági állapotának a javítását erősen korlátozzák a társadalmi struktúra által kínált eszközök, lehetőségek és erőforrások. A korlátozottságból adódóan az életstratégiák egyszerre „írják le” az *életvilág* és a társadalmi rendszer szintjén zajló folyamatokat (Moen-Wethington 1992). Például, egy háztartás nőnemű tagja munkába állását (ami mikro-szintű cselekvés, az *életvilág* része) a nők munkapiacra elfoglalt általános helyzete és részesedése illetve a női munkának kulturális megítélése (makró-szint, a *rendszer* része) befolyásolja. A családban meghozott döntést (a felnőtt nő munkába állása) a társadalmi rendszer szintjén meghatározza a társadalom által legitimnek és követendőnek tekintett férfi-női szerepek elosztási mechanizmusa, a munkapiac szerkezete (például az, hogy van-e kereslet nehéz fizikai munkára, amit csak férfiak tudnak elvégezni) és a migráció (az, hogy vannak-e vendégmunkások ugyanazon a munkapiacra vagy sem). Az életstratégiákban „közös nevezőre” kell hozni a háztartásban meghozott döntéseket (*életvilág*) a cselekvések lehetséges céljaival és a legitimen felhasználható eszközrendszerrel (*rendszer*). Ha elfogadjuk, hogy az életstratégiák a háztartásokban meghozott döntések aggregátuma (Moch, 1987), és hogy a megvalósítható életstratégiák korlátozottak, valamint ezzel az egyének is számolnak (más szavakkal nem követnek elérhetetlen célokat), akkor valóban összekapcsolható általuk a mikro és a makró társadalmi szint.

Az életstratégiákat a kutatás során ugyanakkor a környezeti kihívásokra és kockázatokra adott *válaszoknak* tekintettük (ezzel biztosítottuk az életstratégiák folyamat-jellegét). Az életstratégiákat három dimenzió mentén operacionalizáltuk:

1. Változások a háztartások szükségleteinek rendszerében.
2. Változások a fogyasztási szokásokban.
3. Változások a gazdasági erőforrásokban.

E három dimenzió indikátorainak objektív eseményeket és történéseket választottunk. (például változások a családi munkamegosztás mintájában, a háztartás kezelésében: a nő elmegy dolgozni és növelik a háztáji termelést). Empirikus eredményeinket, (az interjúk és a megfigyelés során nyert adatokat), mint eddig kiderült, három *elméleti modell* segítségével írtuk le és magyaráztuk: a strukturális válaszok, a racionális választás és az életút megközelítés modelljeivel (vö. Moen-Wethington, 1992).

Az új szegények által alkalmazott túlélési életstratégiákat meghatározó tényezők nem értelmezhetők az 1989 előtti körülmények főbb jellemvonásainak a megértése nélkül. Az államszocialista rendszer deklarált célja az egyelőség, az osztály nélküli és homogén társadalom volt. Ez a célt három fő koordináta mentén kívánták megvalósítani: 1. a teljes foglalkoztatottság, 2. a fogyasztási javak teljes körű ártámogatása (szubvenciója) és az ingyenes orvosi ellátás, illetve 3. biztos és a körülményekhez képest relatíve magas bérek. Mindebben az állam és az állami vállalatok hangsúlyos szerepet vállaltak az nyugdíjazásig tartó munkahely biztosításával, a lakáskiutalásokkal, a gyerek gondozási, tanítási és orvosi ellátás költségeinek az átvállalásával, a szabadidős facilitások (kirándulások, nyaralások, sportolás, kulturális tevékenységek, stb.) biztosításával (Rominska; Zimmy, 1997). Ezt a folyamatot az első generációs városiak akkori életkörülményeik javulásként élték meg. Még akkor is így volt, ha mindezek a szociális természetű juttatások és biztosítások *részlegesek, ellentmondásosok és relatívak voltak*.

Kutatási eredményeink szerint a rendszerváltás előtti társadalmi struktúrák a vizsgált életstratégiákra vártnál jóval erősebben hatnak. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy az aktorok (egyének) döntő többségének az elsődleges szocializációja a rendszerváltás előtt történt. Ennek a szocializációnak eredményeképpen a jelenlegi társadalmi viselkedés nagy hányadát meghatározó kulturális minta egy más, múltbeli helyzetben (az 1989 előtti társadalmi körülmények között) volt működőképes. Az egyének a „régikódok” alkalmazásával értelmezik jelenlegi helyzetüket, és ezzel összhangban cselekednek. Tehát, az a minta, ami a viselkedéseket és a társadalmi cselekvéseket koordinálja, nem felel meg teljes egészében a rendszerváltás után eltelt tizenkét év társadalmi elvárásainak és kihívásainak. Korántsem arról van szó, hogy a kulturális minta maga nem módosult volna. Inkább arra utalok, hogy az egyének társadalmi cselekvését mentálisan olyan koordináták határozzák meg, amelyek ma már egyszerűen nem érvényesek (mint például az állandó szociális ellátás, a mindenkire kiterjedő foglalkoztatottság). Az egyének a múlt rendszer működéséről kialakított társadalmi reprezentációikon keresztül tekintenek jelenlegi helyzetükre, a kockázatokra, valamint a kihívásokra. A túlélési életstratégiák megalapozásakor az egyének vonatkoztatási rendszerként még mindig az 1989 előtti társadalmi struktúrát használják. A korábban megélt viszonylagos társadalmi egyenlőség képze, az államszocialista rendszer által felkínált biztosan követhető életpályák megtapasztalása, valamint a javak méltányos elosztásának hite egy olyan mentális klímát alakított ki az elszegényedett populáció tagjainak nagy részében, ami az általuk alkalmazott életstratégiákat erősebben alakítja, mint a jelenlegi társadalmi viszonyok, amit méltánytalannak, és alapvetően elhibázottnak és igazságtalannak tartanak,¹¹ és jelenlegi helyzetének értelmezésekor folyamatosan visszavonatköztatja mondani valóját a rendszerváltás előtti időszakhoz.

A túlélési életstratégiák szorosan kapcsolódnak a háztartások életpálya perspektíváihoz. Az életpálya perspektívákat a következők határozzák meg: a. az előzetes tapasztalat, b. a szubjektív percepció és c. a jelenlegi helyzet interpretációja.

a. Az előzetes tapasztalat. A kutatás során megkeresett *új szegények* visszaemlékezéseiből rendszerint hiányoznak vagy elbagatellizálódnak az 1989 előtti mindennapok anyagi gondjai (az

11. Egy 2002 júniusában elvégzett közvélemény-kutatás szerint a romániai felnőtt lakosság 46%-a nem, vagy egyáltalán nincsen megelégedve jelenlegi életkörülményeivel, 32%-a közömbös. 45%-uk azt gondolja, életkörülményeik rosszabbak, mint egy évvel korábban, és 31%-uk úgy véli, egy év múlva még rosszabban fognak élni. A megkérdezettek 58%-a szerint Romániában a dolgok rossz irányban haladnak (ez az arány rendszerint 45 és 60 százalék közötti értéket mutat). Forrás: www.mmt.ro

állandó hosszú sorok az üzletek előtt, a lakások fűtetlensége és az áramszolgáltatás gyakori, rendszeres megszakítása, az alapvető élelmiszerek hiánya, a folyamatos politikai indoktrináció, személyi kultusz, stb.). Ellenkezőleg, többségük megítélésében a rendszerváltás előtti életük sokkal jobb volt. Lényegében két elem jelenik meg szisztematikusan. Az egyik tényező a rendszer irányából elfogadott juttatások és szolgáltatások rendszere (a biztosított lakás, munkahely, állandó jövedelem), ami a *biztonság érzetét* adta, amit most elveszettnek tekintenek. A másik visszatérő elem szorosan kapcsolódik az előbbihez: az *állandóság* és a *kiszámíthatóság* érzete, amit szintén elveszett értéknek tekintenek.

b. *A szubjektív percepció.* Az elbeszélte élettörténetek szerint mindkét változást gazdasági terminusokban értelmezték és – ami itt sokkal fontosabb – élték meg. A *városi* lakáshoz és az ipari munkahelyhez való jutás elsősorban *gazdasági* változást jelentette abban az időben, többnyire az életszínvonal emelkedését és az életkörülmények javulását (vö. Hunya, Réti, Süle, Tóth, 1990; Rominsk, Zimmy, 1997), és nem a politikai cselekvés terének a kiszélesedését, ami egyébként nem is volt lehetséges.

c. *A helyzetinterpretáció.* A rendelkezésünkre álló empirikus adatok szerint a múltra és implicit a jelenlegi helyzetre vonatkozó értelmezések koordinátái a következők: 1. a jövedelemszint (a bérmunkából származó jövedelmek mennyisége vagy hiánya), 2. a háztartás életszínvonala, illetve 3. az egyéni helyzet okaira vonatkozó megállapítások. A fentiek összefüggenek ugyan, de azokat külön kell kezelni.

1. Az általunk vizsgált *új szegények* a helyzetüket kizárólag az anyagi-gazdasági szempontok szerint értelmezik. Specifikusan középosztályi jellegű, politikai vagy egyéb szempontok (például vallási szabadság, sztrájkjog, a szexuális szabadság stb.), nem jönnek számításba. Ez kapcsolható ahhoz, hogy saját megítélésük szerint a 89 előtti helyzetüket is kizárólag anyagi szempontok szerint értékelték. A lehetőségek értékelésében a *pénzben kifejezett jövedelem mennyisége* és *vásárlóereje* a döntő. Érdekes módon a *nem* pénzben kifejezett jövedelmeknek (önköltségen nyújtott szolgáltatásoknak, termékben kapott juttatásoknak, kedvezményeknek) *kicsi* a szerepe. A *készpénz* léte vagy hiánya a döntő az interjúalanyok percepciójában.

2. A helyzetelemzések második eleme szorosan kapcsolódik az előzőhöz (a jövedelemszinthez): ez a háztartás életszínvonala, pontosabban annak szubjektíven megítélt minősége. Az élet minősége alatt a válaszadók a fogyasztás mennyiségét értik, elsősorban az alapvetőnek ítélt élelmiszerek fogyasztását (és beszerzési nehézségeit). Azok a házon kívüli szabadidős tevékenységek, amelyeket csak pénzzel lehet „megvásárolni” (mozi, színház, cukrászda stb.) már csak elszórtan jelennek meg a szabadidős tevékenységek között

3. Az egyének helyzetértelmező szempontjaihoz tartoznak az okok (annak magyarázata, hogy a háztartás életszínvonala mért romlott le, vagy miért nem magasabb a jelenleginél). Itt állapíthatunk meg egyértelmű kapcsolatot jelenlegi és a rendszerváltás előtti értelmezési keret között: az okok egyöntetűen külsők, az egyének akaratától függetlenek, ellenőrizhetetlenek és rendszerszintűek (a környező társadalmi rendszerhez tartóznak, s nem az egyéni cselekvés teréhez): „nem adnak munkahelyeket, nincs, amit csináljunk”, „mindennap megyünk a tanácshoz, hátha adnak valami munkát, de eddig semmi”. A fő okot a környező társadalom, mint rendszer jelenti: a munkalehetőségek hiánya, a politikusok „érdektelensége” stb. amit a valóság is megerősít: ezek az emberek tényleg a struktúraváltás következtében szegényedtek le.

A fentiek alapján az új szegények túlélési életstratégiái a következő koordináták valamelyikére épül:

1. Változtatások a háztartások szükségleteinek a rendszerében.
2. Változtatások a fogyasztási mintában.
3. Változtatások a gazdasági erőforrások származásában.

A háztartások egyik csoportja kizárólag a rendelkezésre álló erőforrásokból próbál meg gazdálkodni, míg a másik csoporthoz tartozó háztartások a rendelkezésre álló erőforrások átcsoportosítása mellett megkísérik ezeket az erőforrásokat továbbiakkal kiegészíteni. A háztartások első csoportja a háztartás gazdasági állapotát kívánja stabilizálni tulajdonképpen a fogyasztás visszaszorításával, míg a második csoportba tartozó háztartások a költségstruktúra jelentős átszabása mellett más erőforrásokat is megpróbál mobilizálni. A túlélési életstratégiák fenti formáit az egyszerűség kedvéért *passzív*, illetve *aktív túlélési életstratégiáknak* nevezzük ezúttal, annak ellenére, hogy mindkettő társadalmi cselekvéseket feltételez. A passzív-aktív dichotómiát a háztartás és társadalmi környezete közötti intenzív interakciók léte, illetve hiánya függvényében használjuk.

A passzív és aktív túlélési stratégiák megnevezés félrevezető, és hétköznapi, így további pontosításra szorul. A két – ideáltipikus – túlélési életstratégiát három dimenzió, az egyének kockázatvállalási hajlandóságának mértéke, az aspiráció célja, valamint a tervezés időhorizontja mentén írjuk le. Tulajdonképpen az aktív túlélési stratégiát modellezzük részletesen, s ehhez viszonyítva a passzív stratégia is könnyen megérthető.

Az alábbi táblázatban a passzív és aktív életstratégia összehasonlítását szemléltetjük:

Túlélési stratégia:	„Aktív”	„Passzív”
Kockázatvállalási hajlandóság	Magas, kockázatkedvelő	Alacsony, kockázatkerülő
Aspirációk célja	Helyzet javítása	Szűk értelemben vett túlélés
Tervezés időhorizontja	Rövid távú jövő, középtáv	Jelen („máról-holnapra”)

A tanulmány elején azt a kijelentést fogalmaztuk meg, hogy az egyének racionálisak. Racionális alatt azt értettük, hogy az egyén olyan túlélési stratégia mellett dönt, amelyik neki és a háztartása számára a legnagyobb haszonnal jár. „A döntési helyzetek egyik osztályozási szempontja alapján különbség van a döntés szempontjából releváns környezeti állapotokra (világállapotokra), s ennek következtében a cselekvési alternatívák következményeire vonatkozó teljes és hiányos informáltság között” (Elster, 1986:5). A döntési helyzetek tehát lényegesen különböznek aszerint, hogy a döntést meghozni kénytelen egyén számára mennyi és milyen minőségű információk állnak rendelkezésre. A döntés minden körülmények között bizonytalannak, kockázatosnak minősül, hiszen a teljes és bizonyos információval való rendelkezés nem lehetséges. Viszont a választás és döntés a leírható annak függvényében, hogy a döntést hozó egyén hogyan viszonyul a kockázathoz. A kockázattal szembeni attitűd lehet pozitív vagy negatív, más szavakkal a kockázatvállalási hajlandóság lehet magas (kockázatkedvelő) vagy alacsony (kockázatkerülő). Kockázatkerülőnek nevezhető az a döntéshozó, aki a biztos alternatívát szigorúan preferálja az azonos várható értékű kockázatos alternatívával szemben (Szántó, 1999). Ha a döntéshozó preferenciája fordított, vagyis a kockázatos alternatívát részesíti előnyben, akkor a döntéshozó koc-

kázatkedvelő (uo.). Az „aktív” túlélési életstratégiákban a kockázatvállalási hajlandóság magas, míg a „passzívak” esetében az aktorok csak azokat a döntéseket részesítik előnyben, amelyeknek a várható következménye biztos(abb), mert a lehető legkisebb költségekkel jár.

A két stratégia különbözik az aktorok aspirációinak a tekintetében is. Az „aktív” életstratégiák – a rendelkezésre álló erőforrások korlátai között, és azokra támaszkodva – a háztartás átlagos helyzetének a javítását célozza, eltérően a „passzívaktól”, amelyek inkább a szűkebb értelemben vett túlélés eszközei. Az aspirációk céljához szorosan kapcsolódik a tervezés időhorizontja, ami az „aktív” életstratégiák esetében a kiterjedtebb: a rövid távú jövőre vonatkozik, szemben a „passzívakkal”, ami csupán a szűk értelemben vett jelenre vonatkozik.

A passzív életstratégiákat leginkább az idős nyugdíjas vagy közvetlenül a nyugdíjkorhatár előtt állók háztartásaiban, illetve a sokgyermekes egyszülős családok alkalmazzák. A passzív életstratégiára jellemző cselekvések a következők például: a nyugdíjkorhatár kivárása, a civil szervezeteken keresztül folyósított és egyéb segélyekből való élés, vágóhídról, éttermi konyhából való étel-szerzés, a saját lakással kezeskedve bankkölcsön fejében, intézetbe, öregotthonba, vagy szélsőséges esetben börtönbe kerülés).

A döntési szituációban a háztartásfő lehet megfelelően vagy hiányosan tájékozott arról, hogy az egyes cselekvési alternatíváknak melyek a következményei, hozadécai. Abban az esetben, ha hiányosan informált, vagy a háztartás reális helyzetét és a szükségleteket pontatlanul értékeli, akkor cselekvésének a sikeres kimenetele bizonytalan, önbizalma csökken. A nyugdíjas, és idősebb korú családtagokból álló háztartások kockázatvállalási hajlandósága így alacsony, ezért inkább a rendelkezésre álló jövedelmekből próbálják visszafogott szükségleteiket kielégíteni. Ezek a szükségletek elsősorban az úgynevezett „közköltséget” (víz, gáz, villany, esetleg telefon¹²), az alapvető élelmiszereket és a gyógyszereket jelentik.

Idézet egy interjúból: „S akkor azt fizettük, s hál’ Istennek (víz)órát vettünk s lejárt az is. Na most már nem mondhatom... nem vagyunk adósok. Azt fizettetik külön. Most már a meleg vizet úgy lehet, nem kell fizetni, mert van szénbon¹³ s ha minden le van vágatva, fűtés, minden akkor az fedezi, azt hiszem. (A fűtést mikor vágatták le?) Hát a tavaly. De a konyhában van kályha. Igaz, a nagyszoba nagyon hideg télen, s oda tettünk be egy radiátort. És a konyhában az a kis kályha van.”

A meghozott döntések egymást meghatározzák, vagyis az egyik meghozott döntés kihat a következő döntésre is, hiszen ugyanabból a pénzmennyiségből kell a különböző szükségleteket kielégíteni: ezért kell a szükségleteket átszervezni (ha például a háztartás úgy dönt, hogy vízórát szereltet be, akkor azokban a hónapokban, amíg a vízóra felvett kölcsönt törlesztik, addig szükségszerűen le kell mondani egyébről, rendszerint bizonyos élelmiszerről)¹⁴ A nyugdí-

12. Az ilyen költségeket Romániában gyakran nevezik az emberek „közköltségeknek”, mert egy részüket (a vízfogyasztás, fűtés stb. költségeit, de nem a telefon díját) tömbházakban közös számla alapján, elosztva fizetik (a szerkesztő megjegyzése)

13. szénbon = „szén-cédula”, román eredetű kifejezéssel, tulajdonképpen: fűtési támogatás

14. Aki vízórát szereltet be lakásukba (társasházakban lakókról van szó), azok mérni tudják családi vízfogyasztásukat, és csak az általunk fogyasztott vízmennyiséget fizetik; ez előnyösebb és ellenőrizhetőbb lehet, mint a hagyományos „közös” – egész tömbházbeli – fogyasztás fizetése.

jas és egyszülős családok leginkább azért alkalmazzák az általam passzívnek nevezett túlélési életstratégiákat, mert kevés kockázattal jár: a kitűzött cél elérése az aktorok cselekvésén múlik. Egy példával érzékeltetve: ha egy nyugdíjasokból álló háztartás úgy dönt, hogy vízórát szereltesse be¹⁵, akkor a rendelkezésre álló pénzüsszegekből (esetleg kölcsönből) megvásárolja a vízórát, és meghatározott időre kiadásait átalakítja. Ebben az egyenletben az a központi tényező, hogy az emberek tudatában vannak annak, hogy az akciójuk sikere kizárólag rajtuk múlik. Például nem gyűjtanak be a kályhába, de ezzel úgy vélik, hogy uralják a helyzetet, s ezzel nem vállalnak olyan kockázatokat, ami a bizonytalanság érzetét fokozná („... tudjuk, hogy nem lesz könnyű, de kiéhezzük”).

„Bevezettük a vízórát, ... októberbe, télidőbe, úgy kértünk kölcsön pénzt. De be kellett vezetni, mert eltörött a fő cső az udvaron, s mindenki be kellett vezesse. Kölcsönkértünk 3.800.000 lejt. Hát az nem volt könnyű! Azt csak mi tudjuk, de megadtuk becsületesen. De senkitől, a bankból vagy hogy... elmenjek, mind a télen, hogy más is... kapott gázpénzt¹⁶ vagy mit tudom én milyen pénzt, én nem kértem senkitől, és én... nem mentem könyöradományért vagy ilyesmi. Nem. Én a két kezemmel. Senkitől nem kértem életembe öt banit¹⁷! Soha”.

Ezek a passzív túlélési életstratégiák azonban erősen korlátozottak, ugyanis az erőforrások állandó összegűek (vö. Elster, 1992). A túlélési életstratégiák passzív jellegét legfőképpen a háztartás és tágabb környezete közötti kapcsolat határozza meg. A különböző társadalmi csoportokhoz való tartozás egyben különböző társadalmi szerepeket is jelent. Nos, a nyugdíjas és egyszülős családok többségének társadalmi szerepvállalása azonban szerény. Szerény társadalmi szerepvállaláson azt értjük, hogy az *új szegények* kevés társadalmi csoportnak a tagjai, kevés társadalmi szereppel rendelkeznek: kisszámú egyénnel tartanak fenn intenzív és gyakori kapcsolatot, viszonyaik erősen korlátozottak, és – ami bennünket most különösen érdekel – erősen helyhez kötöttek. A szerény anyagi körülmények (a fizikai térben való mozgást a jövedelmek szigorúan korlátozzák, az utazás komoly erőfeszítést igényel) a társadalmi kapcsolatokat térben erősen behatárolják: a közvetlen szomszédokra redukálódnak.

(A rokonok segítenek valamiben?) „Nem, mert nem szoktam menni senkihez, nem kérek senkitől semmit, még mikor megszorulok, elmegyek anyumhoz. Van egy barátnőm: Ő is közel lakik hozzánk, még velem, amit egyezzek, egy osztályba voltunk, dolgoztunk is együtt, ha fáj valami nekem, elmegyek elpanaszolom neki, mikor ő is úgy van akkor ő is jön ide hozzám... mit csináljak.”

Az *új szegények* esetében megfigyelhető lokális, helyhez kötött társadalmi kapcsolathálókat (és közvetve a passzív túlélési életstratégiákat) az anyagi-jövedelmi szinten kívül még a következő két tényező befolyásolja: a származási (szülői) család anyagi háttere, illetve (az előzőkhöz kapcsolódva) az *új szegények* egyre növekvő társadalmi dezintegráltsága. A háztartások anyagi-jövedelmi szintjére itt most nem térünk vissza, csak annyit jegyezzünk meg, hogy a társadalmi kapcsolatok folyamatos fenntartásának az anyagi és szimbolikus költségeit az *új szegények* nem

15. A kolozsvári Távfűtési Igazgatóság egyik munkatársának a becslése szerint az ügyfeleik legalább fele idős korú.

16. gázpénz = fűtési támogatás

17. bani = romániai váltópénz

tudják fedezni. A kiterjedt személyes kapcsolathálókat csak állandó anyagi és szimbolikus tőkeráfordításokkal lehet fenntartani. Az egyének közötti társadalmi interakciókat folyamatosan meg kell újítani, a hálózatokba az anyagiak (például az ismerősök fogadásakor felkínált ételek és italok, különféle ajándékok stb.) mellett szimbolikus tőkét kell folyamatosan investálni. Az investálható tőkék hiányában és a helyhez kötöttség miatt a korábban meglévő kiterjedt személyes kapcsolatháló leépültek, és a későbbiekben újak már nem is jöhettek létre. A „megvendéglések” és az ajándékozások hiányában a társadalmi interakciók gyakorisága és intenzitása lecsökkent, valamint a korábbi személyes kapcsolat-rendszerek leépültek, beszűkültek. A személyes-kapcsolatrendszerekben végbement változások fokozatosan szüntették meg a korábbi a közös szabadidős tevékenységekből és ajándékozásokból származó kölcsönös lekötelezettségek rendszerét. Ez azt jelenti, hogy mivel az új szegényeknek nem áll rendelkezésre egy folyamatosan fenntartott kiterjedt kapcsolatháló, hogy nehezen vagy egyáltalán nem „hívhatnak” le a hálózatokról olyan (elsősorban kapcsolati) tőkét, amelyeket felhasználhatnának túlélési életstratégiáik kialakításakor is.

Az új szegények társadalmi helyzetére vonatkozóan azt gondoljuk, hogy a rendszerváltás után leszegényedett háztartások jelentős része kiszakad a „*mainstream*” társadalomból: dezintegrálódnak, vagyis elveszítik korábbi társadalmi kötelekeiket. A személyes kapcsolatháló gyors leépülése, a rövid idő alatt bekövetkezett elszegényedés, a munkapiacról való tartós távolmaradás egyes kategóriák társadalmi dezintegrálódásának a mutatói. Gans szerint „a társadalom dezintegrációja akkor következik be, amikor a kormány, az üzleti élet és más fontos intézmények elvesztik legitimitásukat; amikor az emberek széles körben elvesztik bizalmukat azokban a szabályokban, amelyek társadalmi életüket irányították, és amikor a tradíciókat nyíltan megtagadják” (1988). A társadalmi dezintegrációnak több fokozata létezik (a társadalom teljes szétesésétől, az atomizálódástól kezdve bizonyos társadalmi csoportok, például a kisebbségek, dezintegrációjáig). Itt most a társadalmi dezintegrációt Gans nyomán abban az értelemben használjuk, hogy *a rendszerváltás után leépültek a szociálisan integratív mechanizmusok, és az új szegények elvesztették személyes kapcsolatrendszereik jelentős hányadát*. Ez pontosabban azt jelenti, hogy az egyének objektív (élet)feltételei megnehezedtek vagy ellehetetlenedtek: az élet a korábbi normák és szabályok elévülésével elbizonytalanodott és kiszámíthatatlanná vált (Ferge, 1991). A társadalmi dezintegrációt – a társadalom főirányától való leszakadást és a személyes kapcsolatháló átalakulását Gans (1988) nyomán a következő dimenziók mentén modelleztük: szegregálódás, munkanélküliség, a társadalmi szolidaritások és kapcsolatháló megszűnése és/vagy beszűkülése.

A munkahely elvesztése (akárcsak a munkahely megváltoztatása előreléptetés vagy elköltözés esetében) természetesen vonja maga után a korábbi munkatársakkal kialakított kapcsolatok alakulását: kihat az interakciók gyakoriságára és intenzitására. A kapcsolatok maguktól szűnhetnek meg, ha azok korábban pusztán személytelen, munkatársi kapcsolatok voltak, más szavakkal, ha nem alakultak ki a formális viszonyok mellett informális baráti viszonyok. Ha a korábbi munkatársak között nem alakultak ki érzelmi kötelek, amit a szabadidős tevékenységek során tovább erősítettek és ápoltak, akkor kapcsolatok átalakulása, esetleg megszűnése szükségszerű. Esetünkben, az interjúalanyok elmondása szerint azonban nem erről van szó. Vagyis nem *csak* arról van szó, hogy ameddig a munkatársak egy vállalatnál dolgoztak, olyan közös szabadidős tevékenységeik voltak, amelyekre a maga fizikai együttlét adott alkalmat (például amikor a gyárból kijövet elmentek sörözni), hanem a munkatársak munkaidőn kívül és munkahely terén

kívül is a találkozás kedvéért keresték egymás társaságát. Nos, ez utóbbi kapcsolatok felbomlásáról van szó, amelyeknek a pusztá munkahelyi térbeli együttlét megszűnte miatt nem kellett volna feltétlenül felbomlaniuk.

A munkahely megszűnése következtében az el-elmaradó, majd teljesen leépülő kapcsolatok hiányát veszteségként értelmezik, amit a „már nem tartozom sehová” életerzés jellemez. A volt munkatársak többségét elsősorban nem formális státusú egyénként emlegetik (akikhez annyi kötötte volna őket csupán, hogy azonos helyen dolgoztak), hanem főleg barátként, akikkel sok mindent együtt tapasztaltak és éltek meg. A – baráti – kötelékek „elszakadását” külső, általuk alig vagy egyáltalán nem ellenőrizhető okoknak tulajdonítják: „bezárták az üzemet”, „kitettek” stb. Ugyanezen nem engedhetik meg magunknak, hogy fenntartsák korábbi baráti kapcsolataikat, ami iránt kifejezik explicit igényüket („... nincsen nekünk arra elég pénzünk”).

Az új szegények társadalmi dezintegrációjának az egyik objektív mutatójaként tehát a szegregálódást tekintettük, ami az eltérő státusú társadalmi csoportok térbeli elkülönülését jelöli (Jenkcs, 1991). A szegregálódás azonban nemcsak társadalmi egyenlőtlenséget jelent, hanem az erősebb (értsd több erőforrással rendelkező) csoportok gyengébbek felett gyakorolt kényszerét is a szűkös erőforrásokért való küzdelemben (Ferge, 1991). A romániai viszonylatban a szegregálódás elkezdődött folyamat (lásd továbbá Péter 2000; Szelényi, és mtsai, 2001; Pásztor 2002), és főleg az ipari nagyvárosokban megy végbe. A slumosodás következtében a szegénység térben koncentrálnak (uo.), az új szegényeknek nagy valószínűséggel új szegény szomszédai vannak. A társadalmi és lakóhelyi szegregálódás következtében a korábbi személyes társadalmi kapcsolatrendszerek jelentősen átalakulnak, térben behatároltakká váltak. A társadalmi dezintegráció folyamatát erősíti a munkanélküli állapot, különösen a tartós munkanélküliség (Ferge, 1991). A tartós munkanélküliek mellett az általánosan vizsgált populáció körében magasan reprezentáltak a korán nyugdíjazottak, a rosszul képzettek és az alacsonyabb iskolázottsággal rendelkezők,¹⁸ akiknek a piacosodás és a kockázati társadalom körülményei között egyre kisebb esélyük van arra, hogy aktív szereplőként visszakerüljenek a munkapiacra. A piacosodás következtében a munkapiac szerkezete és a munkaerő iránti kereslet természete gyökeresen megváltozott. A társadalmi dezintegráció oka strukturális. A munkaerő-kereslet jellege és logikája, illetve az új szegények által kínált tudások és készségek között nincs megfelelés: nincs piaci kereslet azokra a tevékenységekre, amit az új szegények korábban (a rendszerváltás előtt) betöltöttek, amire viszont van kereslet, azt nem képesek objektív okokból elvállalni (képzettség szintje, rugalmasság hiánya miután az emberek ahhoz szoktak, hogy a rendszer gondoskodik róluk, stb.). A dezintegráció folyamata – társadalmi csoportok „kiszakadása” a társadalom főirányából, a „mainstream”-ből – az új szegények életvilágában érzékelt és megélt. Az interjúalanyok a társadalmi kapcsolataikról szóló beszámolóikban a rendszerváltás előtti személyes-kapcsolatrendszereiket vonatkoztatási rendszerként használják:¹⁹ az akkori kapcsolataikhoz hasonlítják jelenlegi kapcsolataikat. A beszámolók többségében a kapcsolathálókra vonatkozóan a következő elemek jelennek meg: a társadalmi interakciók gyakoriságának és intenzitásának változásai, a kölcsönös segélynyújtásban végbement változások, illetve az interakciós partneri kör összetételének változásai.

Az új szegények kapcsolatai leggyakrabban közvetlenül a lakóhelyükre szorítkoznak. A passzív életstratégiákat alkalmazó interjúalanyaink véleménye szerint elszegényedésük következtében

18. A romániai szegények kompozíciójáról lásd továbbá Pop; Tesliuc-Pop (2001).

19. Személyes kapcsolatrendszereik alakulására vonatkozóan ugyanazokat az értelmezési sémákat használják, amelyeket az előzőekben a helyzet-interpretációk kapcsán már kifejtettünk.

társadalmi interakcióik száma lecsökkent, hatékony segítségre kevés partnertől számíthatnak, és a saját segélynyújtási képességük is leromlott.

„Ah, a barátok azok, akiknek te adsz, de amikor neked van rájuk szükséged, azok nem segítenek neked. Nem jön most senki. Volt valamikor, rég, 20-30 éve – igen: akkor voltak igaz barátok. Segítették egymást. De most ha a pénzről van szó, akkor senki sem segít. Nem úgy van, mint azelőtt: „gyere, tartsuk meg a feleségem (születés)napját”. Most, ha még egy rokonhoz is elmész, tartanak egy napot, kettőt, hármat – na, egy hetet – de azután el kell tűnjél onnan, mert először is szégyelled, másodsor pedig mert nekik sincsen. Nem zavaró, hogy odamenj, s a fejükön ülj!”

A kapcsolathálókból bekövetkezett változásokat azonban nem lehet megérteni a rendszerváltás előtti állapotok leírása nélkül, már csak azért sem, mert maguk a megkérdezettek jelenlegi helyzetüket szorosán kötik korábbi életkörülményeikhez – bár a kapcsolataik átalakulása később kezdődött, mint 1989-90. Az értelmezéseikben a rendszerváltás előtti kapcsolatok a hasonlóságra és az önkéntes kölcsönösségre épültek. „Hasonlóság” alatt az érzékelt társadalmi egyenlőtlenségek hiányát értik, a társadalmi státusbeli hasonlóságot: mivel majdnem mindenkinek volt munkahelye és állandó anyagi jövedelme, emlékezéseik szerint társadalmi kapcsolathálóikat fenn tudták tartani és képesek voltak ezekben folyamatosan investálni, ezt objektív tényezők bizonyos mintákba rendezték, de nem akadályozták meg.

„Mentünk a munka után a piacra, együtt vásároltunk, nem számított a pénz, hogy megigyunk valamit együtt. Volt akkor nekünk is annyi, hogy el lehetett menni egy cukiba a barátokkal, valahova kirándulni. Ha dolgoztál, lehetett.”

A kutatás során megismert személyek számára az állandó és rendszerességgel kapott jövedelmek a személyes kapcsolatokba és hálózatokba való beruházások biztosítékát jelentette. Viszont meghatározó volt a munkahelyi emberi környezet megléte, annak – évtizedes – tartóssága. A személyes (informális) kapcsolatokat a munkahelyi munkakapcsolatok mentén kialakult baráti és ismerősi kötéleket az egyének a közös szabadidős tevékenységek alkalmával megerősítették. A visszaemlékezésekben közös kirándulások, rendszeres „egymáshoz való átjárások”, a majálisok, bányavidékeken a bányásznap ünnepségek olyan alkalmakat jelentettek, amikor a hálózatokhoz való tartozás érzését kölcsönösen meg lehetett újítani. A munkanélküliség megjelenésével eltűnt a munkahelyi emberi környezet, de az egyének közötti korábbi hasonlóság is hirtelen megszűnt: társadalmi egyenlőtlenségek jöttek létre. A munkanélküliek munkavállalói státusuk elvesztésével fokozatosan távolodtak el a korábbi munkatársaiktól (akik egyben a távolabbi barátaik is voltak), mert anyagilag megterhelővé vált távolabbi, gyengébb kötésű társadalmi kapcsolatok fenntartása.

„Amióta somázsbán²⁰ vagyok, már nem tudok menni velük mindenfelé, itthon kell üljek s várjak, mert nincsen pénzem csak úgy költeni, csak hogy beszélgessek. Nincs nekem arra most pénzem, a szivarra is alig...”

20. somázs = munkanélküliség, románul

*A közös szabadidős tevékenységek*²¹ mellett az elszegényedett közösségek dezintegrációjának indikátora a stratégiai és közösen koordinált kooperatív cselekvéseknek hiánya (mint például a közös fahordás és favágás – például Balánbányán –, valamint a foci B-k és VB-k erdőben, hordozható tévékészüléken való közös megtekintése, illetve a közös olajsajtolás és pálinkafőzés Magyarpalatkán) a relatív hiánya.

„Régebb többen mentünk a fáért az erdőbe, együtt nyestük le a csapokat s húztuk be a hegyről s tettük fel a remorkára²². Utána itt az udvarban közösen szépen felcirkuláztuk²³, egyik hozta a nagykalapácsot, a másik a baroszt²⁴, azzal vágtuk széjjel, s tettük be a színbe. Egymás fáját ügyeltük. Most nem lehet menni, megfog az erdész, visszaadták az erdőket, s aztán, most ha csak úgy hoznád, lehet fel is jelentenének, mert neked lenne s a másoknak nem.”

Véleményünk szerint azonban az elszegényedett közösségek nem dezintegrálódtak teljesen, más szavakkal nem atomizálódtak. Habár elvesztették társadalmi kapcsolataik egy részét, első sorban a gyenge kötésű kapcsolataikat, mégis ezzel párhuzamosan új típusú társadalmi kapcsolatokat alakítottak ki a közvetlen fizikai környezetükben élő, többnyire hasonló helyzetű szomszédokkal. Ha az egyén és környezete közötti kapcsolatot olyan koncentrikus köröknek tekintjük, aminek a középpontjában az egyén áll, akkor az egyén kapcsolatainak három típusát különböztethetjük meg. A kapcsolatokat az interakciós partnernek az egyén *életvilágában* elfoglalt társadalmi pozíciója (az egyénhez való távolság illetve közelség) függvényében tipologizáltuk. Az egyén kapcsolatai tehát a következők, a legközelebbi pozíció felől a legtávolabbi felé haladva: rokon kapcsolatok, szomszédi kapcsolatok és munkahelyi kapcsolatok. Általában minél közelebb helyezkedik el az egyénhez az interakciós partner, annál gyakoribb és intenzívebb a társadalmi kapcsolat: az egyének többsége általában a rokonokkal tart fenn legszorosabb kapcsolatokat. Ez a romániai felnőtt lakosság körében is így van (Berevoiescu és mtásai, 1999).

Az *új szegények* esetében a kapcsolat-rendszerek lényegesen módosultak. A munkanélküliek esetében az egyén körüli legkülső koncentrikus kör, a munkahelyi kapcsolatoké jelentősen veszít a jelentőségéből. A munkahely megszűnte szinte automatikusan vont maga után a volt munkatársakkal való, addig létező, munkaidőn kívüli interakciók gyakoriságának és intenzitásának a csökkenését, helyenként pedig megszűnését. Az interjúk alapján azt gondoljuk, hogy átértékelődött az interakciós partner közelségének a jelentése is (magyarán mit jelent az egyénhez társadalmi értelemben *közel lenni*, s ezáltal kapcsolatokat kialakítani és/vagy fenntartani).

A közelség ugyanakkor egyre inkább nem vérségi, hanem területi szempont szerint is értelmeződik. Ugyanis fokozatosan hangsúlyosabb lesz a szomszédokkal fenntartott mindennapi társadalmi kapcsolat, mint a rokonokkal való kapcsolat, annak funkciói (a rokonok körén nem a közvetlen rokon kapcsolatban levőket értjük ezúttal, mint a házastárs, gyermekek, hanem a távolabbi oldal- és felmenő ági rokonokat). A szomszédosági kapcsolatok jelentőségének növekedése a *közelség jelentésének az átértékelése* nyomán következett be. Nem arról van szó, hogy a rokon kapcsolat-rendszerek megszűnnének, hanem arról, hogy felértékelődnek a területi (szom-

21. Nem kizárt, hogy a pénzbeli jövedelmek megnövekedésével a közös szabadidős tevékenységek ismét életre kelnek. Az emberek elbeszéléseiből kiderül, hogy vágyanak a szabadidős kapcsolatokra, hogy az része kultúrájuknak.

22. remorka = utánfutó kocsi, románul

23. körfűrészszel vágták fel

24. barosz = itt: ék, románul

szédsági) alapú kapcsolatok, a szomszédok közötti kötések ereje nő. A mindennapi életben a szomszédok (akik sokszor hasonló anyagi helyzetben is vannak) tulajdonképpen „egymásra vannak utalva”. Ennek az oka, mint már fennebb jeleztük, az anyagi jövedelemszint által korlátozott térbeli mozgáslehetőség: a szomszédal való fizikai találkozások költségmentesen jöhetnek létre. A rokonsági, vérségi kapcsolatok továbbra sem épülnek le, az anyagi megterhelés ellenére az egyik legfontosabb kapcsolat-rendszer marad, viszont ezek mellé markánsan beépülnek a területi elven működő (fizikai proximitás által meghatározott) szomszédsági reciprok viszonyok.

„Van egy szomszédasszony, fenn a második emeleten. Az is, ha kell valami, ha akarok főzni valamit nyugodtan mennek... (...) Testvéreim nem beszélnek velem, mivel a férjem, nem olyan, mint mi, van egy nővérem, van pénze minden. Voltam egyszer a piacon, ottan náluk, Gheorgheni-ba a piacon, adott a sógorom egy fél liter olajat, két csomag cigarettát és négy plikk²⁵ kávét. S kihúzta a kezemből a nővérem. Azt mondta, hogy, ha tudott annyi gyermeket csinálni, tartsa el a családját. (...) Nem beszél velem, pedig van pénze, minden. Mit csináljak?”

A szomszédsági kapcsolatok funkcionális felértékelődése kapcsán jogosan vehető fel a kérdés, hogy mit is jelentenek ezekben a közegekben a rokonsági kapcsolatok? Ha gyakorlati szempontokat követünk, akkor nem léteznek rokoni szálak, csak funkcionálisak (Duneier, 1992). Abban az esetben, ha az egyének számára a kapcsolatok funkcionalitása fontos, mert azok az ő túlélési eszközeit is jelentik, akkor az egyének a rokoni kapcsolatokat kiegészítik, erős kötésű alternatív köteleket alakítanak ki, amelyek elsősorban „funkcionálisan” hasznosak, viszont érzelmi töltetük is van. A szomszédok között kialakított újszerű köteleket Duneier nyomán (1992) „helyettesítő atyafisági kötelekeknek”²⁶ nevezem.

A helyettesítő atyafisági kötelekek szomszédok között alakulnak ki, és a felek közötti viszony központjában a kölcsönös segítség áll. Egymáshoz viszonyulva olyan szerepeket töltenek be, amit rendszerint rokonok, más családtagok szoktak betölteni. A kapcsolat viszont rendszerint túllép a kölcsönös segélynyújtáson, és érzelmi, kölcsönös ragaszkodást jelentő érzelmi töltetet is nyer. A másik félnek való bevásárlás, az erdőben gyűjtögetett gomba megosztása és közös elkészítése, a háztáji munkák elvégzése már nem csak alkalmoszerű segélynyújtás, hanem átmege az egymásról való gondoskodásba. Ezek a „helyettesítő atyafisági” kapcsolatok tulajdonképpen átmetszik a két fél háztartása közötti határokat: a közös ételkészítések és bevásárlások, esetenként mosások átfedik a két – egymással atyafisági viszonyban lévő – háztartás intim szféráját: a háztartások funkcionálisan és érzelmileg is kapcsolódnak egymáshoz.

Az atyafisági viszonyban lévők a tűzhely és a főzés közössé tételével részben egyesítik a háztartásokat, tehát kvázi-rokoni kapcsolatokat hoznak létre. Mindez akkor válik a leghangsúlyosabbá, amikor a területi-szomszédsági alapon kialakult helyettesítő atyafisági kötelekek mentén az egyik fél öröklí a másik anyagi javait. Az öröklés intézménye minden társadalomban elsősorban vérségi alapokon működik. Az, aki helyettesítő atyafisági kötelék mentén jut (természetesen ellenszolgáltatások fejében) az örökséghez, formálisan is a korábbi tulajdonos „rokonává válik”, mint ahogy a rokonná válást érzelmi síkon valóban bizonyos értelemben meg is élík, és szövegeikben ki is fejezik ezek az egyének.

25. plikk = boríték, itt: kis tasak zacskó, románul

26. Eredetiben: „*alternative substitute tie*”

„Nagyon jól egyezek az egyik szomszédasszonnyal (ő idősebb sokkal, mint én), D. asszonnyal, segít is rajtam nagyon sokat. Aztán, ha lehet, segítjük mi egymást, ha lehet, elmegyek elviszem a szemetet, vásárolok neki, elviszem.”

„Itt ez a szomszédasszony. Ő még segít. A fiának adtam a házat, amíg élők, addig az enyém. Aztán ha meghalok, akkor az övé.”

A helyettesítő atyafisági kötelékek a fizikai közelség mellett a már említett, sajátos módon megélt és elbeszélte *hasonlóságra* épülnek. A kötelékek „két végén” elhelyezkedők társadalmi pozíciója hasonló. A helyettesítő atyafisági kötelékek szorosak (gyakran és rendszeresen találkoznak egymással, közösen vesznek részt a túléléshez elengedhetetlen tevékenységekben). Ezért jegyeztük meg fennebb azt, hogy a dezintegráció ellenére, az egyének nem atomizálódtak. Más szavakkal, a vizsgált leszegényedett populáció számára rendelkezésre álló kapcsolatrendszereket a hasonló szociális pozíciójú, kevés számú egyén alkotja (általában kettő, maximálisan hat-hét), és a hálózatok többnyire zártak (nehezen lehet bekerülni). A zártság a rendelkezésre álló anyagi erőforrás mennyiségének a függvénye: az *új szegények* nagyobb hálózatokat nem képesek fenntartani. A hálózathoz tartozók közötti kötések erősek.

A passzív túlélési életstratégiákra vonatkozóan tehát következtetesként azt fogalmazhatjuk meg, hogy azokat a rendelkezésre álló jövedelem mellett a területi helyváltoztatás képessége és a rendelkezésre álló erős kötésekkel álló szomszédsági és/vagy rokoni kötelékek határozzák meg. A passzív túlélési életstratégiák működésének alapja a területiség és a hálózatok tagjai közötti kölcsönös segélynyújtás.

A háztartások másik csoportja, a rendelkezésre álló erőforrások átcsoportosítása mellett megkísérli ezeket az erőforrásokat továbbiakkal kiegészíteni; ez utóbbiakat *aktív*aknak neveztük. A következő életstratégiákkal találkoztunk a kutatás során (az alábbiak természetesen a valóságban egymással keverednek):

- A nő úgynevezett „*rövidszoknyás munkát*” vállal. (A nő tipikusan olyan munkát talál, aminek szembetűnő kelléke a *rövid szoknya*: bárpultosnő, pincérnő stb. A háztartásban a nemi szerepeket felcserélik: a nő a szürke vagy fekete gazdaságban dolgozik, ahol jellegzetesen az itt „*rövidszoknyásnak*” nevezett munkákat könnyebb találni – olykor fekete munkát jelent ez, vagy olyant, amiben ki s fizetést kap az alkalmazott. Az munkaadó minimálbért könyvel el, ennek megfelelően alacsony adót egészségbiztosítást fizetnek be. Eközben a férj – aki munkanélküli – a házimunkát „vállalja el”.

- A háztartási szükségletek felélesztik, erősítik a falusi kapcsolatokat (falun vagy a városszélen gazdálkodni kezdenek, élelmiszer termelése céljából). Ez azok esetében történik, akiknek falun vagy városszélen földjük van („visszakapták”). Ez ritkán jelent meggazdagodást, reális megélhetési esélyt, hiszen eszköztelen, piacon nem boldoguló, megfelelő hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező, sokszor ráadásul idős emberekről van szó.

- A háztartás tagjai vallást váltanak (gazdasági meggondolásból neoprotestáns hitre térnek át, és olyan felekezetbe lépnek be, ahol erősebbek a kölcsönös segélynyújtási lehetőségek. Mivel ezen emberek számára adott felekezet lelki támaszt is nyújt, őszinte követői, tagjai lesznek adott tanoknak, az anyagi-lelki támaszt összefüggően élik meg – tehát rendszerint nem arról van szó, hogy hideg, ravasz számítással, önérdékből válnak az illető felekezet tagjává);

- A háztartás lakás-mobilitásra kényszerül (a család eladja lakását, és az árából egy olcsóbbat vásárol, a pénzkülönbözetből pedig fenntartja magát);
- A háztartás tagjai az anyagi javaik egy részét pénzzé teszik: eladják feleslegesnek ítélt anyagi javaikat (például régi bútorokat, más használati cikkeket, segélyszervezetektől kapott ruhákat, szerszámokat);
- A család egyik tagja házvezetői pozíciót vállal (elmegey házvezetőnek, gyereket gondozni, idősebbeknek, öregeknek bevásárolni);
- Szezonmunkát vállalnak bel- vagy külföldön (termékbegyűjtés, erdei gyümölcs gyűjtése, éti csiga-gyűjtése); esetleg napszámos lesz a feketepiacon (főleg az építkezésben), illetve marginális erőforrásokat hasznosít (fémhulladék gyűjtése, csempészás, hozzáértők esetében CD-lemezek írása, illegális fuvarozás stb.);
- Lakás egy részének kiadása, albérletbe;
- Illegális tevékenységekkel kezd el foglalkozni (prostitúció, alkohol-kereskedelem, harci kutyák tenyésztése, kutyaviadalok szervezése stb.)

A fentebb felsorolt túlélési életstratégiákban közös elem, hogy elsősorban az úgynevezett gyenge kötésű személyes kapcsolat-rendszereket vesz igénybe, míg a passzív életstratégiák elsősorban vagy kizárólag a szomszédokra és a rokonokra támaszkodnak, amely viszonyban a kötések erősek. A szomszédok és a rokonok között a viszonyok szorosak, más szavakkal a közöttük lévő kötések erősek (Granovetter, 1982). A kötések erősek: informálisak, vérségi, térben közeliek. Így a kapcsolati háló maga is „sűrűbb”: a csomópontját jelenti egyének közelebb vannak egymáshoz.

Ezzel szemben a munkatársak, ismerősök között a kapcsolatok „lazábbak”, rendszerint személytelenek és formálisak, vagyis a közöttük lévő kötések gyengék. A munkatársak és ismerősök által alkotott személyes kapcsolat-rendszerek, hálózatok alacsonyabb sűrűségűek mivel több egyén alkotja, és a hálózat különböző pontjain elhelyezkedő egyének (mint például a munkatársak ismerősei, rokonai) személyesen nem is ismerik egymást, nem kerültek közvetlen kapcsolatba egymással – a háló csomópontjai távolabb vannak egymástól. Viszont, az erős kötésű hálózatoktól eltérően, a gyenge kötésű hálózatok kiterjedtebbek. Ez a szóba forgó jelenségek szempontjából azért fontos, mert a túlélési életstratégiák a kiterjedt, gyenge kötésű hálózatok lehetővé teszik, hogy e stratégiák *aktívak legyenek*. Más szavakkal, ha rendelkezésre állnak gyenge kötésű, kiterjedt személyes kapcsolatok, akkor az egyének nagyobb valószínűséggel alkalmazhatnak aktív életstratégiákat (lásd: Granovetter, 1982). *Ha az egyéneknek sikerül a hálózataik mentén – minél több – jóllehet laza kapcsolatú – egyénhez kapcsolódnia, akkor nagyobb az esélyük külső (nem háztartáson belüli) erőforrásokat mobilizálni.*

Az erős kötésektől eltérően, a gyenge kötések fenntartása energiát, időt, és főleg anyagi befektetést igényel, egy mindig fennálló gazdasági bizonytalansággal, kockázattal jár (uo.). Azok a háztartások, amelyek – mint láttuk – erősen korlátozott anyagi lehetőségekkel rendelkeznek, inkább az erős kötésekre, és a viszonyossági alapon működő hálózatokra alapoznak. Ők nem képesek vállalni a gazdasági bizonytalanságot, így nem is kockáztatnak a gyenge kötésekbe beruházni. a közvetlenebb, sokszor valóban *térbelileg* is közelit jelentő kapcsolatokra alapoznak. Viszont, azok a háztartások, amelyek rendelkeznek az anyagi erőforrások adott szintjével – további kutatások témája az, hogy mekkora ez a szint –, vállalják a gazdasági kockázatokat, megkísérelnek a gyenge kötések mentén növelni erőforrásaikat. Leginkább azok a kétszülős háztartások

vállalják a gazdasági kockázatokat, amelyekben az egyik szülőnek van egy biztosnak tekintett jövedelemforrása (ez lehet akár munkanélküli segély, fizetés, végkielégítésből megmaradt pénz, stb.), illetve amelyben legalább az egyik fél nem helyhez kötött. (Az egyszülős családoknál, vagy amelyekben az egyik felnőtt gondozásra szorul, a háztartásfő alig hagyhatja el a lakóhelyet, mert folyamatosan felügyelnie kell a beteget vagy a gyermekeket).

A továbbiakban nézzük meg a legfontosabb aktív túlélési életstratégiákat. Ezek közül az egyik a leggyakrabban alkalmazott az ún. „*rövidszoknyás-munka*”.

A „*rövidszoknyás-munka*” iránti keresletet főleg a szolgáltatások jelentik. A fiatal lányok és nők által végzett munkára az élelmiszerboltban vagy a butikban, illetve a bárban, gyorsétteremben – ahol az alkalmazottak jellegzetes viselete a miniszoknya –, valamint a piacon és a város forgalmas utcáin elhelyezett asztalok mellett van szükség. A kiszolgálói vagy eladói szerepkör egyáltalán nem attraktív, a kimondottan nőiesnek tekintett „*rövidszoknyás-munka*” presztízse a nők körében is alacsony. A beszámolóik szerint a folyamatos lábon való állás minden évszakban egyformán kellemetlen és megterhelő: „télén mínusz 10 fokban s nyáron a napon 40 fokon egész nap nem könnyű itt árulni”. Érdekes módon az alacsony presztízst hangsúlyosabbá teszi, hogy a munka jellegénél fogva a tevékenység a nem zárt térben a nagyközönség előtt elrejtve, hanem éppen ellenkezőleg, nyílt társadalmi térben, mindenki előtt zajlik. Ennek ellenére, a „*rövidszoknyás-munka*” iránti kínálat magas: az aktorok általában szkeptikusak saját esélyeik felől, hogy más, jobb munkát találjanak maguknak. A felszolgálói vagy árus állásokat mindig hamar elfoglalják. Az állásokért való versenyben a tanulmányait frissen befejezett fiatal, továbbtanulni nem szándékozó (nem képes) lányok folyamatos belépési szándéka (kényszere) csak fokozza a nyomást és rontja az idősebbek esélyeit. Egy-egy megüresedő állásról leginkább személyes úton szereznek tudomást; egyik interjúalany sem a Munkaügyi Hivatalon keresztül jutott az álláshoz. A „*rövidszoknyás-munka*” iránti kereslet fenntartásában fontos tényező, hogy az iskolázottság nem jelenik meg tökéként. Az iskolázottság nem garancia arra, hogy „jó állást” lehessen találni, ami legitimálja azokat, akik ezt a fajta alacsony presztízssű munkát kénytelenek végezni: „... ismerem olyant is, hogy egyetemmel árul ő is, a másik piacon. Ő sincs semmivel előbbre, mint én”.

A „*rövidszoknyás-munka*” megnevezés természetesen egy metafora, sűríti azokat a jelentéseket, amelyeket az aktorok ezzel a munkával kapcsolatosan kialakítanak. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy ne csak nőkről van szó, amire a „szoknya” utal, hanem típuson belül több változatot el tudunk különíteni a kutatók körében, sőt többféle foglalkozást is el lehet különíteni. Általában a kisebb városokban, de főleg a válságos, mono-indusztriális központokban él ez az életstratégia a különböző formáival, ott, ahol a szegénység koncentrációja magasabb.²⁷

Az mozgató tényezők, amikért a „*rövidszoknyás-munka*” elterjedhetett, az előző politikai rendszer irracionális iparosítási és várostervezési politikája: tiszta formája az egy üzem – egy új város. Egy várost bizonyos gyár köré fejlesztettek ki. A gyár a mesterségesen fenntartott gazdasági állapotok megszűnése után életképtelenné, értelmetlenné vált, s a rá épülő város szociális válságba került.

A „*rövidszoknyás-munkát*” az ilyen gazdasági átszervezés és leépülés nyomán munkanélkülivé váltak háztartásában alkalmazzák. A stratégiát az új munkapiaci kereslet határozza meg. Így a munkapiacian elsősorban a terciér szektorban van kereslet (a szolgáltatói társadalom fokozatos

27. Empirikus kutatásunk során leggyakrabban a Zsil Völgyében, Tordán és Balánbányán találkoztunk vele, de jellemző Kolozsváron is, azokra a volt ipari munkásokra, akik az átszervezett ipari létesítményekben dolgoztak.

kiépülésének, és az ipari „füstös gazdaság” leépülésének következtében). Ez elsősorban a kereskedelemre és a szolgáltatásokra vonatkozik. A munkaerő keresletet elemezve, a következő profilú munkaerőre van szükség; a ezek Az ideális munkavállaló profiljai²⁸:

a. Felsőfokú végzettséggel rendelkezik, fiatal, maximum 35-40 éves, van előzetes tapasztalata, (ha férfi, akkor az előny), katonai szolgálatát letöltötte, van saját autója (opcionális, de jó, ha van), kommunikatív készsége van, számítógépet kezel, és idegen nyelvet beszél, jó megjelenésű. Szintén előny, ha nagy a munkabírása (egészséges), lojális a céghez, megbízható, és túlórákat is vállal (*fehérgalléros munka*);

b. Maximum 35-40 éves, szakmunkás, vagy tapasztalata van az illető profilban, B kategóriás hajtási jogosítványa van, katonai szolgálatát letöltötte, férfi, munkabírása nagy és egyszerre több munkára alkalmas, megbízható (*kékgalléros munka*).

c. Fiatal lány vagy érett korú nő, érettségi, maximum 35-40 éves, szép, megbízható, hajlandó 10 órát is dolgozni, jó kommunikációs-készséggel rendelkezik, és hajlandó az átlagfizetés alatt is (beleértve szürke és fekete) munkát vállalni (eladó ABC-ben, butikban, piacon, üzletben, felszolgáló bárban, stb.) Ez az amit mi *rövidszoknyás-munkának* nevezünk – s ezzel adjuk a típus egészségének a metaforikus nevét.

A válságos régiókban²⁹ a legnagyobb munkaerő kereslet a c. pontban említett, „rövidszoknyás” munkára van. A kereslet összefügg a mono-indusztriális övezetek jogi státusával: az a cég, amelyik itt folytat tevékenységet, adómentességet élvez.

A stratégia lényege a következő: azokban a háztartásokban, amelyekben a férj elvesztette munkahelyét, a felnőttek voltaképpen szerepet cserélnek. Mivel a munkaerő-kereslet „elnőiesedett”, a nők munkát vállalnak, a férfiak pedig otthon maradnak, és megpróbálják ellátni a háztartást. A nők a gyengén fizetett, sokszor illegális eladói vagy felszolgálói munkaköröket töltik be (piaci eladó, butikban, bárokban, üzletben dolgozó nő). A „rövidszoknyás-munkában” az alkalmazás időtartama általában rövid, a munkáltatók, a jogi viszonyokat kihasználva többnyire rövid időre (egy-két-három hónapra) alkalmazzák a nőket, mivel ennyi idő alatt jár le az úgynevezett „próbaidő”.³⁰ A próbaidő lejárta után (gyakran az eladó által „felhalmozott” leltári hiányra hivatkozva) a munkáltató felmond az alkalmazottnak. Mivel a rendszer ciklikus, a munkapiacra ugyanazok a szereplők (munkaadók és munkavállalók) tulajdonképpen folyamatosan helyet cserélnek: a nők mintegy egyik munkáltatótól a másikig „vándorolnak”, ezzel tartva életben a rendszert, ami az anyagi erőforrásaikat (a fizetéseiket) biztosítja. Az állandó bizonytalanság és a folyamatos cserélődés adja a munka „rövidségét” (természetesen a munkaadó nem fizeti az időszakos és folyamatosan megújuló munkavállalóinak a társadalombiztosítást, az ideiglenes munkát nem jegyzik a munkakönyvben sem, és a munkaadókat semmi sem kötelezi az alkalmazásukra). A rendelkezésre álló kapcsolatháló szerepe a „rövidszoknyás-munka” esetében rendkívül fontos, hiszen a rotációs rendszerbe való bekerülés, és az utólagos „kezeség” (egyik munkaadó „garanciája” a másik irányába) a tét. Az életkor és a munkavállaló nő megjelenése, testi szépsége, amit tőkeként lehet megjeleníteni, szintén fontos tényező ebben az egyenletben.

28. Az empirikus adat a www.piata-az.ro web-oldal kereslet oldaláról származik. Az oldal Kolozsvár és a vonzáskörzetéhez tartozó helységekre vonatkozik.

29. Romániában a hivatalosan válságosnak nyilvánított övezet a következő hét: Nyugati Érchegység (bányászat), Nagybánya (színesfém feldolgozás), Szeben-Kiskapus (vegyipar), Prahova Völgye (kőolajipar), Vajdahunyad-Kalány (kohászat), Zsil Völgye (szénbányászat), Brassó, mint több ágazat miatt hátrányos övezet. Forrás: www.gov.ro

30. Az alkalmazás és a munkaszerződés megkötése közötti periódus.

A „*rövidszoknyás munka*” működtetéséhez tartozik továbbá az a sajátos klíma, ami az aktorok közötti társadalmi jelentésteret kitölti. Az aktorok a női munkavállalók, a munkaadók, és az otthon maradó munkanélküli (többnyire középkorú, de nem csak) férfiak. Érdekes módon a rendszer tulajdonképpen a munkaadók mellett a munkanélküli férfiak hatékony hozzájárulásával marad fenn. Itt elsősorban a munkásosztályra mindenhol jellemző munkáskultúrára és munkaéthosra épülő attitűdökre utalunk. A munkáskultúrában a nemek közötti éles értékbeli és funkcionális különbség alapján a női munka értéke is rendkívül alacsony (Willis, 2000). A női munka presztízse elhanyagolható a férfimunkához képest (ami mindig „nehéz fizikai” munkát jelent ebben a jelentésben). A munkáskultúrában a férfimunkának a nehézsége (sok energiát, határozottságot, elzántságot igényel) mellett erős szexuális töltete is van (uo.). A beszédben, testtartásban, mozgásban, a fizikai erő objektív jegyeinek a fitogtatása (izmok, nehéz tárgyak elmozdítása) az értékesnek tartott maszkulinitás kifejezése. Mindez a férfi-nő kapcsolatának állandó reprezentálása, kifejezése, a hatalmi viszonyok tudatosításának az eszköze (Willis 2000). A férfi a nő feletti a hatalom birtokosa, beleértve a nő feletti rendelkezést is. A munkanélkülivé válás új helyzetet teremtett a nemek közötti kapcsolatokban, hiszen a férfi „a háztartásba szorult”, amit lényegében a saját munkájához képest mindig is leértékelt volt, mert a nők végezték, akik nekik voltak alárendelve.

„Mi most egy fizetésből élünk. Nekem itten mondhatom, hogy elég jól adnak; hát mégis másokhoz képest egyelőre elég jól fizetnek. Osszuk-szorozzuk ahogyan lehet, mert nincs mit csinálni. Ő mindent csinál itthon, ő mos, főz, hát, ha itthon van, akkor nincs amit csinálni. Nekem sem könnyű, mert olyan nagyon fiatal már nem vagyok, munkahelyet is, szakmát is változtatni, biza bándán³¹ dolgozni, ott mese nincs... Hogyha itthon vagyok, én is csinálom, de legtöbbit itthon ő csinálja, mos, főz, takarít, nem az, hogy nem csinálom én is, de a többet ő csinálja. Megváltozott...”

A nemi szerepcseré azonban legtöbbször csak látszólagos. A nőnek a „rövidszoknyás-munka” elvégzése után a háztartásbeli tevékenységeket is el kell látni, így kettős teher terheli, ami sorozatos konfliktusok forrása. A férfi a szocializált patriarchális mintájához az új körülmények között is ragaszkodik, hiszen az identitásának a forrása. Mind a házimunka, mind pedig a „rövidszoknyás-munka” értéke a férfiak szemében alacsony (annak ellenére, hogy a háztartás túlélését biztosítja). A „rövid szoknya” a társadalmi térben is megjelenített patriarchális viszonyoknak a kelléke. A „rövid szoknya” a női munka társadalmi státusát *re*-prezentálja, és elválik viselőjétől: a női (kevésbé értékelt) munkát szimbolizálja, s egyben legitimálja a munkapiacon kínált alacsony béreket és rossz munkakörülményeket. A „rövidszoknyás-munkáról” mindannyian hasonlóan vélekednek, munkaadók és „eltartottak” egyaránt: a férfiak – ezért működhet a rendszer. A megfigyelt szexista töltetű megjegyzések a „rövid szoknya” kapcsán, a „rövidszoknyás-munkát” végző fiatal lányok és nők jelenlétében körében szerzett „szexuális tapasztalatokkal” való dicsekvés a munkanélküli férfiak poszt-legitimációs mechanizmusainak elemei. Tehát ezek a megjegyzések, habár a viselőiről szólnak, mégis a férfiakról beszélnek: identitásmegerősítő és feszültségoldó, valamint poszt-legitimáló funkciójuk van (vagyis ezzel magyarázzák azt, hogy miért nem vállalják el a meglévő, de „nőies” munkákat, mint például a textilipar kínálta lehetőségeket).

31. bándá = futószalag, románul

„Nagyon nehéz, őszintén mondom (...). A férjem nem dolgozik, néha, hogyha kap valami munkát elmegy napszámosnak. Ez viszont nagyon kevés, az ajutor social-ja³² még buszjegyre sem elég. (...) Engem sem fizetnek valami jól, pont hogy kenyérre elég. Itthon meg nem segít szinte semmit, egész nap el van menve a barátokkal, azt mondja munkát keres, de nem tudom, hogy merre van. Néha hoz haza valami kevés pénzt, de legtöbbször nem. Aztán meg persze éhes, tálalj neki, (...) a gyerekek is éhesek. A takarítás, mosás csak az én dolgom, már alig bírom.”

A romániai városi lakosság jelentős hányada elsőgenerációs városlakó, akik főleg a hetvenes és nyolcvanas években tetőzött iparosítás során költöztek városba. A defenzív tradicionalizmusnak is nevezhető túlélési életstratégia leginkább az elsőgenerációs városlakókra jellemző. A stratégia lényege, hogy a háztartások gazdasági megfontolásokból aktivizálják, és/vagy intenzívebbé teszik, illetve továbbra is fenntartják a származási faluban élő rokonaikkal a kapcsolataikat. Ez a stratégia nem teljesen új, abban az értelemben, hogy egyrészt az elsőgenerációs háztartások valószínűleg sohasem szakadtak el teljesen attól a környezettől, ahonnan száraztak, másrészt pedig a 89 előtti hiánygazdaság körülményei között éppen ezek a kapcsolatok jelentették a szükséges élelmiszerek beszerzésének egyik fő forrását. Ez az életstratégia most kétféle formát ölt. Egyik formájában a háztartások tagjai tulajdonképpen kétféle életmódot folytatnak, a hét egyik részében – többnyire hétköznap – fizikailag a származási faluban tartózkodnak, és megművelik a visszakapott földet, vagy a háztáji kertet. A városba hétvégén térnek vissza „... két helyen lakunk, sokat vagyunk ottan”. Az általuk elfogyasztott élelmiszer döntő többségét ők maguk termelik meg. Ezen háztartások tagjai a formális gazdaság szempontjából inaktívak, nyugdíjasok vagy munkanélküliek, valamint rendelkeznek földtulajdonnal. A defenzív tradicionalizmus másik formájában a kapcsolat a származási faluban élőkkel való kapcsolat kevésbé intenzív: időszakos, és az elfogyasztott élelmiszereknek csak a kisebbik hányada származik ebből a forrásból, inkább kiegészíti a városban megvásárolt élelmiszereket. Ezen háztartások tagjai többnyire gazdaságilag aktívak, vagy a falun felhasználható erőforrásaik korlátozottak „keves földet kapott vissza az édesanyám, s aztán ott vannak az otthoni testvéreim, nekik is kell”. Ennek a túlélési életstratégiának még egy további típusa is említést érdemel. Ez utóbbi a városban lokalizálható ugyan, de a tevékenység agrárjellege miatt egyértelműen ebbe a kategóriába sorolható. A tömbházak környékén végzett háztáji agrártevékenységekről van szó: a tömbházak táján alakítottak ki kis kerteket és/vagy háziállatokat tartanak. Ez a gyakorlat is a múlt rendszer idején jött létre, és többnyire szintén az elsőgenerációsokra jellemző a leginkább. Az „elfoglalt” terület használata nem legális, viszont a hatóságok által tolerált, az egészségügyi problémák ellenére. A falu-város köteleket hasznosítása tehát elsősorban a rokoni szálakra épül, és a vérségi alapú társadalmi kapcsolat-rendszereket helyezi működésbe. A kapcsolatok célját tekintve, elsősorban az élelmiszerek beszerzésére vonatkozik. A falu-város köteleket kiaknázása nem a rendszerváltás utáni életstratégia: az elsőgenerációs városiak és a rokoni szálakkal rendelkező más városiak a ’89 előtti hiánygazdaságban is alkalmazták.

„Jó, hogy falun is meg van a mindennapi munka, meg van a mit tudom én, de más, másképp van, ha ott már van egy kicsi kerted, bár egy kicsi majorságod, meg mit tudom én. Jó, hogy először befektetsz, mert befektetsz. Az első évben nem jön ki, mondjuk... nem (jön ki annyi

32. „ajutor social” (ázsutor szociál) = szociális segítség (itt: pénzbeli)

pénz) amennyire vársz, de már... második évbe' másképp, van, mert, hogyha 10 majorságból, 8 megvan máskép jössz ki, 5-öt mondjuk, hozzá el egy városra, eladod abból veszed a kenyeret, a többiből mondjuk mit tudom én... megin' veszel... szóval ezek ilyen... én – én úgy látom, s úgy láttam, hogy meg lehet élni”

Az ebbe a körbe tartozókra jellemzőek az ilyen beszélgetések, az ilyen számolgotások, aminek gyakran az a következtetése, hogy „ha van valami” induló-forrás, akkor „végül is meg lehet élni”. A szezonmunka és a marginális erőforrások hasznosítása, valamint a vendégmunka (fém és papír-hulladékok, erdei gyümölcsök, csigák gyűjtögetése és a begyűjtő központokba való beszolgáltatása) fontos életstratégia, viszont periodikus (az évszakok által meghatározott), ezért ciklikusan alkalmazott. Viszont jelentősen hozzájárulnak a háztartás élelmiszerekkel való ellátásához. Az alap-élelmiszereket (krumpli, paszuly) az őszi termés-betakarítások alkalmával szerzik be, illetve cserélik el. A személyes kapcsolathálók itt is fontosak, főleg abban az értelemben, hogy a gyenge kötések mentén lehet információt szerezni arra vonatkozóan, hogy „hová lehet menni”.

„Van, van itt is gyümölcszedés, fent a Palócsainál, a Györgyfalvi negyed végébe', (...) akár-hova megy gyermek egy nyári szezonra, mindig átverik, én is mint felnőtt elmentem, ezelőtt 2 évvel-3 évvel. Jó követelnék, me' követelnék, mit tudom én azt a 12 veder cseresznyét megszedni például, vagy 12 veder meggyet, ha nincs meg akkor másnap nincs, amit jelentkezzél, me' nem vesznek fel, mert napszámos vagy, persze nem napjára fizetnek, haza hozni nem hozhatsz mondjuk, 1 kilónyit, ha azt is, ha engedik, s ha okos vagy, me' persze én, mi szegény nem állok neki egy vederrel és haza hozzam, (...) volt olyan helyzet is, hogy láttam fogta a vederrel és kiment a túsófelén, mert ismerte a helyet és tudta, hogy mit kell csinálni. (...) Egyszer én ledolgoztam az egész hónapot, és mondom, ezelőtt 3 évvel 8 ezer lejt kaptam egy egész álló hónapra”.

Egy másik – 1997 óta, amikor a 17-es, 19-es, 22-es Sürgősségi Kormányrendeletek nyomán a gazdasági szerkezetváltozás hangsúlyosabbá vált, és megjelentek a végkielégített munkanélküliek, a közbeszédben „ordonáncások”-nak is nevezett egyik csoportja lett az új szegényeknek – életstratégia a lakóhelyi mobilitás. Tipikusan városi jelenség, és kizárólag a tömbházakban lakókra érvényes, és működő ingatlanpiacot feltételez. A tömbházak magas rezsiköltségei miatt a munka nélkül maradt háztartások – de nem csak – egy része eladja lakását és ugyanabban a városban, vagy kisebb, szomszédos városba, esetenként a származási faluba költözik. Abban az esetben, ha a felhalmozott rezsiköltségeket a háztartás már nem tudja kifizetni (viszont saját birtokában van a lakás) a ház elárverezését megelőzendő a tömbházlakást eladják, és egy olcsóbbat vásárolnak (rendszerint egy rosszabbnak minősülő zónában). Az árkülönbözetből pedig kiegyenlítik a tartozásukat, és a napi kiadásokat fedezik. Nem ritka az az eset sem, amikor ugyanaz a háztartás újabb, lefele való lakóhelyi mobilitásra kényszerül: „...nem laktunk mindig itt. Laktunk a Grigorescuba is, de el kellett adni a lakást, aztán az Aranyos utcában, s utána kellett ide jönnünk... nem tudom mi lesz tovább.” Kolozsvár esetében a közeli Torda városa jelenti ez egyik célt azok számára, akik elköltözni kénytelenek, az alacsonyabb lakásárak miatt (lásd részletesebben Pásztor 2002).

Az ipari hulladékok gyűjtése és beszolgáltatása tipikusan városi jelenség. Ipari városokban és nagyvárosokban alkalmazott túlélési életstratégia (Balánbányán, Kolozsváron, Tordán és

Petrozsényben lényegében ugyanolyan formában találkoztam vele). Tipikusan férfimunkának tekintett, a legalitás és illegalitás határán mozog. Két fő szereplője van: az ipari hulladékgyűjtő, illetve az akinek pénz ellenében ezt beszolgáltatják, viszont a hatóságok magatartása is jelentős. Többnyire fémhulladékokra vonatkozik, de egyesek például papírt, üveget, betontörmeleket, műanyagot is gyűjtenek (beszédés, hogy egyik válaszadóm a saját mesterségét, mint „cartonagiú”, magyarul kartoner/kartonszedő nevezte meg). A begyűjtők illegálisan tevékenykednek, viszont létezik egy hallgatóságos, de explicit formában sohasem megfogalmazott „egység” gyűjtők, az ipari egység és a hivatalos hatóságok között. A hulladék jogilag az ipari egység tulajdonát képezi, viszont ezt a jogát anyagi okok miatt nem érvényesíti. A hatóságokkal közösen – monoindustriális városok esetében, mint például Balánbánya, és részben, mint Torda, az ipari egység képviselői a városi tanácsban is jelen vannak – eltűrik a fémhulladékok gyűjtését, addig, amíg az adott helyekre korlátozódik, és nem lép át adott határokat. Más szavakkal a hatóságok informálisan kijelölik azokat a zónákat, ahol „szabad” gyűjtögetni: a már nem működő, leszerelt ipari egység környékén, vagy bányavárosokban a derítők, meddőhányók tetején. A „megegyezés” a limesek felől kölcsönösen előnyös a felek számára, hiszen így válik lehetővé egy jelentős réteg számára a túlélés, ami a hatóságok számára nem kerül pénzbe „...tudjuk hova lehet menni, mert onnan nem kergetnek el, s elég jól lehet kapni”. (Átlagosan egynapi munka után 45-55 000 ROL (kb. 1,5 USD) lejt lehet keresni). Abban az esetben, ha ezeket a határokat megsértik, akkor már formális szankciókat is foganatosítanak a megszegőkkel szemben. „Megtaptam a bírósági papírt. Ebben három évre ítélték, pedig ugyanazt csináltam, mint eddig, de a Wetter³³-nél megfogtak”.

Sajátos túlélési életstratégia a valláskonverzió, a vallásváltás. Lényege, hogy a tradicionális, történelmi egyházat elhagyják, és neoprotestáns (leggyakrabban a baptista, jehovista és pünkösdista) vallásra térnek át. A valláskonverziónak természetesen nem csupán gazdasági okai vannak. Mi most azonban csupán azt a folyamatot kíséreljük meg leírni, aminek az elbeszélők szerint gazdasági indokai voltak („átkeresztelkedés”). Az említett gazdasági indokok között a válaszadók a direkt anyagi támogatás különböző formáit említették: „gyógyszerrel segítenek, s van, amikor pénzt is kapok”, vagy „a testvérek ételt hoznak s nem hagynak magamra, télen pedig ruhát”. Az anyagi vonatkozás mellett kiemelték a közösség integráló hatását is: „...így most én is tartozom valahová”. A stratégiát fokozatosan alkalmazzák, abban az értelemben, hogy a valláskonverzió mechanizmusának több szakasza van. Annak ellenére, hogy ez eltérő a különböző közösségek esetében (eltérő a rekrutáció folyamata és a bekeresztelkedés rítusa és ceremóniája) az elbeszélésekből kiemelve a közös vonásokat, nagy általánosságban a következő szakaszokról beszélhetünk. Első szakaszban a célegyház valamelyik teljes jogú tagja megfigyelés alatt tartja a jelöltet, s erről beszámol, majd formálisan is felvételre ajánlja. Ha a közösség az ajánlást elfogadja, akkor a jelöltet próbaidőszak alá vetik, majd ha megfelel a követelményeknek, akkor egy ceremónia nyomán teljes jogú taggá válik. Anyagi természetű segélyekre, támogatásokra csak a teljes jogú tagság elnyerése után válik lehetőség. Az említett vallási közösségek rekrutációs bázisának jelentős részét képezik tehát az új szegények, akik elsősorban anyagi megfontolásból váltanak vallást, viszont nem elhanyagolható a társadalmi integráció iránti igényük sem.

33. A balánbányai bánya egyik tárnáját hívják így.

KÖVETKEZTETÉS

Összegzésképpen: a romániai rendszerváltás nyomán a gazdasági átmenet, a piacosodás és a kockázati társadalom megjelent az új szegénység és az új szegények. A megváltozott körülmények között az elszegényedett populáció megkísérelt alkalmazkodni, a rendelkezésre álló (anyagi) erőforrások és személyes kapcsolatrendszerek függvényében túlélési életstratégiákat követni.

A többszörösen depriváltak inkább *passzív életstratégiákat* alkalmaznak, és erős kötésű, de kis kiterjedésű társadalmi hálózatokra támaszkodnak. A rokon kapcsolat mellett egyre markánsabban növekszik a szomszédsági alapon kialakult „atyafisági alternatív kötelekek” sora, amik egyfajta „új rokonsági” csereviszonyokat hoznak.

Az új szegények helyzetértékelésében erőteljesen van jelen a jogtalanság, igazságtalanság érzete, illetve a perspektíva hiánya, és olyan sémákkal értelmezik jelenlegi helyzetüket, amelyekre az előző rendszerben szocializálódtak. A viszonylag több erőforrással rendelkező „új szegény” háztartások a gyengébb kötésű társadalmi kapcsolatokra támaszkodva *aktív életstratégiákat* próbálnak követni. A kilencvenes évek változásainak következtében a korábbi rendszerben kidolgozott – éppen maga a rendszer által az egyén számára kínált-diktált – életstratégiák érvényüket veszítették, és az új rendszer már nem kínál (nem kínálhat) „kész” életstratégiákat: ezeket az *életvilág* szintjén az egyéneknek kell felépíteni. Ezek közül a legfontosabb a „rövidszoknyás-munka”, a napszám (és a vendégmunka, ami nem képezte a jelen tanulmány tárgyát). A bemutatott túlélési életstratégiák ideáltípusok: a valóságban több formát öltve és természetesen keverve jelennek meg.

FORRÁSJEYZÉK

*** *Anuarul Statistic*. (1998) Bukarest: CNS

*** *Grolier encyclopedia* (1999) 1 Disc Edition, Grolier Inc.

Andorka Rudolf (1995) *Szegénység és szociálpolitika a 90-es években*. Budapest: Közgazdasági Kiadó

Beck, Ulrich (2000) „Túl renden és osztályon” In Angelusz Róbert (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum

Berevoiescu, Ionica és mtsai (1999) *Fețele schimbării. României și provocarea tranziției. (Az változás arcai. Románia és az átmenet kihívásai)* Bukarest: Nemira

Duneier, Mitchell (1992) *Slim's Table. Race, Respectability, and Masculinity*. Chicago: Chicago University Press

Elder, George. H. (1974) *Children of the Great Depression: social Change Life experience*. Chicago: Chicago University Press

Elster, Jon (1986) „Racionális választás” In Felkai, Gábor és mtsai. (szerk.) *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Budapest: Új Mandátum

Emigh, Rebecca Jean, Szelényi, Iván (szerk.) (2001) *Poverty, Ethnicity and Gender in Easter Europe During Market Transition*. Westport, Connecticut, London: Praeger

Ferge Zsuzsa (1991) *Szociálpolitika és Társadalom*. Budapest: ELTE Szociológia Intézet, T-Twins könyvkiadó

- Ferge Zsuzsa (1996) „Introduction” In Ferge Zsuzsa, Sík Endre, Róbert Péter, Albert Fruzsina *The Social Costs of Transition – International Report*. Vienna: Institut für die Wissenschaften vom Menschen
- Gans, Herbert (1988) *Middle American Individualism. The Future of Liberal Democracy*. International Edition: The Free Press
- Genov, Nicolai (1999) *Managing Transformations in Eastern Europe*. Paris: UNESCO-MOST
- Granovetter, Mark (1974) *Getting a Job*. Thousand Oaks, London: Sage Publications
- Granovetter, Mark (1982) *The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. Social Structure and Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications
- Hunya Gábor, Réti Tamás, R. Süle Andrea, Tóth Gábor (1990) *Románia 1945–1990. Gazdaság– és politikatörténet*. Budapest: Atlantisz Medvetánc
- Jencks, Christopher (1991) „Is the American Underclass Growing?” In Jencks, Christopher, Peterson, Paul E (szerk.) *The Urban Underclass*. Washington D.C.: The Brookings Institution.
- Magyari, Nándor–László (1990) „Emlékkockák” In *Átmenetek* 1991.1.
- Moch, Luis. P. (1987) „Historians and Family Strategies” In *Historical Methodology* 1987. 20.
- Moen, Phillis, Wethington, Elaine (1992) „The Concept of Family Adaptive Strategies” In *Annual Review of Sociology*. 1992. 18. 233-251.
- Molnar, Maria (1999) Sărăcia și protecția socială (Szegénység és szociális védelem) Bukarest: Editura Fundației „România de Mâine”
- Newman, Katherine S (1999) „Dolgozó szegények: alacsony bérezésű munka a harlemi ifjúság esetében” In *Budapest Negyed* 1999. 4.
- Pásztor Gyöngyi (2002) „Elszegényedési és slumosodási folyamatok Kolozsváron” (kézirat, a szerző hozzájárulásával)
- Péter László (2000) „Povert and Underclass Formation Process in balan and Temelia” In www.yale.edu/ccr/povertyproject/romania
- Péter László (2002): „Az Aranykorszak örökösei?” A politikai szellem fenomenológiája. Tanulmány a romániai átmenetről a kolozsvári BBTE diákjainak politikai kultúrája példáján”. WEB 2002. 10.
- Pop, Lucian, Teșliuc, Cornelia Mihaela, Teșliuc, Emil Daniel (2001) Sărăcia și sistemul de protecție socială. (Szegénység és a szociális védelem rendszere) Iasi: Polirom
- Silver, Hilary (1996) „Culture, Politics and National Discourse of the New Urban Poor” In Mingione, Enzo szerk. *Urban Poverty and the Underclass*. Malden: Blackwell Publishers
- Spéder Zsolt (2002) *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó
- Szántó Zoltán (1999) *A társadalmi cselekvések mechanizmusai*. Budapest: Aula Könyvkiadó
- Szelényi Iván, Ladányi János, Kligman, Gail, Tomova, Ilona, Csepeli György, Dzambazovic, Roman Csizmadya, Adrienne, Péter László (2001) *Poverty and Ethnicity*. (kézirat)
- Tarkowska, Elizabeta (2001) „An Underclass without Ethnicity: The Poverty of Polish Women and Agricultural Laborers” In Emigh, Rebecca Jean, Szelényi, Iván (szerk.) *Poverty, Ethnicity and Gender in Easter Europe During Market Transition*. Westport: Connecticut, London: Praeger
- Tilly, Linda, Scott, James W. (1978) *Women, Work, and Family*. New York: Holt, Riehart, Winston
- Willis, Paul (1999) *A skacok*. Budapest: Új Mandátum

Pásztor Gyöngyi

Slumosodás és elszegényedési folyamatok Kolozsváron

Az elszegényedéssel kapcsolatos városszociológiai folyamatok (slumosodás és szegregáció, invázió, szukcesszió és filtráció) elemzése a romániai szakirodalomban marginálisnak mondható. A szegénység témaköre, az általános elszegényedés valamint ennek okaira vonatkozó romániai szerzők írásai (lásd pl. Zamfir, 1994; Zamfir – Zamfir, 1995; Molnár, 1999; Teșliuc – Pop – Teșliuc, 2001) a jelenség általános statisztikai elemzésére alapoznak. Hiányoznak az olyan jellegű megközelítések, amelyek a szegénység, illetve a szegény populációnak a helyi társadalmak keretében történő transzformációs folyamataira összpontosítanak.

Tanulmányunk a különböző strukturális tényezők miatt bekövetkező (illetve helyenként intenzívvé váló) elszegényedési folyamatok térbeni objektivációit vizsgálja Kolozsvár esetében, amely földrajzi elhelyezkedése és népességszáma tekintetében is Románia egyik legjelentősebb városa.

A szegénység, valamint a szegénység városszociológiai vetületének jelentősége az átmenet kontextusában megnő. A gazdasági változás legfontosabb elemei a KGST-ből való kikerülés kapcsán az általános struktúraváltás, az olyan piacra való betagozódási kísérlet amely versenyparamétereihez képest felkészületlennek bizonyult a román gazdaság, valamint az általános tulajdonváltás. A piacgazdaságra való áttérés egyik lényeges eleme a magánosítás, valamint a nagy, még állami tulajdonban lévő, veszteséges vállalatok felszámolása. A nagyipari létesítmények magánosítása maga után vonta a vállalatok alkalmazottainak létszámcsökkentését, ezek felszámolása pedig az alkalmazottak elbocsátását. Ez munkanélküliséget hozott, és ezáltal az életszínvonal csökkenését, az elszegényedést. Ugyanakkor a román kommunista rendszer a szociálpolitikát a gazdaságpolitikával összefontan művelte: az egyetlen szociálpolitikainak nevezhető intézmény az általános foglalkoztatás politikája volt, függetlenül ennek bármilyen gazdaságpolitikai következményétől. A gazdasági változás, a kommunista rendszertől örökölt egalitarista politikák és az alacsony életszínvonal, valamint a 89-es rendszerváltást követően a gazdaság alacsony hatékonysága miatti általános reálbér csökkenésnek következtében Románia lakosságának jelentős része hirtelen elszegényedett, szegények száma évről évre jelentősen növekszik (Zamfir, 2001). A szociális problémák pedig úgy jelentkeztek, hogy a kezelésükhöz szükséges intézmények és a szakértelem hiányzik.

A rendszerváltást követő nagyméretű elszegényedési tendenciák egyik kiváltó oka a kommunista rendszer egalitarista politikája, amely a gazdasági és politikai vetületén túl a lakáselosztási rendszerben is megnyilvánult. 1989 előtt a kommunista államok esetében úgy a lakások, mint az állások elosztása a bürokratikus koordinált művelet volt, amely nagyon alacsony szintre szorította a piaci koordinációra jellemző mechanizmusokat; a lakásállomány többnyire az állam tulajdonában volt. A munka és lakóhely választásának korlátolt lehetősége miatt a lakóhelyi szegregáció sokkal alacsonyabb méretű volt, mint a nyugati társadalmakban (Ladányi,

1989). A rendszerváltást követően azonban a lakások jelentős része hirtelen magántulajdonba kerül, ezáltal a lakáspiac valóban a piacgazdaság elvei szerint kezdett el működni. Ugyanakkor, a lakáspiaci változásokkal párhuzamosan olyan gazdasági változások is jelentkeznek, amelyek elsődleges következménye a munkanélküliségi ráta növekedése, az infláció növekedése, az általános életszínvonal csökkenése, ezek következtében megnő azoknak a száma, akik a szegénységi küszöb alá estek, azaz kialakul az „új szegények” csoportja (Molnar, 1999:66). Az elszegényedés, az alacsony határfokú szociális védőháló rendszere, a lakásállomány immár piaci szabályozásának együttes hatása olyan folyamatokat eredményezett, amelyek szükségessé teszik, hogy a szegénységet ne csak mint általánosan leírható statisztikai állapotot elemezzük, hanem mint olyan *lokális szegregációs folyamatok eredményét* amelyek sajátos, területileg is jól körülírható helyzethez vezet.

Kutatásunk során a következő kérdésekre kerestünk választ:

1. Megfigyelhetők-e Kolozsváron olyan filtrációs tendenciák, amelyek következtében az alacsony jövedelmű, szegény lakosság szegregációja jönne létre?
2. Az elszegényedési folyamatok együtt járnak-e slumok kialakulásával?

A ROMÁN URBANIZÁCIÓ SAJÁTÓSÁGAI

A romániai urbanizációra vonatkozó írásoknak négy típusa különböztethető meg: a statisztikai adatokra alapozó kvalitatív elemzések, az urbánus életmódot, a települések közötti viszonyokat valamint a különböző urbanizációs politikák egyes típusú településekre és az életszínvonal növekedésére gyakorolt hatását feltáró írások (Abraham, 1991, 194). Habár úgy a két világháború között, mint a második világháború után a szakmabeliek inkább a falu fele fordultak, főként a Bukaresti Iskola írásaiban mégis megtalálhatók az iparosításra és városiasodásra vonatkozó írások. A várossal valamint a városon bekövetkező folyamatokkal való foglalatosság a hatvanas években kezdődött, ezt viszont erősen meghatározta az a kommunista ideológia, tulajdonképpen ezen írások ennek tükrében születtek, sokkal inkább az ideológiát voltak hivatottak alátámasztani, mint a reális társadalmi folyamatokat leírni és megérteni. A rendszerváltást követően, a kilencvenes években a nyugat figyelme nem csupán politikai, hanem tudományos érdeklődéssel is erőteljesen a keleti régió fele fordult. E tendencia eredményeként, nyugati szerzők tollából születtek a romániai urbanizációról szóló írások is (lásd. Hákli, 1994).

Az urbanizációnak országonként eltérő jellemzői voltak és vannak, hiszen nagymértékben függ az adott ország gazdasági és társadalmi jellemzőitől és modernizációs folyamataitól. A modernitás minden meghatározó eleme – az iparosítás, a piacgazdaság, a jogállam és a sajátos mentalitás – Romániában a Nyugathoz viszonyítva jelentős késéssel jelent meg. A második világháború után létrehozott antidemokratikus kommunista rendszer habár a modernitás ideológiájaként nyilvánult meg, a modernitás addigi szereplőit és az általuk beindított folyamatokat visszafojtotta, diktatórikus, központilag irányított gazdasági rendszert teremtett meg, felszámolta tehát a modernitás alapvető elemeit.

Románia erőteljes iparosítása és az ezzel járó nagyméretű urbanizációja a hatvanas években, a KGST szakosodását követően jött létre, annak következtében, hogy e szakosodás során Romániára a „mezőgazdasági ország” szerepet osztották ki. E szerep ellen való tiltakozásként az iparban nagyméretű befektetéseket eszközöltek, amelyeket nagyméretű városépítések követtek. Az

irányított urbanizációt viszont nem követte a városi szocializációra való „odafigyelés”: a faluról származó, tradicionálisan szegény népesség integrációját tulajdonképpen problémamentesnek tekintette a rendszer. A faluról városra való területi mobilitást a hivatalos retorika (és legtöbb esetben maguk az érdekeltek a „bevándorlók” is) felfele való társadalmi mobilitásnak tekintette, s ezzel mindenféle problémát „elintéztnek” értelmezett. Éppen ezért nem beszéltek és nem is beszélhettek hivatalosan szegénységről, különösen városi szegénységről, deprivált helyzetről, marginális csoportokról, habár ha nem is nagy számú, tömeges méreteket öltő de a szegénység, a lumpenproletarizmus jelensége létezett.

A 89-es rendszerváltás, valamint a kaotikus tulajdon- és gazdaságszerkezeti reform következtében az ország lakosságának életszínvonala nagymértékben csökkent, a populáció jelentős arányának jövedelme a szegénységi küszöb alá esett. E tömeges elszegényedés egyik következménye a szociális háló marginálisra való tervezése, azaz kizárólag az extrém szegényeket „fogta ki”, az átmenet vesztesei, az *újszegények* pedig tulajdonképpen kiesnek a társadalmi szolidaritás védőhálójából. Vizsgálatunk tárgya e társadalmi folyamatok térbeli objektivációjának, valamint a következményeinek a vizsgálata.

A VIZSGÁLAT MÓDSZEREI

Kutatásunknak az volt a célja, hogy a városszociológiai elméletek tükrében a szegénynek definiált/definiálható területek esetében megvizsgáljuk, azokat a mechanizmusokat, amelyek a slumosodás folyamatát befolyásolják, illetve azt, hogy melyek azok az egyéni életpályák, amelyek a szegénynegyedekbe vezetnek. Ugyanakkor arra kerestük a választ, hogy van-e valamilyen összefüggés a meglévő, szocialista rendszerben felépített lakásstruktúra és az elszegényedési folyamatok között. Ahhoz, hogy a kialakuló lakásstruktúra valamint a lakásrétegződés valamint az elszegényedési folyamatok közötti ok-okozati viszony feltárható legyen, olyan populációt kellett kutatni, amelyet mindkét folyamat nagymértékben befolyásolt. Ezért nem kizárólag a szegényeket kutattunk, hanem általában azokat, akik a szegénynek minősíthető területeken laknak.

E felmerülő kérdések vizsgálatára úgy mennyiségi, mint minőségi módszereket alkalmaztunk. A mennyiségi, statisztikai adatok a következő forrásokból származnak:

- a. kolozsvári Polgármesteri Hivatal Ingatlan-nyilvántartási Osztályától (DFIS, Evidența Imobile),
- b. népszámlálási adatok,
- c. a Piața című hetilapban megjelenő lakáshirdetések, valamint
- d. két, kolozsvári alapsokaságot vizsgáló kérdőíves kutatás adatai: a Desire Alapítvány 2000-es, és az Erdélyi Etnikumközi Kapcsolatok Kutatóközpontja (CCRIT) 2002-es kutatása.

További adatokat, információkat hozott *negyvenkilenc félstrukturált interjú* valamint *nyolc tömbház-adminisztrátorral készített strukturált interjú*. A mélyinterjúkat olyan személyekkel készítettük, akik Kolozsvár szegény/elszegényedő negyedeiben élnek. Az interjú-alanyokat három módszerrel választottuk ki, a módszereket párhuzamosan alkalmazva: részben alkalomszerűen, részben irányítottan az adminisztrátorok adataira támaszkodva, többnyire a hólabda módszert alkalmazva.

KOLOZSVÁR VÁROSÖKOLÓGIAI STRUKTÚRÁJA ÉS LAKÓHELYI RÉTEGZŐDÉSE

Kolozsvár az 1992-es népszámlálási adatok szerint népességszám szempontjából az ország ötödik legnagyobb városa Bukarest, Konstanca és Jászvásár (Iași) és Temesvár után, lakossága 328.602 fő. Habár sohasem volt Románia egyik nagy ipari központja, a kommunizmus évei alatt, az iparosításnak jelentős szívóhatása volt a környező régiók számára, a város lakossága rohamosan növekedett.

Kolozsvár lakosságszámának változása (forrás: CNS, 1994)

Év	Lakosságszám	Növekedés ¹ (%)
1930	100.844	00,00
1956	154.723	53,43
1966	185.663	84,11
1977	262.858	160,66
1992	328.602	225,85

Ugrásszerű növekedés főként a hetvenes évek elején figyelhető meg, amelynek elsődleges oka a szocialista rendszerre jellemző gyorsított iparosítás és urbanizáció és az ezzel együtt járó falu-város migráció, amely a foglalkozási struktúrára is hatással volt. Az 1930-as népszámlálás szerint a lakosság 40 százaléka az ipari és közlekedési ágazatokban dolgozott, 12,8 a kereskedelemben és bankszakmában, 16,9 százalékot az értelmiségi kategóriában tartottak nyilván, 5,8 százalék mezőgazdaságban foglalkoztatott valamint 24,5 százalékot a más kategóriába (írók, újságírók, művészek, szabadfoglalkozásúak stb.) soroltak (Statisztikai Hivatal, 1940:163.). 1956-ban a lakosság 48,1 százaléka tartozott az iparban foglalkoztatottak kategóriájába, ebbe beleértve nem csupán az ipari munkásokat, hanem a kereskedelmi alkalmazottakat, kisegítő személyzetet. Ugyanebben az évben a lakosság 37,5 százaléka az értelmiségi és tisztviselő rétegbe tartozott, 7,6 százaléka mezőgazdaságból élt, 5,31 százalék szövetkezeti vagy önálló kisiparos volt. Az 1966-os népszámláláskor² a lakosság 47,2 százalékát sorolták ipari, építőipari és kereskedelmi alkalmazottak kategóriájába, 3,5 százalékot a fölműves, 14,2 százalék szolgáltatásban dolgozó (oktatás, művelődés, egészségügy), valamint 16,8 más és 18,3 százalék a nem kereső lakosság (inaktívák). Az 1970. évi Statisztikai Évkönyv adatai szerint a város 108.904 fizetéses alkalmazottjából 77.531, vagyis 71,2 százalék munkás volt. Hogyha figyelembe vesszük az ingázó munkáslétszámot, amely 57.000-re tehető, akkor is a munkásság aránya meghaladja az 50 százalékot. (Csetri, 2001:26).

A városnak a következő funkciói különíthetők el, amelyek a lakosság foglalkozási struktúrája tükrében is megfigyelhetők:

1. A növekedés aránya a 1930-as népességszámhoz viszonyított, hiszen a különböző népszámlálások közötti időszakok hossza változó, egymással nehezen összehasonlítható.

2. E népszámlálás a kategóriákat ágazatok szerint állítja fel (ipar, mezőgazdaság, szolgáltatás stb.); a tisztviselői és értelmiségi réteget nem tünteti fel külön. Így habár a többi kategória esetében az összehasonlítás csupán tendenciászerű lehet, az iparban foglalkoztatottak arányának és számának növekedése nyomon követhető.

1. *Adminisztratív* – nem csupán megyeszékhely, hanem a regionális adminisztratív (vasút, erdészet, oktatás) központ
2. *Egészségügyi*
3. *Ipari* – az ország más városaihoz képest, mint Temesvár vagy Brassó, kisebb mértékben
4. *Kereskedelmi* – a régió jelentős kereskedelmi központja, Konstancához viszonyítva viszont elenyésző
5. *Oktatási*

E funkciók közül, a számok tükrében, 89 előtt az ipari funkció megerősödése figyelhető meg, habár az összes többi funkció megtartja jelentőségét. 89 után a demográfiai növekedés lelassul, az ipar aránya visszaszorul, gyáarak egész sora vált veszteséggé, tevékenységüket visszaszorították vagy beszüntették.

Városökológiai szempontból, habár megfigyelhetők eltérések a város különböző zónái között, a szocialista típusú beavatkozás nem csupán a lakosság foglalkozási struktúráját, hanem a város arculatát is nagymértékben átalakította, erőteljesen befolyásolta a városban végbemenő urbanizációs és modernizációs folyamatokat. A különböző övezetek habár elkülönülnek egymástól, a demarkációs vonalak jellege sajátos, eltérő attól ami a nyugati városok esetében megfigyelhető. A kommunista urbanizáció ugyanis időben tartalmilag változó volt, ezt tükrözik a különböző időszakokban épített negyedek; a lakáspolitikai hangsúlyosan átment egy olyan változatba, amely a mennyiségi teljesítményt helyezte előtérbe³

A kolozsvári városrendezés (helyi, román eredetű kifejezéssel „szisztematizálás”) során, a nagyméretű lebontások következtében a szegénynegyedeket (pl. Sánca⁴, az Irisz-telepi Bufnica⁵, a Piski hídi cigánytelep és mások) felszámolták, helyette pedig panellakás-rendeteket építettek. Ilyen lakótelepek a Monostor, Hősök tere (Mărăști), Györgyfalvi negyed (Gheorgheni), Hajnal negyed (Zorilor), valamint a Tóköz (Între Lacuri), Irisz-telep és Donát negyed (Grigorescu). A lakónegyedeket többnyire párhuzamosan építették, nem egymást követően a Dónát és a Györgyfalvi negyed építését megközelítőleg egyszerre kezdték el a hatvanas évek elején, a Györgyfalvi negyedet a nyolcvanas évekig folyamatosan építették. A Monostori lakónegyed építését 1970 decemberében kezdik el, 1989 decembere befejezetlenül éri, közben felépítik a Hajnal negyedet valamint 1980–1985 között lebontják a Kül-Magyar és Kül-Közép utcai hóstátokat és helyébe is tömbházakat építenek (Mărăști tér). (Gaál, 2001, 425-429). A lebontott házak volt tulajdonosait és lakóit pedig az újonnan felépített tömbházakba költöztették. A lakónegyedek többségét alacsony komfortú, rossz minőségű, sorozatban „gyártott”, uniformizált tömbházak alkotják, amelyek gyakran az alapvető szükségleteket sem tudják kielégíteni. 1999-ben Kolozsvár lakosságának 19 százaléka lakott magánlakásban, 81 százaléka pedig tömbház-lakásban, olyan lakásokban, amelynek átlagterülete 34,9 négyzetméter, az egy személyre jutó lakófelület pedig átlagosan 12 négyzetméter (PUG, 1999).

A romániai modernizáció és urbanizáció elsődleges célja volt a „régii társadalom” (1945 előtti) feloszlata és megsemmisítése, valamint a tradicionális közösségek feloszlata. A hi-

3. Lásd a tanulmányhoz mellékelt térképet!

4. A Nagy István önéletrajzi regényeiben megjelenő szegénytelep, az egyik legelsőnek felszámolt telep volt, közel a város központjához.

5. A „bufnica” román szó, magyarul „baglyot” jelent. E folyóirat másik, Geambașu Réka által készített tanulmányában olvashatunk erről a városrészeiről; ott románosan jelenik meg a név: „Bufnița” (a szerkesztő megjegyzése).

vatalos pártideológia szerint a szocialista típusú iparosítás és urbanizáció homogenizáló malmából a rendszernek tetsző, „új emberek” kerülhetek ki, a tradicionális közösségek atomizálása és az egyének ellenőrzése volt a végső cél. E cél megvalósításának egyik módja a lakáviszonyok megváltoztatása, a régi házak (lakások) lebontása és panelekkel való helyettesítése (Mihăilescu–Nicolau–Georghiu–Olaru, 1994). E zsúfolt lakónegyedekből majdnem teljes mértékben hiányoznak a közösségi funkciókat ellátó épületek. Az egyének számára jól meghatározott, korlátozott és rutinjellegű tevékenységekhez biztosított csupán mozgásteret. E panelrengetegek jelentős mértékben korlátozták a különböző társadalmi folyamatok kialakulását, így nem alakulhattak ki közösségi kultúrák az urbánus életmód átvételére. A rendszer homogenizációs politikái a szegény lakosság „szétszórásában” is jelentkeztek, a szegénynegyedek felszámolása után e negyedek lakóit az újonnan felépülő tömbházakba költöztették, többnyire a város különböző részein elszórtan⁶ Mindezek eredménye számok szintjén is megfigyelhető:

A különböző jövedelműek⁷ lakástípusok szerinti eloszlása, N=953, 2000, Desire Alapítvány

Lakástípus	Alacsony jöv.	Közepes jöv.	Magas jöv.	Összpopuláció
Ház ⁸	34,7	23,0	34,8	30,1
Tömbház	65,3	77,0	65,2	69,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Lakástípus	Alacsony jöv.	Közepes jöv	Magas jöv	Összpopuláció
Ház	33,5	27,5	39,1	100,1
Tömbház	27,7	41,2	32,1	100,0
Összesen	29,5	36,3	34,2	100,0

A rendszerváltás egyrészt a piacgazdaság általános bevezetésével a lakáspiacot is liberalizálta, másrészt a munkahely és lakhely szabad változtatását is lehetővé tette. Ennek ellenére a lakáshelyzet (lakásrétegződés) ma is nagymértékben tükrözi a szocialista rendszer politikáit. A fenti táblák alapján elmondható, hogy a tömbházakból álló lakónegyedek sokkal heterogénebbek, mint a házakból álló lakónegyedek, azaz a szegény illetve a gazdag rétegek az átlagosnál nagyobb arányban laknak házban. A magasabb jövedelműek nagyobb arányban hagyják el a tömbház-lakásokat és költöznek saját magánlakásba, a nagyon alacsony jövedelműek illetve a jövedelem nélküliek pedig a fizetésektelenség miatt olcsó, rossz fizikai állapotban lévő, gyakran kisméretű házakba költöznek.

6. Interjúkra alapozva, e lebontott negyedek lakóinak elmondása szerint: a szórtság ez esetben a kompaktság ellentettjeként jelenik meg, azaz egy környék lakóit nem „tömbként” költöztették egy másik környékre, hanem a város különböző részeire, gyakran viszont több családot egy helyre.

7. Az elemzés során a háztartás összjövedelmét vettem figyelembe, ahol alacsonynak nyilvánítottam a jövedelmi skála első harmadát (2,5 millió lej alatt), magas jövedelemnek pedig a felső harmadát (6 millió lej fölött).

8. Ide tartozónak tekintem az összes nem tömbház típusú épületet mint például a bérházak, társas házak, egy-két család által lakott lakrész, régi polgári házak.

Mindezek ellenére nem csupán a házakból álló városrészek, hanem a panelrengetegek esetében is elindulnak olyan folyamatok amelyek *slum-gócok* kialakulásához vezetnek. E területek kialakulásának feltételei és módja vizsgálatom tárgya. Gans szerint a „*slum*” nem egy empirikus fogalom, és operacionalizálni kell (1973:415). Definíciójának két fontos kritériuma van: az adott városrész fizikai állapota és társadalmi képe. A slumosodásnak tehát nem csupán fizikai, látható jegyei vannak, hanem társadalmiak is. E szerint, a fizikai tényezőkön túl azok a negyedek nevezhetők slumoknak, amelyeknek lakói különféle gazdasági, kulturális és pszichológiai okok miatt úgy viselkednek, hogy azt a város többsége elítéli (Gans, 1973:417). Hogyha tehát a város valamely részéről „szegény-negyed” kép alakul ki, akkor azt szegénynegyedként kell kezelni.

KOLOZSVÁR NEGYEDEINEK FIZIKAI ÁLLAPOTA ÉS TÁRSADALMI KÉPE

Véleményem szerint a lakásárak közötti különbségek feltérképezése alkalmazható módszer a különböző lakónegyedek szegregációjának kimutatására, hiszen az ár mutatója egyrészt a lakások fizikai állapotának, másrészt azoknak a társadalmi tényezőknek amelyek az árak alakulását befolyásolják – pontosabban a környék társadalmi megítélésének. Amikor a klasszikus humánökológia (Chicagói Iskola és követői) a szegregáció okait kereste, elsődlegesen és kizárólag a gazdasági tényekre hívta fel a figyelmet. Burgess (1973:159) az átmeneti övezet kialakulásának magyarázatakor a *telekár változását* emeli ki, hiszen a város fizikai és társadalmi mozgása összefügg egymással, amelynek elsődleges mozgatórugója a telekár. Ettől eltérően, Firey (1973) Boston egyik központi városnegyedét vizsgálva kimutatta, hogy ennek a városrésznek a telekár törvényei szerint már régen le kellett volna omlani, a valóságban azonban mégis megőrizte elit jellegét. Firey rámutatott arra, hogy a tradíciók erős szerepet játszanak a különböző városrészek társadalmi jellegének megőrzésében és képesek ellensúlyozni a gazdasági motivációkat is. Gans Boston egyik olasz szegénynegyedében végzett vizsgálata is alátámasztani látszik a Firey által mondottakat (utal rá Szelényi, 1973:25). Musil (1973:232) álláspontja szerint, amely tulajdonképpen átmenetet képez az előzőek között, az ökológiai folyamatokban a társadalmi rétegződés nem érthető meg a kulturális elemek megismerése nélkül, hiszen a gazdasági tényezők sok esetben nem direkt, hanem áttételeken keresztül hatnak. Mindezek tehát a lakáspiacon egy olyan mezőt alakítanak ki, amelynek két jelentős összetevője van: a lakásár, mint objektív tényező valamint a presztízs, mint szubjektív tényező.

A kolozsvári lakáspiac vizsgálata során a Piațăban (ingyenes hirdetések közzé kolozsvári hetilap) megjelent hirdetéseket elemeztük⁹ A két lakástípus, a tömbház- illetve a házak, eltérő

9. Két lapszámot a február 19-it és a március 26-it választottuk ki. A majdnem egy hónapos időköz módszertanilag azért volt fontos, mert egy hirdetési úrlap kitöltése a hirdetés két megjelenését biztosítja, egymást követő lapszámokban, ezzel el lehetett elkerülni, hogy hirdetések tendenciaszerűen megismétlődjenek, azaz többször kerüljenek be az elemzésbe. Az elemzés 1374 lakáshirdetésre terjedt ki, a megemlített két lapszámból azok, ahol az eladó fel tüntette az irányárat, illetve azt a környéket, ahol ez a lakás található.

Az alkalmazott módszerrel kapcsolatosan elmondható, hogy a társadalom rétegződéséről nem rajzol egy pontos képet, hiszen az extrémnek nevezhető szegénység kimarad. A lakáspiacon nem jelennek meg kínálatként olyan szegénynegyedek, mint a Patarét vagy a Byron utcai cigánytelep, hiszen ezek a lakások vagy állami tulajdonban vannak, vagy nem rendelkeznek azzal a minimális felszereltséggel, közművesítéssel sem, hogy erre a piacra belép-hessenek (természetesen az is lehet, hogy ezekre a lakásokra irányuló kereslet nem ezen a piacon jelenik meg és nem ezen a csatornán kommunikál egymással a kereslet és a kínálat).

jellege miatt eltérő elemzési módot dolgoztunk ki. A tömbház-lakások esetében egy olyan *k* együtthatót hoztunk létre, amellyel a lakás árát megszorozva a kidolgozott szintetikus mutatót, a *standard átlagos szobaár* mutatóját adja.¹⁰ Ennek az objektív mutatónak az eloszlása a különböző lakónegyedek szerint a következő:

Negyedek szerinti (szoba)egységárak, tömbház-lakások (927 hirdetés alapján):

Sorsz.	Negyed	Egységár / USD
1.	Irisz-telep (Iris)	8.874,23
2.	Monostor (Mănăstur)	12.145,92
3.	Gruia	12.535,94
4.	Kerekdomb (Dâmbu Rotund)	12.540,07
5.	Hősök tere (Mărăști)	12.764,65
6.	Donát (Grigorescu)	13.073,15
7.	Györgyfalvi negyed (Gheorgheni)	13.080,57
8.	Hajnal negyed (Zorilor)	14.171,70
9.	Nyárfa sor (Plopilor)	14.284,00
10.	Központ	16.708,21

A házak esetében nem bizonyult használhatónak a tömbház-lakások esetében használt módszer, mivel a házak értéket a szobaszámon kívül nagymértékben befolyásolják olyan tényezők mint: a környék, közművesítés, telek nagysága, a ház építészeti stílusa és az egyéb járulékok (garázs, sportpályák, több fürdőszoba, több konyha). Emiatt a különböző lakónegyedek esetében az átlagos lakásárat vettük figyelembe, ehhez csatolva az átlagos szobaszámot. E két mutató szerint felállított sorrend nagymértékben megegyezik, az eloszlás a következő:

Negyedek szerinti lakásárak és átlagos szobaszám, házak (447 hirdetés alapján):

Sorsz.	Negyed	Ár / USD	Szobák
1.	Nyárfasor-házak (Plopilor)	21.211,11	1,83
2.	Irisz-telep (Iris)	28.080,00	2,56
3.	Kerekdomb (Dâmbu Rotund)	31.678,95	2,95
4.	Bulgária negyed (Bulgaria)	32.598,01	2,51
5.	Szamosfalva (Someșeni)	33.600,00	2,88
6.	Hősök tere (Mărăști)	39.625,00	3,08
7.	Monostor (Mănăstur)	54.000,00	3,91
8.	Gruia negyed	58.838,71	4,06
9.	Györgyfalvi negyed (Gheorgheni)	63.461,54	3,56
10.	Központ (Centru)	69.005,56	3,97
11.	Hajnal negyed (Zorilor)	73.519,44	4,33
12.	Attila út (Andrei Mureșanu)	77.863,64	4,00
13.	Donát (Grigorescu)	90.421,88	4,41

10. Ez azt jelenti, hogy egy háromszobás lakás esetében az árat nem 0,33-al (1/3) szorozzuk ahhoz, ahhoz hogy az átlagos szobaárat megkapjuk, mivel ez nem összehasonlítható az egy szobás lakás szobaárával, hanem a *k* együt-

Amint az előző két táblázat adatai is mutatják, a legolcsóbb tömbház-lakások az Irisz-telepen és a Monostoron vannak. Egy részletesebb elemzés során megfigyelhető, hogy pontosabban lokalizálva ez főként a Byron utca környékét jelenti valamint Monostor esetében a Gorbó utca környékét valamint a Mehediñi által közrezárt területet. A házak esetében a legalacsonyabbak árai a Nyárfasoron valamint az Irisz-telepen figyelhetők meg. Az elemzés során megfigyelhető, hogy míg az Irisz-telep mindkét lakástípus (tömbház és ház) esetében az alsó, olcsó kategóriába sorolható, a Nyárfasor helyzete sajátos, míg a házak esetében a lakásárak a legalacsonyabbak, a tömbházak ára az egyik legmagasabb.

Gans (1973:415) meghatározása szerint a slummá való minősülés fontos kritériuma a fizikai adottságain túl a környék társadalmi képe. A város társadalmi képe alatt azt a mentális konstruktmot értik, amit a városlakók felépítenek és továbbadnak a városról, amiben élnek: a város kognitív térképe, „az a város, ami az emberek agyában van”. Ebben a térképben egyaránt benne vannak a fontosabb útvonalak, terek, intézmények, mint a különböző negyedekről való vélekedések és elképzelések, vagy az úgynevezett „*urban legends*”-ek. A mikro-szociológiai megközelítés a városban élők várossal kapcsolatos tapasztalatait helyezi a vizsgálat középpontjává, s azt vizsgálja, hogy mi az a kép, ami az emberekben a városukról él. Ez a megközelítés tehát arra törekszik, hogy belülről ragadja meg a várossal, illetve lakóhellyel kapcsolatos kulturális tartalmakat (Niedermüller, 1995:558).

A mikró típusú megközelítés szerint a városi tér vizsgálata során arra kell választ keresni, hogy a városban élő emberek hogyan mozognak a városi terekben, milyen szabályok mentén használják a térstruktúrát, illetve, hogy a városi tér egyes szeletei milyen kulturális, társadalmi és szimbolikus funkciókat töltenek be. Eszerint a város, a vizsgált tér nem csupán fizikai, vagy elsődlegesen nem fizikai, hanem kulturális jelentőséget hordoz, tehát társadalmi tér: tudások, élettapasztalatok, egyéni és közösségi tradíciók és identitások tapadnak hozzá. Önmagában a városban való élés azt követeli meg, hogy az ember képes legyen a tér szegmentálására és felismerje azokat a kulturális jelenségeket, amelyek a város használat eltérő szabályain szerveződnek. A különböző lakónegyedekről, valamint az emberek egymásról kialakított képei, elképzelései, meggyőződései, előítéletei kivetítésre kerülnek, azaz „objektívállódnak” (Niedermüller, 1995: 559-660).

Ezen objektiváció és az egymásról kialakuló kép vizsgálata során azt elemzem, hogy a Kolozsvár lakói mit gondolnak arról, hogy hol laknak a szegények, mentális presztízs-térképükben melyek azok a zónák ahol a szegénység lokalizálható.

hatóval, amely a lakásméret függvényében változó. A kiszámított szorzótényezők a következők: bentlakás, legénylakás, munkásszálló: $k=3,16$, garzon: $k=1,35$, egy szoba: $k=1$, két szoba: $k=0,74$, három szoba: $k=0,6$, négy szoba: $k=0,52$. E mutatók szerint egy kolozsvári átlagos szoba-egységár 13.159,05 USD.

„Mit gondol, hol laknak a szegények?”¹¹ N=1341, 2002, CCRIT

Negyed	Zóna	Százalék
Irisz-telep (Iris)		46,0
	Byron utca	28,7
	Munka utca (Muncii)	2,4
Monostor (Mănăstur)		25,2
	Gorbó utca (Gârbău)	18,4
	Mehedinți	4,5
Hősök tere (Mărăști)		17,2
	„Gödör” (az Aurel Vlaicu utca és a vasút közötti rész)	16,9
Patarét (Patarât)		10,1
Bulgária telep (Bulgaria)		8,1
Kerekdomb (Dâmbu Rotund)		6,8
Szamosfalva (Someșeni)		6,0
Tököz (Între Lacuri)		3,1
Györgyfalvi negyed. (Gheorgheni)		1,7
Nyárfasor (Plopilor)		1,1
Mindenhol laknak szegények		16,1

A táblázatból látható, hogy a kolozsváriaknak pontos „képe” van a szegény negyedekről, amely nagymértékben egybe is esik azzal, amit a lakáspiaci árak tükröznek. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a populáció jelentős része (16,1%) gondolja úgy, hogy „Kolozsváron szegények mindenhol laknak”, adat, amely talán a homogenizáló politikák eredményeként is értelmezhető. A két dimenzió elemzésekor a megfigyelhető hasonlóságokon túl, jelentős eltérések is jelentkeznek. A leglátványosabb különbség a Nyárfasor-házak esetében jelentkezik, ahol a fizikai és társadalmi mutatók ez esetben nem esnek egybe, a házak lakáspiaci ára a legalacsonyabb, ennek ellenére a kolozsváriak nem gondolják azt, hogy itt szegények lagnának – nem jelenik meg a mentális térképben, mint olyan hely, ahol a szegények laknak.

A város fizikai arculata és a mentális térképek vizsgálata alapján elmondható, hogy a kommunista rendszer homogenizáló politikái ellenére, megjelennek olyan szegregációs folyamatok, amelyek a különböző városökológiai elméletek szerint olyan szektorok (zónák, övezetek, negyedek) kialakulásához vezet, amelyek lakóinak társadalmi helyzete homogén. Kolozsvárnak kialakultak, illetve kialakulóban vannak olyan részei, ahol inkább szegények laknak, illetve ahova nagy valószínűséggel a közeljövőben tömörülni fognak.

A slumok meghatározásának fizikai és társadalmi vetületeit is figyelembe véve Kolozsvárnak a következő már szegény, illetve most elszegényedő zónái különíthetők el:

11. A „Mit gondol, hol laknak a szegények?” kérdést nyílt formában tették fel, a válaszadók egy térképen kellett megjelöljék a megfelelő zónát.

1. Patarét
2. Irisz-telep – Byron, Muncii
3. Monostor – Gorbó (Gârbău), Agricultorilor
4. Hősök tere – Gödör: Molnar Piuariu, Cernei, Tribunu Vlăduțiu, Abrudului, Cojocnei, Dâmboviței
5. Nyárfasor-házak – Dalos utca (Cobzarilor), Görbe utca (Strâmbă), Fűzfa utca (Sălciilor), Sütő utca (Brutarilor), Nagyereblye (Grapei), Kisgereblye (Libelulei)
6. Bulgária telep – Párizs utca környéke (Paris).

Ugyanakkor a városnak vannak még olyan szegény zónái amelyek a statisztikai elemzések általánosító tendenciái miatt nem kerültek be a felsorolásba. Ilyen például a Györgyfalvi negyedi Albac, Crizantemelor, Căpșunilor és környéke.¹²

A SZEGÉNYSÉG TÁRSADALMI OKAI

A slumosodás többnyire az elszegényedéssel együtt járó folyamat. A kettő között nem állítható fel ugyan ok-okozati viszony, viszont nagymértékben hatnak egymásra, hiszen a slumosodó lakóköznyezet (csökkenő lakásárak) ugyanúgy oka lehet az elszegényedésnek, mint a szegény populáció adott földrajzi területen való szegregációja oka lehet az illető terület slumosodásának.

Az elemzés során a szegénységnek négy alapkategóriát állítottuk fel, amelyek tulajdonképpen a szegénység okait jelentik: *biológiai-fiziológiai, kizárólag egyéni, egyaránt egyéni és társadalmi* valamint alapvetően társadalmiak. Ezek nagymértékben megegyeznek azokkal a deprivációs okokkal, amelyet Ferge Zsuzsa (1991:191-201) állított fel. Ezen oksági tényezők együttesen hatnak, negatív következményeik összefonódnak, egymáshoz kapcsolódva rendszerbe szerveződve fejtik ki hatásukat. Nem lehet csak a fiziológiai tényezőket vagy csak a társadalmi tényezőket tekinteni a szegénység okozójának, ezek együtt hatnak az egyén valamint a háztartás elszegényedésére. Az alapvetően társadalmi okok azok, amelyek véleményünk szerint leghangsúlyosabban hatnak ma Romániában az elszegényedés folyamataira. Ide sorolhatók a társadalmi munkaszervezet, a társadalmi pozíciók struktúrái, a munkanélküliség mértéke, a település szerkezetek illetve a lakásállomány jellemzői és a lakásrétegződés.

A várostervezés módja valamint az ennek következtében kialakult településszerkezet nagymértékben képes a városban végbemenő szegregációs folyamatokat befolyásolni, hatást gyakorol úgy a horizontális, mint a vertikális lakásmobilitásra, azaz a különböző rétegek filtrációs esélyeire (Szelényi, 1990:100). Így a kommunista típusú várostervezés és központilag irányított lakáselosztási rendszernek sajátos hatása volt a kialakuló lakásrétegződésre. 1989 előtt a kommunista államok esetében úgy a lakások, mint az állások elosztása a központi igazgatás hatáskö-

12. A felsoroltak közül előzetes vizsgálódásaim során végül három terepet választottuk ki, ahol a terepmunkát végeztük: 1. Az Irisz-telepi Byron utcát, 2. A monostori Gorbó utcát valamint 3. A Nyárfasor házakkal beépített részét. A terepek kiválasztását - a mennyiségi ismérvek mellett - az a megfontolás vezérelte, hogy a terepek különböző típusúak legyenek. Így az Irisz-telep és ezen belül a Byron utca egy sajátos helye a városnak, a kolozsváriak majdnem harmada gondolja azt, hogy itt laknak a szegények. Az utcában egy román által lakott tömbház is van, ezáltal ennek a populációnak a sajátosságai is bekerülnek az elemzésbe. A Monostor jellegzetesen szocialista standardok szerint felépített tömbház-negyed, a Nyárfasor pedig régi, a 19. század végén, a 20. elején felépített negyed.

rébe tartozott, a lakásállomány többnyire az állam tulajdonában volt. Ennek következtében is, a munka és lakóhely választásának korlátozott lehetősége miatt a lakóhelyi szegregáció a nyugati társadalmakhoz viszonyítva alacsonyabb mértékű volt (Ladányi, 1989). A rendszerváltást követően a lakások jelentős része magántulajdonba kerül, ezáltal a lakáspiac a piacgazdaság elvei szerint kezd el működni. Az általános elszegényedés valamint a lakáspiac gazdasági elveken való működése következtében a volt szocialista államok esetében nyugatihoz hasonló szegregációs tendenciák jelentkeznek. E szegregációs tendenciákat ugyanakkor nagymértékben meghatározta az előző rendszertől örökölt lakásállomány és település struktúra.

Kolozsvár esetében *a szocialista városrendezés („szisztematizálás”) során az extrém szegénységet felszámolták, a szegénynegyedeket többnyire lebontották* (Bufnica, Sáncaľja, Piski hídi cigánytelep), ezeken a telepeken élő egyéneket pedig az újonnan felépülő lakónegyedek tömbházaiba költöztették. A város különböző peremein lévő *szegénységet tulajdonképpen „elrejtette”, az újonnan felépített lakások minősége, de a kialakult lakáselosztási rendszer következményeként tulajdonképpen egy sokkal nagyobb számú populációt tett ki a szegénység veszélyének* (erre a továbbiakban visszatérünk).

A szocialista városépítési és lakáselosztási rendszer hatásai a ma kialakuló szegregációs és elszegényedési folyamatokra a következő mechanizmusok mentén ábrázolható:

1. A homogenizáló politika a lakástípusok homogenizálásában nem jelent meg, a különböző komfortú illetve különböző minőségű lakások egymástól elkülönítve vannak felépítve. Ennek technikai és gazdaságossági okai vannak: az azonos típusú tömbházakat olcsóbban és rövidebb idő alatt lehetett felépíteni, ha azokat egymás mellé helyezték. Ezzel ugyanakkor – főként, ha alacsonyabb komfortú tömbházakról van szó – halmozták a későbbi problémák forrását. A Byron utcában például összesen csupán hat kétszobás lakás van, az összes többi egyszobás (ez az állapot többnyire jellemző a Gorbó utcai terepre is).

A *„készen kapott” fizikai környezet*, amely magában foglalja úgy a lakás, mint a lakókörnyezet fizikai jellemzőit, *nagymértékben meghatározza azokat az életmódokat*, amelyeket az egyének a fizikai környezetben kialakítanak. A lakásmód kialakítása tulajdonképpen alkalmazkodási folyamat, amelyet a lakás fizikai tényezői határoznak meg (Musil, 1974:76). Az alacsony komfortú, többnyire kis alapterületű lakásokban az egyének sajátos életmódokat alakítottak ki, illetve tartották fenn a rurális jellegű, „otthonról hozott” tradicionális kulturális mintát. A *„készen kapott” fizikai környezet* strukturálisan megnehezítette (sokszor egyenesen ellehetetlenítette) a városi kultúrába való integrációt, amire tehát nem lehetett alapozni, amikor az egyének munkanélküliekké váltak. Gyakran a lakóterület annyira kicsi, hogy az ott lakók magánszférához tartozó tevékenységeinek tud teret biztosítani, így különböző alternatív lakásmódok alakulnak ki, a magánszféra egy része tulajdonképpen áthelyeződik a nyilvános szférába. Ennek folytán alakulnak ki sajátos viselkedésformák, mint például az, hogy az utcán vagy a közös udvaron mosnak, teregetnek, az idejük nagy részét „kint” töltik.

Így tulajdonképpen adott annak a strukturális feltétele, hogy a lakásmobilitás során az elszegényedő kategóriák az egymás mellett lévő rossz lakásokba vonuljanak vissza, halmozzák a problémákat (pontosabban térben koncentrálják), és így az egyébként is rosszabb és alacsonyabb komfortú lakásokkal beépített városrészek *„le-slumosodjanak”*.

2. A lakáselosztás 89 előtt különböző intézmények – többnyire ipari vállalatok – hatáskörébe tartozott, amik saját alkalmazottaik számára utaltak ki lakást, így az egalizáló törekvések ellenére is megjelentek szegregációs tendenciák – hiszen gyakran ugyanazon helyen dolgozó

egyének ugyanoda kaptak lakást – habár a különböző intézmények számára leosztott lakások a különböző lakónegyedekben szóródtak szét.¹³ Így ez a típusú elkülönülés során viszonylag könnyen váltak bizonyos lakónegyedek (többnyire azok, ahol a lakások nagyobb komfortúak voltak, valamint kevesebb ipari dolgozónak utaltak ki ott lakást) státusszimbólumokká váltak, ezzel párhuzamosan pedig más városrészek „rossz hírnévre” tettek szert, valamint a „lakásosztó” intézmény (gyár, üzem, stb.) csődbejutása esetében adott tömbházakban lakók egyszerre váltak munkanélkülivé, ami elszegényedést eredményezett és elindította a slumosodást.

„Az egész épület a Libertatea-é (bútorgyáré) volt. 92-93-ban Mucart (papírgyár) megvásárolta felét, a kettes lépcsőházat. Ugyanakkor a Libertatea az első lépcsőházban eladta a lakásokat a bérlőknek, akik a munkásai voltak. A Mucart csak 99-ben adta el a bérlőknek, addig az ő tulajdona volt és minden jelenlegi tulajdonos bérlő volt. Albérlői szerződés alapján, a 118-as törvénynek megfelelően megvehették a lakásokat – két lakó kivételével, akik munkanélküliek voltak, nem tudták megfizetni.”

3. A kiutalt lakás nagysága a többnyire a család méretétől függött,¹⁴ gyerek nélküli fiatalok számára többnyire egyszobásokat – „garzonokat” –, az egyedülállók számára pedig bentlakás-szobákat (munkásszállókat) utaltak ki. Ezeket a csoportokat a rendszerváltás e lakásokban érte: ők voltak azok, akikre a „last hired, first fired”¹⁵ állapot érvényes lett, így a rossz lakásviszonyok elszegényedésük egyik okozója lehet.

Ugyanakkor a lakásállomány és lakásstruktúra egyik következménye Románia esetében a lakásnélküliség, a szegénység egyik faktora. A lakások 95 százaléka most már magántulajdonban van, az állam tulajdonában lévő szociális lakások, amikre szükség volna, hiányoznak. A lakások jövedelemhez viszonyított piaci ára nagyon magas, egy kétagú család esetében, átlagos jövedelem esetén (100 USD / hó), 99 év volna szükséges ahhoz, hogy egy kétszobás, és 143 év, ahhoz hogy egy háromszobás lakást meg tudjon vásárolni (Dan, id. Zamfir 2001:9). Mindezek mellett nem működik egy olyan kedvezményes bérleti vagy kölcsönrendszer, amely a lakásproblémát megoldaná, így a magas bérleti díjak a lakásnélküliség egyik tényezőjét jelentik.

4. A közös infrastruktúra, valamint a közösen fizetett költségek rendszere (közös víz-, gáz-, fűtésszámla) az egyének által ellenőrizhetetlen kiadást jelent, így a családok nem tudják ellenőrizni a saját költségstruktúrájukat, hiszen a fizetés csak részben a fogyasztásuk függvénye. Ez nagymértékben megterheli a kisjövedelműek vagy jövedelem nélküliek költségvetését, ez pedig az elszegényedés egyik oka lehet. Így alakulhat ki az a helyzet, amellyel gyakran találkoztunk terepmunkánk során, hogy a közkölség összege meghaladja a család jövedelmét, ami fizetési kép-telenséghez vezet.

„Nagyon sokat kell fizetni, nagyon sokat. Az én nyugdíjam nem elég, csak hogy a költségeket kifizessük. A télen is másfél millió volt pedig mi csak ketten vagyunk. Hol használunk mi annyi vizet, hogy ilyen sokat fizessünk. Csak kicsit főzünk és mosogatni is csak kettő után kell. Meg aztán ez a meleg, akkor adnak amikor akarnak, és közben annyit kell fizetni amennyit megszabnak. Jobb volna hogyha annyit fizetnénk amennyit mi használunk, de itt minden kö-

13. A Polgármesteri Hivatal Ingatlan-nyilvántartási Osztálya vezetőjének elmondása szerint.

14. A Polgármesteri Hivatal Ingatlan-nyilvántartási Osztálya vezetőjének elmondása szerint.

15. Magyarul: „Legutolsónak alkalmazott, legelsőnek kidobott”.

zős. Tudja, azt hiszik az emberek, hogy így jobb, pedig nem. S aztán sokat fogyasztanak, mert úgyszólván közös és nem ők fizetik. Bezzeg ha mindenki fizetné amit fogyaszt jobb volna, mi nem fizetnénk ilyen sokat.”

E ténynek két következménye lehet, amelyeket többnyire a lakókörnyezet valamint a lakóközösség határoz meg: egyéni, amikor az érintettek eladják a lakásukat és egy olcsóbbba költöznek (szegregáció, többnyire slumokba) vagy közösségi, ahol a nemfizetés tömegessé válik, évek óta nem fizetnek közköltséget, emiatt a különböző szolgáltatásokat esetükben megszüntették, a negyed „lepusztul” (slumosodik).

KÖVETKEZTETÉSEK

Akárcsak országos szinten, a hagyományos szegénységet átörökítő szegényeken kívül megjelent az *újszegényeknek*¹⁶ egy olyan kategóriája, amely a rendszerváltást követően szegényedtek le, tulajdonképpen ők tekinthetők a rendszerváltás igazi veszteségeinek. Az elszegényedés valamint a slumosodás együtt járó, egymást meghatározó és befolyásoló tényezők, a szegény valamint az elszegényedő populáció egyre inkább a slumosodó negyedekbe szegregálódik.

A kommunista rendszer homogenizáló szándéka ellenére már a rendszerváltás előtt adottak voltak a lakóhelyi rétegződés strukturális előfeltételei, amelyek a rendszerváltást követően, a piac megjelenésével, e szegregációs tendenciák beindultak vagy felerősödtek. Habár a szocialista városalakítás („szisztematizálás”) során az extrém szegénységet és a szegény negyedeket felszámolták, a kialakult lakás-struktúra egy sokkal nagyobb méretű lakosságot tett ki a szegénység veszélyének. Az alacsony iskolai végzettség és a társadalmi környezet mellett a lakásstruktúra az egyik legfontosabb tényező, ami a szegénységet befolyásolja, illetve a lakásrétegződés nagymértékben befolyásolja az egyének szegénységnek való kitettségét.

16. Folyóiratunk e számának egy másik tanulmánya, a Péter Lászlóé főleg az *újszegénység* témájáról szól (a szerkesztő megjegyzése)

MELLÉKLET

FORRÁSJEGYZÉK

- *** *Britannica Enciclopediae*, címszó: *History of Balcans* In www.britannica.com,
- *** Recesământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992. (Az 1992-es [romániai] népszámlálás) (1994, 1. kötet) Bukarest: Comisia Națională pentru Statistică
- *** Recesământul populației și locuințelor din 29 decembrie 1930 (Az 1930-as [romániai] népszámlálás) (1940, 6. kötet) Bukarest: Comisia Națională pentru Statistică
- *** *România, date demografice (România, demografiai adatok)* (1994) Bukarest: Comisia Națională pentru Statistică
- *** *TEMA PUG, Fundamentarea unei strategii de dezvoltare (Egy fejlesztési stratégia megalapozása)* (1999) Primăria Municipiului Cluj, DFIS, Evidența Imobile, (Kolozsvár Polgármesteri Hivatalának belső kiadványa)
- Abraham, Dorel (1991) *Întroducere în sociologia urbană (Bevezetés a városszociológiába)* Bukarest: Editura Științifică
- Burgess, E. W. (1973) „A városfejlődés: hipotézisek egy kutatási javaslatához”, In Szelényi Iván (szerk.) *Városszociológia* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Csetri Elek (2001) „Kolozsvár népessége a középkortól napjainkig” In Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sípos Géza, Wolf Rudolf (szerk.) *Kolozsvár 1000 éve* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület
- Enyedi György (1988) *Special Features of Urbanisation in East-Central Europe* Forthcoming, International Edition
- Ferge Zsuzsa (1991) *Szociálpolitika és társadalom* Budapest: ELTE Szociológia Intézet, T-Twins Kiadói és

- Gaál György (2001) „Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban” In Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sípos Géza, Wolf Rudolf (szerk.) *Kolozsvár 1000 éve* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület
- Gans, Herbert J. (1973) „Az avult városrészek lebontásának és az ott élő lakosságok átköltöztetésének emberi következményei” In *Városshociológia* szerk. Szelényi Iván, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Gans, Herbert J. (1996) „From ‘Underclass’ to ‘Undercaste’: Some Observations About the Future of the Post-Industrial Society and its Major Victims” In *Urban Poverty and the Urban Underclass* Mingione E (szerk.) Oxford, Massachusetts: Backwell
- Häkli, Jouni (1994) „Territoriality and the rise of modern state” In *Fennina* 172.1.
- Hoyt, Homer (1973) „A városi struktúra klasszikus modelljének újabb torzulásai”, In *Városshociológia* Szelényi Iván (szerk.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Ladányi János (1989) „Changing patterns of Residential Segregation in Budapest” In *International Journal of Urban and Regional Research* 1989.13.
- Mihăilescu Vintilă és mtsai (1994): „Blocul între loc și locuire” (Tömbházak: helyek vagy lakhelyek?) In *Cercetări Sociale* 1994.1.
- Molnar, Maria (1999) Sărăcia și protecția socială, (*Szegénység és szociális védelem*) Bukarest: Editura Fundației „România de Măine”
- Niedermüller Péter (1995) „A város és városi kultúra: antropológiai megközelítés” In *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*, Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor (szerk.) Budapest: Osiris-Századvég
- Péter László (2002) „Az Aranykorszak örökösei?” A politikai szellem fenomenológiája, Tanulmány a romániai átmenetről a kolozsvári BBTE diákjainak politikai kultúrája példáján” In *WEB* 2002. október
- Szelényi Iván, Nemes Ferenc (1967) *A lakóhely mint közösség* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szelényi Iván (1973) „Bevezető tanulmány” In Szelényi Iván (szerk.) *Városshociológia* Közgazdasági és Jogi Budapest: Könyvkiadó
- Szelényi Iván (1990) *Városi társadalmi egyenlőtlenségek* Budapest: Akadémiai Kiadó,
- Pop, Lucian, Teșliuc, Cornelia Mihaela, Teșliuc, Emil Daniel (2001) Sărăcia și sistemul de protecție socială. (*Szegénység és a szociális védelem rendszere*) Iasi: Polirom
- Zamfir, Cătălin szerk. (1994) *Dimensiuni ale sărăciei (A szegénység dimenziói)* Bukarest: Editura Expert,
- Zamfir, Cătălin, Zamfir, Elena szerk. (1995) *Politici sociale. România în context European (Szociálpolitikák. Románia európai kontextusban)* Bukarest: Editura Alternative
- Zamfir, Cătălin (2001) Situația sărăciei în România, dimensiuni, surse, grupuri de risc (*A romániai szegénység helyzete; dimenziók, források, kockázati csoportok*) In *România Socială* 2001.2.

Geambaşu Réka

A kolozsvári roma elit kialakulásának folyamata

A romániai roma kisebbség elitje – mely politikai, illetve a civil szervezetekben tevékenykedik –, a többi romániai domináns vagy kisebbségi etnikai csoport elitjéhez hasonlóan szerepdefinícióját és hatalmát nem tudja ellenálló, *ellenelit* (úgynevezett „*counter-élite*”) múltra építeni, s ekként legitimálni. Az ellenelit alatt itt a domináns ideológiai diskurzustól eltérő kulturális értékeket tartalmazó diskurzusok megfogalmazóinak körét értjük.

A roma elit *nem csak a számbeliség értelmében* kisebbségi: marginális befolyással bír a romániai politikai döntések meghozatalában, így magának a '89 után kezdődött átmenet irányításában is. Schaefer (1998) nyomán kisebbséginek tekinthető az a többségi vagy domináns csoportnak alárendelt csoport, mely a hatalomból való részesedés területén hátrányos helyzetű. Kisebbségiként határozható meg egy közösség, ha – kollektíven – 1. egyenlőtlen bánásmódban részesül a többségi csoport részéről, 2. ha a többséggel szemben megkülönböztető testi vagy kulturális vonásokkal rendelkezik, 3. ha az egyének kisebbségi csoporttagsága involuntáris (akaratlan), 4. ha az endogám házasodás csoportszintű normaként érvényesül és ha 5. a csoport tagjaiban tudatosul az alárendeltség. A *számbeli* kisebbség fogalmán túl alárendelt csoportról beszélünk továbbá akkor is, ha az egyének jelentősen kevesebb hatalommal rendelkeznek saját életük felett, mint a többségi vagy domináns csoport tagjai. A kisebbség tagjai nem ugyanolyan arányban részesülnek a társadalom által értékesnek tartott javakból és erőforrásokból, mint amekkora az osztálytársadalomban az arányuk (Schaefer, 1998:2-5)

A romániai, de általában az egész közép-kelet-európai régióbeli roma népesség helyzete minden említett kritérium alapján kisebbségi csoportként sorolható be. A roma lakosság az ország legdepriváltabb, legmarginálisabb, erőforrásoktól leginkább elzárt etnikai kisebbsége¹.

Annak ellenére, hogy a romák – mind az 1992-es, mind a 2002-es népszámlálási adatok szerint – Románia számbelileg második legnagyobb etnikai kisebbsége², egyetlen választás alkal-

1. Egy 1992-es vizsgálat szerint (Zamfir-Zamfir, 1993) a romák 80%-a szakképzetlen, a 16 éven felüliek 45%-a munkanélküli, s míg a férfiak 44, a nők 59%-a írástudatlan. Míg egy 1992-es adatfelvétel szerint a romániai lakosság 16%-a él a túlélési küszöb (az elsődleges szükségletek kielégítéséhez, tehát az élelem megvásárlásához szükséges erőforrások mennyisége) alatt, ez a roma népesség 63%-ára mondható el (Zamfir-Zamfir, 1993:128). Más, mennyiségi adatokat használó források hasonló következtetéseket vonnak le: három és félszer nagyobb esélye van a szegénységre az egyének akkor, ha a roma etnikum tagja, a fogyasztás pedig átlagosan 40%-kal kisebb a roma közösségek körében, mint a teljes társadalom tagjai esetében (Teşliuc 1999:244).

2. Romániában, a legutóbbi feldolgozott, 1992 januárjában készített népszéírás szerint Romániában 409.723, magát romának valló személy él, ez a teljes lakosság 1,8%-át, és az ország második legnagyobb etnikai kisebbségét jelenti. A Romániában élő romák száma számára vonatkozóan több becslés is született; a számok vitatottak. Egyes roma vezetők a romák számát 3 és 5 millió között tartják valóságosnak. A Romániai Romák Etnikai Szövetségének számításai ennél realisztikusabbak: feltételezéseik és számításaik szerint ugyanis az országban 2,5 millió cigány él, s így a teljes lakosság 10%-át teszik ki. Más megfigyelők ennél kisebb intervallumban (egy és másfél millió) gondol-

mával sem tudtak politikai képviselőt delegálni a parlamentbe – az egyetlen roma képviselő az alkotmány szerint, a minden etnikai kisebbségnek kijáró képviselő jogán van jelen.

E tanulmányban a romániai posztkommunista társadalom elitképződésének³ sajátos aspektusát, szeletét, egy lokális – a kolozsvári – roma elit rekrutációs folyamatait és működését vizsgáljuk. Az elemzés kontextusát a romániai rendszerváltást követő gazdasági és politikai átmenet, ennek sajátosságai képezik. Egyik ilyen sajátosság az, hogy nincsenek olyan politikusok, akiket az egykori diktatúraellenes, „disszidens” múlt legitimál – akik vannak, azoknak a szerepe marginális. Egy másik sajátosság az egykori kommunista politikai elit szerepvállalása, az átmenet irányításában betöltött funkciója. Sajátosak ugyanakkor azok a folyamatok is, amelyek során a roma közösség „rejtett szocialista problémából” etnikai kisebbséggé válik.

Kutatásunk során 21 interjút készítettünk. Az alanyok kiválasztása a *hólabda-módszer* segítségével történt: első interjúalanyok médiaszerepléseikből közismertté vált politikusok, illetve a civil szféra intézményeinek vezetői voltak. Az adatgyűjtés során, a hólabda-módszer révén elsősorban a mezőny belső referenciái szerint haladtunk, az elitek egymás általi beazonosítását tekintve alapul, ezzel egyszersmind visszaellenőrizve azt, amit egy intézményalapú megközelítésben elitként definiáltunk.

A KISEBBSÉGI ETNIKAI ELIT KIALAKULÁSÁNAK ROMÁNIAI KONTEXTUSA

A posztkommunista társadalmak átmeneti folyamatában szerepet játszó elit nem csak össztársadalmi, illetve a társadalom domináns csoportjának szintjén érvényesül, hanem a különböző – etnikai, nemzeti, kulturális, nemi, szexuális stb. – kisebbségek csoportjainak elitje is lényeges szerepet játszik az átmenet alakításában.

Az államszocializmus idején a *homogenizáló, uniformizáló* törekvések szabták meg az állampárt politikájának legfőbb irányvonalát. A „másság” a szocialista retorikában a „deviáns” szinonimájává vált, s azt az egyént jelölte, aki visszautasítva az „arcnélküli tömegbe” való beolvadást, kivonta magát a szocializmus építési munkája alól. A „kommunizmus felépítésének” terve csak a faji, nemi, etnikai, mi több, térbeni vagy egyéb jellegű különbségek eltörlése révén vált elképzelhetővé, s ebben a kontextusban vált árulóvá vagy ellenállóvá minden olyan személy vagy törekvés, mely az egyéni jogok vagy az etnikai identitás elismertetésére törekedett (Kligman, 2000:43).

Az 1989-es forradalmat követő időszakban létrejöttek olyan politikai és civil szervezetek, melyek az azt megelőző időszakban nyilvánosan nem létező társadalmi csoportokat és azok sajátos értékeit képviselték (ilyennek tekinthető a *Romániai Magyar Demokrata Szövetség*, a 22 című folyóiratot kiadó *Társadalmi Párbeszéd Csoport*, de akár bármelyik – természetvédő, műemlékvédő, emberi jogi stb. – civil szervezet). Ide sorolhatók továbbá azok az egyének, akik valamely etnikai, nemzeti kisebbség tagjaiként határozzák meg önmagukat, s mint ilyenek, sajátos tevé-

kodnak. Egy 1992-ben végzett, a roma populációra vonatkozó vizsgálat nyomán a szerzőpáros (Elena és Cătălin Zamfir) 1 010 000-re értékeli azoknak a roma személyeknek a számát, akiknek életmódja tradicionálisnak vagy ehhez közelállónak tekinthető (Pons, 1997:7).

3. *Elitnek* tekintjük azokat a társadalmi csoportokat, amelyek az autoritás és hatalom monopóliumával rendelkeznek, s amelyek a hatalomgyakorlásban különböző – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, ideológiai stb. – elnyomást / dominanciát valósítanak meg (Málnai, 1996).

kenységet folytatva, partikuláris kultúrájukból fakadó érdekeket is követnek; s itt említhetők meg a különböző kisebbségi célokat, érdekeket artikuláló politikai vagy nem kormányzati, non-profit szervezetek.

A demokratizálódás kontextusában jelenik meg a magát a romániai roma közösségek elitjének tekintő csoport.

A ROMÁNIAI ROMA KÖZÖSSÉG

A roma népesség Közép-Kelet-Európa legnagyobb etnikai kisebbsége. E régióbeli általános helyzetüket elsősorban marginalizáltság, a különböző gazdasági-társadalmi-politikai erőforrásoktól való elzártság jellemzi (vö. Bárány, 1994:323). A romák kollektív depriváltsága és marginális státusa történelmileg meghatározott (vö. Achim, 2001), a társadalmi és gazdasági erőforrásoktól való elzártságuk Kelet-Európában való megjelenésükig visszavezethető.

A *roma társadalmi kategóriát* azonban egyszersmind a címkézések, illetve stigmatizálás is meghatározta, alakította; helyzetére valóban találó Lucassen „imposed ethnicity” fogalma (1991). A roma csoporthoz való tartozás elsősorban nem autodefiníció kérdése, hanem az adott társadalomban hatalommal rendelkező csoportok stigmatizációs, megnevező s egyben kirekesztő tevékenységének következménye – az etnikai identitás tartalmát elsősorban a többség határozza meg. A nem roma, a többségi társadalom tagjai elsősorban a testi, vélt vagy valós antropológiai jegyek alapján különböztetik meg magukat a romáktól, ugyanakkor az egyének a társadalmi elhelyezkedésének, státusának kritériumait is használják (vö. Csepeli, Örkény, Székelyi 1999:31). A szegénység csoportképző, s egyben az etnikai határokat megerősítő jegy (vö. Barth, 1969). A szegény ember romának tekintik akkor is, ha az nem az, vagy magát az nem tekinti annak.

Ennek a tanulmánynak fontos következtetése, hogy a roma közösség elitjét, annak pozícióját, szerepét is tulajdonképpen kívülről határozzák meg.

A ROMA ELIT REKRUTÁCIÓJA ÉS SZEREPDEFINÍCIÓJA. HIPOTÉZISEK

A roma elit legitimációs stratégiája kettős: „lefele irányuló”, azaz a roma közösség tagjait célozza; „kifele” irányuló, vagyis a többségi társadalom felé céloz. Az első stratégia követésével magát az etnikai csoportot diskurzív eszközökkel alkotják meg. Az utóbbi stratégia követése során a roma elit az állam, a központi-többségi elit legitim tárgyalópartnereként jelenik meg. (A következőkben a „többségi elit” kifejezést használjuk, amikor a *nem* roma elitre gondolunk).

Az etnikai csoport és a modern értelemben vett nacionalizmus – amint Paul Brass (1991) modellje is mutatja – tulajdonképpen annak a sajátos interakciónak az eredménye, amely a modern, többitnikumú, központosító törekvésű állam és az állam keretein, leggyakrabban annak társadalmi perifériáján élő nem-domináns etnikai csoportok elitje között alakul ki. Az államot, illetve a különböző etnikai csoportokat képviselő elitek közötti viszonyrendszer sajátos formákat ölthet, ezt azonban magának az elitnek az érdekei és törekvései határozzák meg. Az elitversengés, illetve az elitek közötti interakciók olyan folyamatnak tekinthetők, melyek végeredményben létrehozzák, megteremtik az etnikai csoportot, kiválasztva azokat a kulturális jegyeket és jellegzetességeket, amelyek segítségével definiálható az adott etnikai csoporthoz tartozás kritériumrendszere, meghatározható az adott etnikai identitás és a csoporttagság, valamint meghúzóhatók az etnikai csoport határai.

Az etnikai identitásnak ebben az értelmezésben (mely egyszersmind a *primordialista, essentialista megközelítés* ellentétét is képezi) folyamat-jellege van. Ez a folyamat a következőképpen alakul:

Az adott kulturális jegyekkel rendelkező csoportok elitjei versengenek a szűkös erőforrásokért és a hataloméért. Ebben a versenyben az etnikaivá, politizálttá váló csoportnak a kulturális értékei és szokásai politikai erőforrásokká válnak, de ugyanakkor olyan szimbólumokká és azonosulási referencia-pontokká is, amelyekre az elit a saját csoportjához szólva hivatkozhat, a közös identitás és a belső kohézió fenntartása céljából (Brass, 1991:15).

Ebben a folyamatban azonban a különböző kulturális jegyek kiválasztása és szimbólummá, emblematikussá alakítása alapvetően önkényes jellegű, tekintettel arra, hogy a belső szolidaritást erősíteni, illetve a többi csoporttól való különbözőséget hangsúlyozni kívánó eliteknek olyan hasznossági és hatékonysági szempontokat kell figyelembe venniük, amelyek a csoport tagjaiban az összetartozás, a közös identitás, a többi csoporttal való szembenállás érzését erősítik. Az etnikai csoport politikai érdekcsoporttá, adott esetben pedig nemzetté válásának folyamata végső soron pedig azt a célt követi, hogy mind a tagokkal, mind a többi, leggyakrabban az államot képviselő elittel szemben az etnikai elit megalapozza és megerősítse legitimitását (Brass, 1991:16-17).

A romániai roma elit kialakulása, illetve a roma etnikai csoport(ok) – a romániai politikai rendszeren belül elismert csoport-jogokkal rendelkező – politizált etnikai közösséggé válása azonban egy olyan további folyamatot és interakciót feltételez, mely explicit módon nem jelenik meg a Brass elit-versengés modelljében. A nem-domináns etnikai csoportok elitjének az a törekvése, hogy az állammal való viszonyban képviselőnek ismerjék el őt, nem egyirányú folyamat, s nem csak azokat a stratégiákat jelenti, melyeket a kisebbségi elitek érvényesítenek – ti. a csoport egységesként és partikulárisként való feltüntetése. Ebben az interakcióban ugyanis az állam nem passzív és statikus szereplő, hanem maga is alakító tényező. A nem-domináns etnikai elitek és az állam közötti viszonyban maga az állam irányítja, hogy miképpen történjen azoknak az eliteknek a „megnevezése”, „kinevezése”, „megjelölése”; az állam, mint a domináns csoport képviselője dönti el, hogy kik azok, akiket „tárgyalópartnernek”, „ellenfélnek” tekint. Feltételeztük, hogy a roma elit rekrutációjában, kialakításában valóban döntő az, hogy a domináns elit kit tekint romák képviselőjének. Ez mindenekelőtt az alulról jövő, roma közösségeken belüli legitimitáció hiányának tulajdonítható – egyetlen választás alkalmával sem sikerült egyik, roma érdekképviseléssel foglalkozó pártnak sem bejutnia a törvényhozásba. A roma közösség több olyan elit-csoportosulása lépett ki a nyilvánosságba, mely „a romániai romák legitim képviselőjeként” kívánja magát mind a romákkal, mind az állammal szemben elismertetni, különböző legitimitációs stratégiákhoz folyamodva. Mindegyik elit-kör elsődleges törekvése olyan pozíciókba kerülni, melyek gazdasági és szimbolikus tőkéhez, valamint hatalomhoz juttatná őket, ezen túlmenően pedig céljuk a romák „öntudatos politikai entitássá” változtatása (Brass, 1991: 36-37), illetve azok státusának (jólétének, polgári jogainak és oktatási esélyeinek) javítása. Mivel a roma közösségben nincsenek belső, mozgósítható erőforrások, a különböző roma elitek versengésének tulajdonképpeni tétje az állam által az etnikai elitek rendelkezésére bocsátott, különböző természetű erőforrások megszerzése. Ugyanakkor viszont a roma kisebbség nem számíthat egy „anyaország” anyagi támogatására – ahogy ezt Brubaker háromszög-modelljével lehet szemléltetni (2000:287-303)

A roma politikusok legitimitásukat elsősorban nem alulról – az általuk képviseltektől, a romáktól, a szavazóktól – várják, hanem abból a partner-státusuktól, mely attól függ, hogy a többségi, román politikusok elfogadják-e, ha igen, akkor miképpen fogadják el őket. Ennek hangsúlyozása központi szerepet kap az interjú beszámolókból is.

Az állam hozzájárulásával és beleszólásával történő roma elitrekrutáció több lényeges sajátosságot mutat.

Az *egyik* abból a szemléletből fakad, amit Brubaker „csoportizmusnak” nevez: a romániai domináns elit a roma közösséget egységesnek, homogénnek, rögzített határvonalúnak tekinti, emiatt ennek megfelelő egységet, koherenciát vár el a politikai képviselet szintjén is. A roma elit azonban, létrejöttében és működésében – amennyiben lehetősége van a domináns elit ellenőrzésén kívül maradni (s a kolozsvári esettanulmány erre ad példát) –, a romániai roma közösségek heterogenitását, szegmentáltságát, mutatja és termeli újra. Erre utal a politikai formációk és az érdekek, célkitűzések pluralizmusa.

A domináns, román etnikumot képviselő elit általi irányítottságból fakad egy *másik* sajátosság: az a folyamat, melynek során a roma elit nem ellenőrzi a romák számára hozzáférhető mobilizációs pályákat, csatornákat, a hatalmi hierarchiakat. De, hasonlóan, átkerül a többségi elit kompetenciájába a „roma etnikai csoport-hovatartozás” definíciója, az etnikai határvonalak meghúzása is. Ez a jelenség legszemléletesebben a roma civil szervezetek általános működési mechanizmusai révén is megvilágítható: a támogató intézményektől beérkezett anyagi erőforrásokból ezek a szervezetek elsősorban olyan programokat, projekteket dolgoztak ki és szerveztek meg, amelyek központi problémái hagyományosan nem releváns problémáknak számítanak magukban a roma közösségekben⁴

A ROMÁNIAI ROMA POLITIKAI ELIT KIALAKULÁSA

A magukat a roma etnikum képviselőiként bemutató, és pozícióikat, hatalmukat ekként legitimáló politikusok közvetlenül az 1989-es romániai rendszerváltást követően a nyilvánosság elé léptek. Ezek az egyének azonban nem egyetlen politikai alakulat, szervezet tagjaiként kezdték el tevékenységüket, hanem különböző intézmények létrehozóiként jelentek meg. Amikor egymással találkoztak, kommunikálni kezdtek, akkor már bizonyos szervezetek képviselőiként léptek fel, és nem azért – mint például a magyarok, németek stb. –, hogy egy közös szervezet kezdeményező személyei legyenek. Emiatt roma elit nem egy közös, egységes mezőny szereplőiből áll, amelyben mindannyian egy kollektív stratégiát követnek, hanem olyan atomizált, szegmentált elit-csoportok tagjaiból, mely csoportokban gyakorlatilag csak a külső kategorizálás révén történő „romának” minősítés a közös jellemző. Az országos szinten szerveződő roma elit egyik lényeges csoportja például a magukat „zenész cigányoknak” nevezők köre. Ők saját

4. Romániában összesen 519, sajátosan roma problémákkal, s nagyrészt romák által működtetett olyan civil vagy politikai szervezet van, melyek 1990 óta döntően a roma lakosságot célzó projekteket dolgoznak ki. A rendszerváltást követő 10 évben az adatbázisban regisztrált 519, roma közösségekkel is foglalkozó szervezet és intézmény összesen 1013 olyan projektet szervezett, melynek hasznélvezői részben vagy teljes mértékben romák voltak. E programok száma és intenzitása sokat változott az elemzett 10 év alatt: az 1990-ben megpályázott és elvégzett 20 projektről e szám közel 300-ra emelkedett 2000-ig. A roma lakosságra és annak problémáira összpontosító civil és politikai szervezetek legnagyobb számban Bukarestben és Kolozs megyében jöttek létre és működnek, s az összes 519 ilyen típusú intézmény közel fele Erdélyben fejt ki tevékenységét.

identitásukat elsősorban kulturális terminusokban definiálják, de a roma politikai pártok valamelyikében is részt vesznek.

A KOLOZSVÁRI ROMA ELIT

A kolozsvári roma elit több csoportból áll, bár ezek között személyi átfedések vannak. Az általuk létrehozott és működtetett intézmények és a képviselt érdekek alapján több csoportosulást lehet elkülöníteni. A nyilvánosságban, a politikai folyamatok résztvevőiként elsősorban a politikai pártok, illetve a magukat non-profit, civil szervezeteknek⁵ tekintő intézmények képviselői jelennek meg.

További elit-csoportot alkotnak azok a roma származású egyetemi hallgatók, akik a Babeş-Bolyai Tudományegyetem különböző karain létrehozott úgynevezett „roma helyeken” tanulnak⁶, s akik tevékenységükben elsősorban a civil szervezetekhez kapcsolódnak szorosán.

Ha azonban az elit fogalmát nem intézményi mezőnyben helyezük el, elitnek tekinthetjük mindazokat az egyéneket, akik a romák körében kialakult értelmezés szerint elitnek tekinthetők. Ez a harmadik csoport a gazdasági és a lokális elitet jelenti, azokat az egyéneket, akiket egyrészt környezetük (tradicionális) vezetőként (egyfajta „*opinion leaderként*”) fogad el, de akik nem léptek ki a nyilvánosságba, s akik nem töreksenek politikai presztízsrre. A jelen tanulmány a politikai szférában, illetve a civil szervezetekben kialakult elit tagjaira vonatkozik.

A KOLOZSVÁRI CIVIL ÉS POLITIKAI SZERVEZETEK KIALAKULÁSA

Kolozsváron 29 „roma” civil szervezet és egy politikai párt, a Roma Párt (Partida Rromilor) működik, ezek az adatok viszont nem teljesek: a terepen szerzett tapasztalatok alapján elmondhatjuk, hogy ennél jóval több, hivatalosan bejegyzett politikai párt létezik, s ezek közül mindenképpen egynél több működik bejegyzése óta folytonosan vagy megszakításokkal.

A kolozsvári roma elit kialakulását annak az intézményrendszernek a kialakulása révén mutatjuk be – narratív hálózatelemzés segítségével – amely a ’89 utáni átmenetben főleg a politikai változásokban játszott szerepet. A demokratizálódás két lényeges aspektusát különböztetjük meg: a demokratikus intézményrendszer, illetve ezek „tartalmának”, a politikai magatartások kialakulását és átalakulását. Az első az úgynevezett „*hardware*”, a társadalmi struktúra szintjét jelenti, az utóbbi pedig azt a politikai kultúrát, azokat a politikai cselekvési mintákat („*software*”), melyek a létrehozott intézményrendszert működtetik.

A kolozsvári roma közösség politikai elitjének tevékenysége a rendszerváltást követően elsősorban az intézményi keretek kialakítását jelentette. Ennek a szervezetalapítási folyamatnak a mozzanatait, lépéseit az ebben résztvevő interjúalanyok rekonstruálták, sajátos, lényeges elemeket hangsúlyozva, egyszersmind sajátos olvasatát adva ennek a folyamatnak:

5. A www.greekhelsinki.gr című web-oldalon található *Center for Documentation and Information on Minorities in Europe - Southeast Europe (CEDIME-SE). Minorities in Southeast Europe. Roma of Romania* című dokumentum. Ez a romák által alapított kulturális egyesületek, politikai pártok listáját és címét tartalmazza.

6. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, bizonyos szakokon kiegészítették a beiskolázási helyeket roma fiatalok számára.

„Mikor kezdte el a politikai tevékenységét?”

Rögtön a forradalom után sok roma személy keresett meg, hogy hozzunk létre valamit. Először megalakult az ULDR (Uniunea Liber-Democrată a Romilor din România, a Romák Szabaddemokrata Szövetsége), itt, a piacnál volt, a Tipografiei (Nyomda) utcában a székhelye, a Romák Szabad-Demokrata Szövetségének hívták.

Milyen egyéb kezdeményezésekről tud?

Már beszéltek velünk, hogy menjünk Bukarestbe, hogy hozzunk létre, hogy lépjünk be... Tehát én az elején effektíve visszautasítottam, nem léptem be.” (A., 51 éves, politikus és civil szervezeti elnök)

„Az első szervezetnek voltam a kezdeményezője, az elsőnek, amit nemzeti szinten elsőnek létrehozta. Még 1989-ben, kb. december 29. körül, két nappal az Újév előtt, itt találkoztunk ebben a házban, ennél az asztalnál, 5 személy, s mi létrehoztuk az első szervezetet. Tehát még 1989-ben, pontosan miután meghalt Ceauşescu, 4 nappal utána, mi eldöntöttük, hogy írunk mi egy alapszabályzatot, s csinálunk egy szervezetet és már január 7.-én, vagy 9.-én, nem tudom biztosan, megalakítottuk az első országos szervezetet, a Romák Ligáját (Liga Rromilor).

És kik voltak ezek a kezdeményezők?

Én, G., aki meghalt, C., mester volt a Clujánánál, ott dolgozott mesteri állásban, az asztalos részlegben, a karbantartásnál, egy egész román részleget vezetett és még egy valamilyen úr, valamilyen H., már nem tudom, hogy hívták. Ezek voltunk a kezdeményezők, öten, akik a kezdeményező csoportot csináltuk, hogy megalkossuk ezt a szövetséget.

Kitől kapták a székházat?

A polgármesteri hivataltól.

1990-ben, míg a Romák Ligájánál voltam, az első szervezet a Nemzeti Megmentési Front volt (Frontul Salvării Naţionale). Ennek az **adminisztratív struktúrának voltunk a része, a prefektúrához tartoztunk, a Kisebbségi Bizottság keretén belül dolgoztam. [...] Abban a pillanatban, amikor az ULDR megalakult, megválasztottak 3 személyt, akik kellett képviseljék, ugyancsak nemzeti szinten, ugyancsak a CPUN-ban, mint állandó tag a romákat. E közé a 3 ember közé is beválasztottak a CPUN-ba⁷ Az ULDR 1996-ig volt meg. Az 1996-os választások után feloszlott, mert arra a következtetésre jutottunk, hogy a romáknak több szervezetük van, nem tudjuk úgy kihozni, hogy elérjük azt a parlamenti küszöböt, hogy bejussunk a parlamentbe.**

Miért, voltak más pártok is?

Igen, menet közben még megalakult a Romák Pártja (Partida Romilor), amelynek Bukarestben volt a központi székhelye. A bukarestiek létesítették: Răducanu Gheorghe, Nicolae Gheorghe, Mădălin Voicu, abban az időszakban még azok a muzsikusok is tagjai voltak, a roma muzsikus elit, F. O. Tehát ők alakították meg nemzeti szinten a Romák Pártja szervezetet. 1996-ban, nem tudom, milyen módszerrel, nem is érdekel, ők nyerték meg, ahogy mondani szokták, a legtöbb szavazatot az országban. Pedig a konkurencia ... Tehát, több szervezet volt, nemcsak a Romák Pártja, mert idő közben, 90-től 96-ig megalakult több roma szervezet, a megyékben. És 96-ban több szervezet indult a választásokon. Persze, akkor szétszóródtak a szavazatok, egyik sem tudta elérni a szervezetek közül azt a küszöböt, nem tudom mennyi volt, 5% vagy 7% és

7. A CPUN (Consiliul Provizoriu de Uniune Naţională; magyarul: A Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa) Románia ideiglenes parlamentje volt 1989 decembere és az 1990-es első szabad választások között. A létrejött nemzeti kisebbségi – magyar, roma, német stb. – politikai szervezetek formálisan is ebben az ideiglenes törvényhozói funkciót ellátó intézményben képviseltették magukat.

ki kellett nevezzenek egyetlen személyt az etnikum részéről, hogy képviselje a parlamentben a romákat. Ők Bukarestben lévén, mert a centralizált szavazatok mind Bukarestbe mentek, nekik több szavazatuk volt, mint a többi szervezetnek, akkor, az ő szervezetükből kinevezték a személyt: Răducanut. Ő volt az első képviselő a parlamentben. És mi, amikor láttuk, hogy a szervezetnek van képviselője a parlamentben, arra gondoltunk, talán jobb lenne, ha minden szervezet felbomlana, a tagokkal és a vezetőséggel, s hogy együtt vegyünk részt a választásokon. (B., 50 éves, a Roma Párt kolozsvári elnöke)

„89-90-ben létrehoztuk az első politikai szervezetet, a Romániai Romák Demokrata Szövetségét (Uniunea Democrată a Romilor din România). Volt egy szociológus, Nicolae Gheorghe, ő foglalkozott Bukarestben a kisebbségekkel. Jött, segített. Nekünk már megvoltak a pontos ötleteink, elképzeléseink, mi már megegyeztünk Kolozs megye szintjén. Kolozs megye szintjén már megvolt a Romániai Romák Demokrata Ligája, B. úr volt az egyik kezdeményező. Ő kezdte el azt a dolgot csinálni, ezután Bukarestbe mentünk, megegyeztünk velük is, törvényesítettünk mindent. [...]

A törvényesítés után kapcsolatba léptek velünk Bukarestből, egy szociológus, szintén roma, mint mi, s mondta, hogy „gyertek, csináljunk központi szinten is valamit”, mert már elindult Vâlceában is, volt ott egy ügyvéd, aki megcsinálta az első szervezetet, velünk párhuzamosan. S találkoztunk Bukarestben. Itt megegyeztünk, tárgyaltunk, megírtuk a kezdeményező egyezményt és létrehoztuk a Romániai Romák Általános Szervezetét (Uniunea Generală a Romilor din România). Jött még egy elnök is, nem tudom honnan, én voltam a Kolozsvári Romák Demokrata Ligájának az elnöke, és jött a vâlceai elnök, Bobu ügyvéd, és Bukarestből jött az a Gheorghe, már nem tudom hogy hívják. Felvettük a kapcsolatot Cioabă-val is, az idősebbel, aki meghalt, segített, együttműködtünk.” (C., 47 éves, a Roma Párt tisztségviselője)

Az 1989. decemberének eseményei után közvetlenül alakult Kolozsváron az első formális struktúra, mely a romák érdekvégyesítésének, a nyilvánosságban való megjelenésének, etnikai identitásuk kifejezésének keretét nyújtott.

A kolozsvári roma politikusok nyilvános megjelenésének első lényeges mozzanata, mely minden narrációban kulcsmozzanatként jelenik meg, a (kolozsvári) Vasutas Klub épületében megtartott 1990. január 7-i gyűlés: az ekkor kinevezett és megválasztott vezetők legitimitása, de valójában maga az itt megalapozott teljes politikai tevékenység legitimitása a többségi társadalom, s ennek elitje általi „jóvágyságból” fakad. Mint említettük, a roma politikusok legitimitásukat elsősorban nem alulról – az általuk képviseltektől, a romáktól – várják, hanem abból a partnerstátusukból, mely attól függ, hogy a többségi, román politikusok elfogadják-e, s ha igen, akkor milyen szerepben fogadják el őket. Ennek hangsúlyozása valóban központi szerepet kap az interjú beszámolókból is. Az alanyok többször is kiemelik FSN, CPUN-tagságukat, illetve tárgyalási pozícióikat, melyeket a többségi politikum szereplői „kiutálnak”, kijelölnek nekik.

A kolozsvári roma politikai szervezeteket kezdetben egy viszonylag szűk és jól meghatározható csoport alakította ki, ebben a folyamatban azonban – a bukaresti irányítástól és kontrolltól eltekintve – elsősorban egyfajta tehetetlenségi erő általi előrehaladás jellemezte: nem beszélhetünk helyi szinten sem egy olyan összehangolt, koherens stratégiáról, mely a lokális roma-képviselést egységes, hatékonyan működő mezőnyvé tette volna. A kezdeti helyi politikai szervezkedés egy, már korábban hálózatként létezett csoporthoz, az úgynevezett Bufnița-csoporthoz fűződik,

melynek tagjai azonban a későbbiekben nem tudnak a létrejövő struktúrákba beilleszkedni, s ezért maga a kezdeményező kör feloldódik.

A kolozsvári roma civil szféra (mint a civil szervezetek köre) ehhez képest később alakult ki: a civil szervezetek zöme 1996-97-ben született. E szervezetek alapítása tulajdonképpen azoknak a roma politikusoknak a tevékenységéhez fűződik, akik egyrészt rendelkeztek azzal a tőkével, amely szükséges egy ilyen jellegű szervezet-alapításhoz, s akik másrészt erre kellően motiváltak is voltak, többnyire a politikai aktivitásukból származó frusztráltság miatt. Ugyanis ők voltak azok, akik a politikai karrierjüket a politikai pártok valamelyikében kezdték el, de akik számára hamar nyilvánvalóvá vált a roma pártok tartós erőforráshiánya, illetve a különböző felfelé való mobilitási pályák elzártsága.

Hogyan került az X nevű szervezethez?

Amikor ott voltam a keresztény-demokrata pártnál (Partidul Creştin Democrat al Romilor-GR), jöttek ettől a szervezettől, hogy szükségük van valakire, aki a roma közösségekben a terepmunkát végezze, hogy közvetítő legyen az alapítvány és a közösség tagjai között (az interjúban, románul: „*facilitator comunitar*”). [...]

Miért nem maradt a pártban?

Én ott kolozsvári elnök voltam 1990 és 1991 között, de nem lehetett velük beszélni. Azt mondtam, „ha nem lehet veletek megérettetni, hogy ezzel nem oldtok meg semmit, hogy csináljátok ezt az útlevel-bizniszt, inkább szedjünk be tagdíjakat, szervezkedjünk, s akkor lesz pénz is hosszú távra”. S aztán ki is alakult egy konfliktus, ott voltak a Bufniţások, azok mind csak magukat és egymást akarták elnöknek és vezetőknek tenni, s velük szemben ott voltak azok, akik képzettséggel rendelkeztek, mesterek vagy középfokú iskolázottak. Ezek a Bufniţások nem értettek a politikához, mégis, ha tanultál, tudod, hogy kell a hatóságokkal beszélni, mit kell csinálni. S akkor azt mondtam, hogy ha nem engedik, hogy azok csinálják a dolgokat, akiknek van valamilyen képzettsége, akkor elmegyek. S elmentem.

Meddig dolgozott az X nevű szervezetben?

1997-ig, rengeteget tanultam, s végül is azt csináltam, amit szerettem.

Miért jött el?

Ja, nem én jöttem el, a szervezet ment el Romániából, s így nem volt rám több szükségük. De mielőtt elmentek volna, azt mondták az alkalmazottaknak, hogy aki csinál magának egy alapítványt, annak adnak támogatást, infrastruktúrát. Volt egy barátom, ő magyar, jogot végzett, de azért én is tudtam, hogy mit kell csinálni, az X-ék adtak egy számítógépet, egy íróasztalt, egy szekrényt, épp hogy el tudtunk indulni...” (D., 41 éves, civil szervezeti elnök)

Hogyan alapították meg a szervezetet?

Nagyon nehezen alapítottuk meg, de főleg annak hatására hoztuk létre, amit terepen láttam, azalatt, amíg a politikában voltam. Valami konkrétan kategorikusan szükség volt. Nem lehetsz ki, hogy hazudj nekik, csak politika, politika, de nem adsz nekik semmit, vagy viszel nekik két zsák rongyot. S mindenütt, ahol jártam, a közösségekben, kérdeztem őket, hogy kb. mire lenne szükségük. Tudtam, hogy nagyon sok a probléma, de hát hogy melyek a legsürgősebbek, mi foglalkoztatja őket. „Ez és ez”, mindenki elmondta. Én ezeket lejegyeztem, s azt mondtam, „hozunk létre egy szervezetet”. S létrehoztuk, de nagyon nehezen, saját pénzből. De még azelőtt a

fiam tanult egy évet Bukarestben, s segítette őket az ottani szervezet, úgyhogy ő is tudta, hogy né, ezt kell, s hogy kell csinálni.” (A., 51 éves, politikus és civil szervezeti vezető)

Az előzőleg politikában dolgozó, majd a civil szféra felé forduló egyének frusztráltága nem minden esetben anyagi természetű, hanem a hatalomból való kizártság érzésének tulajdonítható. Az akkoriban működő több roma párt közül mindenik erőforrás-hiánnyal küzdött: az államtól kapott támogatás nem elégítette ki a szükségleteket, nem tette lehetővé a politikai tevékenység egész skáláját. Minden szervezetben csak néhány tisztviselő kapott fizetést, többnyire csak azok, akik más jövedelemforrással nem rendelkeztek. A roma pártok néhány tagjának úgynevezett „útlevél-ügyletei” minden interjúalany beszámolójában megjelennek, ez azonban egy olyan illegális, a hatóságok által több ízben is szankcionált tevékenység, marginális erőforrás volt, mely kevés egyént implikálhatott: a bizalmatlanság, de magának a „piacnak” a végessége miatt sem volt arra lehetőség, hogy ezekben bárki részt vegyen. Azok az egyének tehát, akik nem tartoztak a kezdeményezők belső hálózatába, már nem léphettek be ezekbe az „ügyletekbe”. Ennek negatív következménye volt mind a hálózaton kívül rekedt egyén esetében, aki ekként jelentős jövedelemforrásból maradt ki, mind pedig a teljes szervezet esetében, amely képtelen volt teljes tagságát és alkalmazottait saját, szervezeti céljaira mozgósítani. Az illegális ügyletekben részt nem vevő egyének így sem gazdasági, sem intellektuális vagy politikai tőkét nem tudtak szerezni.

Míndközben azonban sikerült kialakítaniuk egy olyan kapcsolathálót, illetve olyan politikai, adminisztrációs, bürokratikus ismeretekre tették szert, amelyek együttesen lehetővé tették számukra azt, hogy önálló civil szervezetet hozzanak létre. Önmagában egyébként sikertelen politikai tevékenységük folyamán szembesültek a többségi, *mainstream*, állami politikai intézményekkel, tudomásul vették és interiorizálták ezek – a „roma problémával”, ennek megoldásával szembeni – elvárásait, a helyzet új interpretációját dolgozták ki vagy megtanulták azokat a definíciókat, amelyeket a többségi politikai szereplők előzetesen megalkottak.

A KOLOZSVÁRI ROMA ELIT TIPOLÓGIÁJA

1. A kezdeményezők – a kapcsolati és a kulturális tőke birtokosai

A kezdeményezők körének, csoportjának összetétele sajátos jellegű: azok az egyének hozták létre helyi szinten az első szervezeti, intézményes keretet, akik közös szocializációs múlttal, s ebből kifolyólag közös érték- és normarendszerrel rendelkeznek. A kezdeményezők körének egyik lényeges, az interjúk során referenciapontként gyakran visszatérő alcsoportja az úgynevezett *Buŋnișasok* köre.

A romák politikai, majd az erre ráépülő, ebből kialakuló civil szerveződésének első mozzanatában a kialakuló elit rekrutációja és szelekciója párhuzamosan több típusú tőke birtoklását feltételezi.

A Buŋnișa-csoport

Az 1989. decemberében, 1990. januárjában kialakított intézményi keretek valójában egy szűk, 5-6 tagú csoporthoz fűződnek. Ennek a körnek, s az elkövetkező néhány hónapban hozzájuk csatlakozóknak a szocio-professzionális profilja sajátos jegyeket mutat. Alapvetően három tí-

pusú tőkét tekinthetünk rekrutációs kritériumnak a roma politikai struktúrák kialakításának ezen első mozzanatában: a társadalmi, az intézményesült, vagyis a címekben, titulusokban, pontosabban iskolai végzettség formájában objektíválódott és végül az előzőhöz szorosan hozzákapcsolódó, valójában abból következő inkorporált kulturális tőkét. E két aspektus, két tőkeforma egymással párhuzamosan, illetve adott esetben egymás hatását erősítve járult hozzá a szelekcióhoz. Az inkorporált kulturális tőke, vagyis a sajátos ismeretek köre ebben a fázisban kisebb szerepet kapott.

A közös szocializációs múlt, s az ehhez kapcsolódó közös érték- és normarendszer 1989 előttre nyúlik vissza. Az első kolozsvári politikai szervezetek olyan személyes kapcsolathálóra épültek, melyek összekötői a közös gyermekkori tapasztalatok és ezek helyszíne. Mindannyian az úgynevezett Bufnița negyedben – a városrész neve magyarul *baglyot* jelent – születtek és nevelkedtek. Ez a lakóhely sehol, a kolozsvári archívumok, levéltárak egyikében sem jelenik meg ilyen név alatt. Maga az elnevezés a mostani „Kis Dallas”, „Dallas”, (Kolozsváron, a Byron utcában, illetve a Pataréten) – de hasonló módon más településeken a „Texas”, a „Ghaza”, (Balánbánya); „Congo” (Nagyszeben), „Brazil” (Szilágynagyfalu), „Katanga” (Marosvásárhely) – „roma gettók-nak” adott gúnynevekkel – lényegében stigmákkal – cseng össze⁸ Interjúalanyaim visszaemlékezése alapján a Bufnița-városrész lakóinak zöme roma volt, s a családok nagy része a környező falvakból származott. 1963-ban a városi önkormányzat döntésére az itt épült összes házat lebontották, a családokat pedig egy lakrészes szociális lakásokba költöztették, szétszórva a negyed lakóit Kolozsvár több pontjára, döntően a perifériára.

A közös gyermekkori színhely (a Bufnița-telep) – s a fizikai tér egyben társadalmi tér is, melyben a külön roma gyermekek számára elkülönített iskolának, s az egész fizikai környezetnek, ennek minden elemének jelentése van – olyan közös szocializációs háttérrel jelentett, mely közös értékek és normák interiorizálását, valamint a többségi társadalomba való *integrációt* tette lehetővé, az általa felkínált „játékszabályok” elfogadásával.

Ez a csoport-hovatartozás két lépcsőben aktivizálódott és vált használható, mozgósítható kapcsolati tőkévé, tekintve, hogy 1989-et megelőzően a hálózat tagjai nem erősítették meg egymáshoz fűző viszonyaikat, nem találtak ki különböző intézményesítési rítusokat (amint az a tradicionális közösségek tagjai számára például a cigánybál volt az egyetlen olyan esemény, amelyet a romák a szocializmus ideje alatt identitásuk, etnikai hovatartozásuk kifejezésére felhasználhattak), vagyis 1989 előtt megszakadt a kapcsolat. Ennek ellenére a rendszerváltást követően a pusztán ismeretségek mégis aktivizálhatók voltak, s társadalmi tőkeként működtek.

Az iskolai végzettség mint kulturális tőke hasonló intenzitású, de csak az előbbire ráépülő rekrutációs kritérium volt.

Önt ki nevezte ki?

A Liga részéről B. volt ott és G., ők is Bufnițások, s akkor úgy határoztunk, hogy mivel valaki kellett képviselje a szervezetet, hogy én mégis mester voltam, akárhogy is, volt valamilyen iskolám, középszintű képzettségem. S akkor első fázisban engem javasoltak, s tartottunk egy

8. A Bufnița tulajdonképpen néhány utcányi, sőt, gyermekkori emlékek alapján szinte egy egész falu-nagyságú szegény városrészt jelentett a kolozsvári Irisz-telepen belül, a város észak-keleti részén, a Szamos bal partján. A Bufnițát délről a Szamos, keletről a Kajántói Völgy, valamint a Byron-utca, nyugatról a Téglaglyár, északról pedig az Avas-utca által képzett vonalak határolták be (a Megyei Tanács urbanisztikai alkalmazottjával készített interjú alapján).

gyűlést, megbeszéltük az emberekkel, s ők benne voltak.” (C., 47 éves, a Roma Párt tisztségviselője).

Az első szervezet alapításában résztvevők státusa gyakorlatilag azonos volt, maga a megtett életút is számos hasonlóságot mutat: elsőgenerációs kolozsvári lakók, szakképzett munkások, s akik számára mind a városi státus, mind a szakképzettség intergenerációs, felfele irányuló mobilitást jelentett.

A kolozsvári elit-képződés első hullámában rekrutált egyének, a *kezdeményezők* e csoportja által leírt életpályák számos hasonló elemet tartalmaznak. Társadalmi mobilitásuk a 60-as évekre nyúlik vissza: a struktúraváltozás következtében adottak lettek számukra azok a feltételek, amelyek mellett kiléphettek azokból a kényszerpályákból, amelyeket a többségi társadalom, mint sajátos „roma tradicionális tevékenységeket” számukra kijelölt és fenntartott. Ez ebben a periódusban elsősorban a kötelezővé tett iskoláztatás révén valósult meg. A strukturális mobilitás, az iskoláztatás, azaz a kulturális tőke révén történő felfelé mobilizálás és státuszjavítás – interjúk tapasztalataink alapján⁹ – azokban a roma családokban vált kívánatos életúttá, amelyekben nem rendelkeztek olyan felhalmozott, tradicionális jellegű, társadalmi, szimbolikus, vagy hagyományos mesterségből származó gazdasági tőkével.

A Bufnița-csoport tagjai tulajdonképpen *integrált* roma családokból származnak, ezen túlmenően pedig olyan ismeretek voltak, melyek nélkül a romániai adminisztratív és politikai szférában lehetetlen lett volna a tájékozódás.

Az első roma politikai struktúrák létrehozói között vannak olyan egyének is, akik tisztséget viseltek a kommunista pártban vagy valamely másik állampárti szervezetben, s ha ez nem is jelentett aktív politizálást – tekintettel arra, hogy beszerzésük minden esetben a szakmában elért magas funkciókból következett –, mindenképpen olyan jártasságot alakított ki, amely a későbbiekben felhasználható, a politikai-adminisztratív mezőben nélkülözhetetlen ismereteknek minősültek.

2. A közép- és felsőfokon képzettek csoportja

A kolozsvári roma politikai szervezkedésben, ennek első hullámában tulajdonképpen senki sem vett részt azok közül, akik a városban élnek, egyetemi vagy elméleti középiskolai végzettséggel rendelkeznek.

A felsőfokú végzettségűek csoportját, a tágabban értelmezett kolozsvári roma elit minden tagja által észlelt törésvonal választja el az alsóbb fokon képzettektől. Annak ellenére, hogy a kolozsvári roma elit politikában vagy civil szférában tevékeny tagjai olyan hálózatokat alkotnak, melyekben a kapcsolattartásnak szabadidős jellege is van (szerves része például a politikai szférában dolgozó elit köztudatában az a kávéház, melyben változó rendszerességgel találkoznak, s mely általában az informális egyeztetések, alkuk helye is), ezekben az egyetemi végzettségű elitek nem vesznek részt. A távolmaradás folytonosan, újra és újra megerősített csoportképző erő, de ugyanakkor *norma* is, amennyiben ez egyfajta elvárásként fogalmazódik meg az elit egyetemet végzett tagjaival szemben. A cigánybálok 89-et megelőzően és követően egyaránt fontos terepe és helyszíne volt a hálózatok, kapcsolatok megerősítésének, s ugyanakkor lényeges *szoci-*

9. Ennek hangsúlyozása lényeges, egyrészt azért, mert megállapításom nem statisztikai jellegű, s erre annál kevésbé van lehetőség, hogy a volt rendszer ideológiai meggondolásokból nem tette lehetővé rétegződés-kutatásokat.

aliziációs közeg is volt (tekintve, hogy az egyébként atomizálódott – úgymond „*tömbházakba szétszórt*” (A., 51 éves) – roma közösségek tagjai számára, mégsem vett részt egyetlen diplomás roma egyén sem ezeken.

A létrehozott intézményes politikai struktúrákban dolgozó elit tagjai legitimitásukat nem „alulról”, vagyis az általuk képviseltek, a szavazók körében akarták megalapozni, hanem egy olyan stratégiával, melynek lényege önmaguk és szervezetük a többségi politikai erőkkkel való elfogadtatása. Ezért meggyőzési, toborzó kampányokat nem „lefele”, hanem „kifele” irányították: legitimitásukat úgy próbálták kialakítani és megerősíteni, hogy felsőfokú végzettséggel rendelkező tagokat próbáltak maguk közé beintegrálni:

Mikor kezdte el politikai tevékenységét?

Kilencven valahányban... De nehéz kérdést tett fel! Azt az időszakot lehetőleg teljesen törölni szeretném az életemből.

Részt vett azon a találkozón 90-ben a CFR (Vasutas) Klubban?

Nem, nem voltam jelen, de a testvérem ott volt azon a találkozón, s mikor hazajött, mondta, hogy „mindenki rólad beszél ott, miért nem jössz?” Mondom, „nem megyek, nem akarok menni...”, s sajnálom, hogy nem hallgattam a megérzéseimre akkor.

Mit gondol, ki ismerhette Önt akkor?

Azt hiszem, őszintén szólva, akkor csak a megkötött kutyák nem ismertek. A sporton keresztül elég nagy népszerűsége tettem szert, sokan ismertek akkoriban. S aztán a testvérem noszogatóására, s még jött ez is, az is, hogy „gyere, gyere, mert jó dolgok készülnek ott, vannak ott emberek, mégis, mérnök vagy, másképpen néznek rád...”

Miben állt politikai tevékenysége?

A pártot úgy hívták, hogy PDCR, Partidul Democrat-Creştin al Romilor¹⁰... Csak egy pártot kellett volna létrehozni, de hát mindenki vezető akart lenni. Akkoriban 90-ben még nagyon jó perspektíváik voltak a cigányoknak, hogy megoldják a problémáikat, hogy betehessenek embereket különböző pozíciókba, hogy legyenek képviselőik. Ezek olyan lehetőségek voltak, amiket a kormány nyújtott, hogy legyen jobb az együttműködés a különböző etnikumok között, a különböző intézmények szintjén. Tulajdonképpen én azt mondtam, „rendben, legyen meg minden csoportnak a maga vezetője, hisz a kultúrája is más mindeniknek, de amikor valami szervezkedésről vagy választásokról van szó, akkor egyesülni kell”. De nem értik. S még most is ezen a szinten vannak, s ráadásul Bukarestben sem nagyon akarták azt, hogy nehogymás foglalja el a funkcióikat.

Nekem inkább mindig ki kellett állnom, hogy én képviseljem őket, engem küldtek, hogy „menj te, menj te”, biztos azért, mert mérnök is voltam.” (F., 43 éves, az egyik párt volt tisztségviselője).

„Amikor megláttak, azt mondták, „na kész, ez jó, ennek van iskolája”. Akkoriban még nemigen voltak, ma már vannak egyetemisták, ma már megjelentek. Odahívtam magához a rendőrpárancsnok, mondom, „uram, én nem akarok részt venni, akarom őket segíteni, de nem...” Azt mondja, „nem, nem, mert maga...”. Na jó, megválasztottak engem, C.-t, J.-t, K.-t, az mérnök volt az Electrometalulnál, még egyet, aki most Amerikában van, annak megvolt az érettségi-

10. A Romák Kereszténydemokrata Pártja

je, egy nőt is, azt azért vettük be, mert megvolt a líceuma is, meg az érettségije is. Adtak egy székelyet, a parancsnok, amikor látta, hogy képzett, tanult emberek vagyunk, ott adott az ő épületükben, a Prefekturában, a 13-as szobában. (E., 55 éves, civil szervezeti elnök, az egyik politikai párt volt elnöke)

A felsőfokú végzettségű romák a politikai életbe való belépésük mérlegelésekor valójában egy tudatos stratégiát követtek. Nyilvánvalóvá vált, hogy az iskolázottság, a kulturális tőke nagyon kedvező árfolyamon volt konvertálható politikai tőkére, presztízssre, vagy általában azokra a javakra, melyeket a politikai szférába való belépés nyújthatott. Az egyének döntését azonban ez kevésbé befolyásolta, politikai szerepvállalásuk alapvetően – s ez tulajdonképpen a szakmailag képzett, mesterképzésen résztvevő romák esetében is érvényes – a nem roma körökre jellemző foglalkozási és szakmai struktúrákba való integráltságuktól függött. Kicsi volt annak a valószínűsége, más szavakkal, hogy egy mind szakmailag, mind anyagilag, a jövedelem, s az elismerés szempontjából kielégítő munkahellyel rendelkező roma a politikai szférába lépjen. Ebben a tekintetben – véleményem szerint – lényeges különbségek vannak a romániai magyar, a roma és a román politikai élet szerveződése és professzionalizálódása tekintetében. Míg a magyar és a román politikusok számára tevékenységük mind szimbolikusan, mind anyagilag nagyon jövedelmező, s így a társadalomban más foglalkozásokhoz képest fontos felfelé mobilizálási pályává válhat, a roma politikai szféra esetében ez nem érvényes. Interjú tapasztalataim szerint Kolozsváron a roma politikai tevékenységbe való integrálódás *kényszerpálya* volt azok számára, akik belépésük pillanatában minimálisan voltak integráltak a foglalkozási struktúrában, de akik rendelkeztek olyan kulturális vagy kapcsolati tőkével, mely a politikai pálya elkezdését lehetővé tette számukra. A roma politikai szervezeteket megalakulásuktól kezdve állandó erőforráshiány jellemezte: az állam a választó támogatottságnak a hiányában, a gazdasági elit pedig a befektetés megtérülési esélyeinek hiányában nem támogatta. Ezzel magyarázható, hogy a pártok erős kapcsolathálóval rendelkező tagjai ezt az intézményes keretet illegális tevékenységek folytatására használták fel.

A politikai tevékenység a romák számára – kolozsvári esettanulmányom alapján – önmagában nem nyújtott, nem alakított ki felfelé való mobilizálási pályát. Nem volt a kulturális, gazdasági vagy kapcsolati tőkével rendelkező romák számára újabb lehetőség a különböző típusú tőkék felhalmozására.

A politikai szféra a romák esetében sajátosan strukturálta a mobilitási, illetve általában az *elitté válás* esélyeit. Azok számára, akik ezt a mobilitási pályát *a politikai tevékenységgel kezdték*, utána három forgatókönyv vált lehetségessé számukra: 1. a politikai szférában maradás, 2. a civil szervezeti tevékenység, illetve 3. a kilépés. Az opciókat nagymértékben meghatározta az egyének – különböző típusú – tőkével való ellátottsága. A kilépés azok számára vált kívánatossá, akik sikeresen kamatoztathatták eredeti foglalkozási státusukban és pozíciójukban meglévő tőkéjüket. Azok számára pedig, akik kulturális tőkéjüket, szakmai felkészültségüket nem konvertálhatták át előző foglalkozásaikban, de további hasznosítható kapcsolatokkal vagy adminisztrációs jártassággal rendelkeztek, ezek értékesítésére a civil szféra vált alkalmassá. A politikai tevékenység erőforrás-hiányossága miatt nem volt alkalmas olyan tőkék felhalmozására, melyek a politikai mező¹¹ határain kívül is értékesíthetők: a különböző vezetői pozíciók hatalmát, s az ezzel járó

11. Bourdieu a társadalmi mező fogalmát ekként értelmezi: az „egy tevékenységet hivatásszerűen ellátók sikeres mo-

presztízs-tőkének a valós értékét maga a párt határai korlátozzák, az ezeken a határokon átnyúló interperszonális kapcsolatokban értéküket veszítik.

A politikai szereplők rendelkezésére álló három forráskönyv tulajdonképpen még egyvel kiegészül, ezt a munkaidő utáni politizálás stratégiájának nevezem. A *mainstream* gazdaságban vagy foglalkozási hierarchiában megszerzett státusukat, pozíciójukat megőrző egyének egy része az eddigi és jelenlegi erőforrás-hiány ellenére is megőrzi a párton belüli jelenlegi státusát abban a reményben, hogy mind a tágabb politikai kontextus, mind a következő választások olyan változásokat eredményeznek a roma politikai szféra struktúrájában, melyek hatására az itt birtokolt pozíciók és tőkék más piacokon is, a párton kívül is hasznosíthatókká válnak. Ez a stratégia egyébként több olyan egyén számára is elfogadható volt, aki párhuzamosan a civil szférában is dolgozni kezdett. Feltehetően ez is a roma politikai élet – a választások során elmaradt szavazatokban mérhető – sikertelenségének egyik oka, nevezetesen a professzionalizálódás útjában álló akadályok, melyek közül az egyik éppen a politikai tevékenységbe való beruházásra való hajlandóság és motiváció hiánya.

3. A roma civil szervezetek

A roma civil szervezetekben kialakult elit rekrutációja a fentiekben vázolt forráskönyvek ellenére nem csak egy pályán megy végbe: ez az elit tagjait nem kizárólag a politikai szférából rekrutálja. Formálisan a civil szférában oly módon alakult ki az elit, hogy a kulturális tőke működött szelekciós kritériumként. Az iskolai végzettség vagy az elsajátított ismeretekben megtestesülő tőke ennek ellenére önmagában nem biztosított birtokosai számára versenyképességet a civil szférában elfoglalható elit-pozíciók megszerzéséhez. A kolozsvári roma civil szféra a weberi „*kifelé zárt*” *társadalmi kapcsolat* fogalommal írható le: „...értelmi tartalma vagy érvényes rendje kizárja, korlátozza vagy feltételekhez köti a részvételt” (Weber, 1987:68). A „bezárkózásnak” elsősorban célracionális indoka van: az erőforrások korlátozottsága, illetve a kialakított, rendelkezésre bocsátott és elfoglalható elit-pozíciók száma olyan, nem nyilvánosan megfogalmazott, de az interakciókban résztvevők számára egyértelmű szelekciós kritériumok bevezetését teszi szükségessé, melyeket, a mezőt eredetileg kialakító és működtető hálózat tagjai definiálnak. Más szóval, a kulturális tőke szükséges, de nem elégséges feltétele az e mezőbe való belépésnek, az egyéneknek olyan kapcsolati tőkére van szüksége, mely sajátos értékrendet, szocializációt, a közös és kötelező játékszabályok elsajátítását jelenti. Ezek a szelekciós mechanizmusok latensen működnek, s a civil mező tagjainak közös tudását képezik, miközben a mezőben résztvevő egyének kifele, a nyilvánosságban az általuk birtokolt – formálisan az egyetemi képzés révén megszerezhető – kulturális tőkével legitimálják kiváltságos elit-pozícióikat. A legitimációs stratégia sikerességét és hatékonyságát bizonyítja az is, hogy a kolozsvári roma elit belső tagoltsága ellenére teljes konszenzus létezik a „legitim elit” kategóriájára (és ennek a civil szervezeti elittel való azonosítására) vonatkozóan¹².

nopolizálása e tevékenység felett” (idézi Pokol, 1999:318), a „pozíciók vagy posztok strukturális tereként” definiálja, melynek egyrészt általános, s csak itt érvényes törvényei vannak, s melyben specifikus értékek szerinti, hatalomért folytatnak harcot a mező tagjai (uo.). Minden mező behatárolja adott típusú tőkék értékének határát: az akadémiai címeknek, titulusoknak például csak az akadémiai mezőben van konvertálható értéke.

12. A Roma Közösségek Erőforrásközpontjának egyik manifeszt célja egyébként a roma elit kialakításának elősegítése és támogatása, ennek érdekében külön projektek, programok készülnek ilyen célból – ezzel, az „*elitképzés*”, megnevezéssel.

A civil szervezeti tevékenység gyakorlatilag az egyedüli mező a kolozsvári roma elit számára, mely valós, vagyis bármely más társadalmi mezőben is értékesíthető – gazdasági, szimbolikus vagy presztízs- és kapcsolati tőkék felhalmozását teszi lehetővé. Olyan pályát tud tehát kialakítani és a résztvevők rendelkezésére bocsátani, melyben adottak az egyéni felfelé való mobilizálás feltételei. Ez mindenekelőtt a szervezet vezetőinek rendelkezésére álló erőforrások volumenének tulajdonítható.

A civil szervezeti elit sajátos csoportját alkotják az *egyetemi hallgatók* vagy *diplomájukat a közelmúltban (az elmúlt 2 évben) megszerzett* egyének. Az állami egyetemeken alkalmazott, úgynevezett pozitív diszkriminációs politika révén olyan roma, felsőfokú képzettséggel rendelkező fiatalok válnak elitté, akik egyetemi éveik alatti szakmai szocializációjukban a civil szervezeti elit által képviselt *szerepdefiníciókat, szerepelvárásokat* interiorizálják. Interjúm tapasztalataim alapján a diákok nagy része integrált, középosztályosodó családokból származik, és olyan szocio-demográfiai háttérrel rendelkezik, mely mind anyagilag, mind a normaként működő életpálya-elképzelések tekintetében megteremti a felsőfokú végzettség megszerzésének lehetőségét.

A kulturális tőke, a megszerzett diploma önmagában azonban nem elégséges feltétele a civil szférába való belépésnek. Az egyetemi képzéshez kapcsolódó úgynevezett szakmai szocializáció (vagyis a szakmai gyakorlatok, az adott mező specifikus értékeinek és normáinak az elsajátítása) folyamára tehető: ekkor, vagyis az egyetemi évek alatt tehetnek szert vagy mozgósíthatják a hallgatók azt a kapcsolati tőkét, ami a civil szférában való pozíciószerzés elengedhetetlen feltétele.

A KOLOZSVÁRI ROMA ELIT MŰKÖDÉSE. KÖVETKEZTETÉSEK

A kolozsvári roma elit kialakulásának első szakaszában az úgynevezett *Bufnița-csoport* képezte a hálózat „kemény magját”: tagjai olyan szakképzett, a többségi professzionális hierarchiába integrált munkások, akik mind a hagyományos roma, mind pedig a többségi életvilágban való tájékozódás készségével rendelkeztek. A csoport tagjai a rendszerváltást megelőző időszakban olyan egyéni – de a társadalmi és gazdasági struktúra által lényegesen meghatározott – mobilitási pályán mozogtak, mely a 89 utáni elitté válást lehetővé tevő tőkeformák birtokába juttatta őket. Az elitnek ez a csoportja a rendszerváltást megelőző időszakban nem rendelkezett hatalommal, illetve nem volt olyan erőforrások birtokában, melyek elosztásáról gondoskodhatott volna, vagyis nem volt elit. Az a kulturális, kapcsolati és gazdasági tőkevolumen azonban, ami a roma populáció marginalizáltságának kontextusában ezeket az egyéneket előnyös pozícióba juttatta, lehetővé tette számukra a demokratizálódás kezdetén zajló politikai szervezkedési folyamatok monopolizálását, kisajátítását és ellenőrzését. A kezdeti periódusban kialakított privilegizált pozícióikat, illetve az ezzel járó hatalmat azonban ezek az egyének csak részben voltak képesek megőrizni. Azok az egyének, akik nem rendelkeztek a civil szférába lépéshez szükséges kulturális tőkével, mintegy *kényszerpályaként* folytatták politikai tevékenységüket. A politikai mező erőforrás-hiánya azonban – a civil szféra megerősödésével párhuzamosan – akuttá vált, így a *politikai aktorok, s a továbbra is itt működő* elitek fokozatosan elveszítették „effektív”, vagyis döntéshozó és erőforrás-elosztó hatalmukat.

A roma politikai pártok presztízs-vesztésével párhuzamosan a kezdeményezők sorában még meghatározó szerepet játszott *Bufnița-csoport* – mind hatalmát, mind gazdasági tőkéjét tekintve – marginalizálódott a különböző elit-hálózatokban. A *Bufnița-csoport* tagjai azonban nem

tűntek el teljesen a kolozsvári roma politikai elit csoportjaiból. Ez a kezdeti kezdeményező-kör, mely egyszersmind a közösségi szerveződés ideáltípusának, „alulról jövő hálózati szerveződési típusnak” is tekinthető, olyan informális, referencia-csoport maradt, mely működésképtelenné vált ugyan akkor, amikor a központi, állami elit vette át a helyi roma elitképződés mechanizmusainak és szelekciójának irányítását, de továbbra is jelen van a formális politikai pozíciókban. A *Bufnița*–csoport még aktív tagjai szétszórta a roma politikai párt tisztségviselői. A helyi elittermelődési folyamatok háttérbe szorultak, amikor a központi politikum létrehozta azokat a helyi pozíciókat, ahol a – Brass terminológiájával élve (1991) – „kollaboráns” elit kapott helyet, ez azonban nem tette lehetővé az állami elit számára a helyi – jelen esetben a kolozsvári – elittermelődési folyamatok teljes ellenőrzését. A helyi roma elit különböző csoportokból áll, az egész mezőny ezek laza hálózataként működik, bizonyos értelemben „politikai előtti állapotokat” hozva létre, nem beszélhetünk a legitimitásoknak egy jól meghatározott rendszeréről, nincs egy integrált mezőny: a *Bufnița*–csoport hatalomvesztése többek között – az állami politikum általi ellenőrzésen túl – annak is tulajdonítható, hogy ezek az elitek nem tudják a nyilvánosságot céljaik elérése érdekében használni, nincsenek előre rögzített érdekvényesítési, illetve autoritás-szerzési procedúrák.

A roma civil szervezetek, de bizonyos értelemben a politikai szféra aktorainak szerepe, illetve annak jellegzetességei az úgynevezett *etnikai vállalkozó* fogalmával írható le. A terminus maga Barth-nál jelenik meg, mint *vállalkozói szerepkör az etnikai politikán* belül, olyan vállalkozás, melynek lényege az, hogy „etnikai csoportokat közös cselekvésre mobilizáló vezetők politikai vállalkozást folytatnak” (Barth, 1996:4-5). Olyan mobilizációról van szó, mely nem a csoport kulturális ideológiájának vagy a népakaratnak a közvetlen kifejeződése. Az etnikai vállalkozó fogalmának kidolgozása csak annak az etnicitás-megközelítésnek a kontextusában érthető meg, melyet Barth 1969-ben *Ethnic groups and Boundaries* című tanulmányában dolgozott ki, s melynek lényege az etnicitás fogalmának újragondolása. Az etnikai identitás társadalmi csoport kérdése, a kulturális különbségek társadalmi szerveződésének problémája. Más szavakkal, az etnicitás elemzésekor nem az ezzel azonosított kulturális elemek és sajátosságok a lényegesek, hanem a határképződés, a „mi és ők” szembeállításának kulturális különbségek formájában történő megfogalmazása. Olyan társadalmi folyamatokról van szó, mely a tagság és kizárás, a besorolás és önbesorolás révén folyamatosan, újra és újra meghatározódnak és megerősödnek a különböző etnikai csoportok közötti határvonalak.

Azzal, ahogyan a politikai, mind a civil szervezeti aktorok elfogadnak és megerősítenek, újratermelnek bizonyos a „mi és ők” dichotómiáját megerősítő szempontrendszert, s ahogyan a képviselt etnikai csoport kultúrájának jegyeit kiemelik azért, hogy ezt a szembenállást megerősítsék, illetve az etnikai csoport belső kohézióját, egységességét hangsúlyozzák, egyszersmind az etnikai vállalkozó szerepkörét vállalják fel. Márpedig a civil szférában elitté váltak számára ez annál is inkább egy *gazdasági vállalkozás* jelentését hordozza, hogy a romaság szociális komponenseinek, illetve a többségi társadalom által kialakított definícióik elfogadásával jelentős gazdasági tőke birtokába jutnak.

A kolozsvári, de tulajdonképpen maga az országos szinten szerveződő roma etnikai elit nem írható le a hatalmi rendszerekre jellemző piramis-modellben. Mind Brass (1991), mind pedig Brubaker (2001) nyomán elmondható, hogy ennek az elitnek a működése egyfajta mező-modellben érthető meg, egy olyan struktúrában, melyben az aktorok nem egy vertikális – egymással alá- és fölérendeltségi viszonyban –, hanem egy horizontális dimenzióban helyezkednek el.

Ebben a mezőben az aktorok mozgásterét elsősorban a központi hatalom, az állam szabja meg, olyan erőforrásokat bocsátva rendelkezésükre, mint például az adminisztrációban elfoglalható helyek és pozíciók.

A roma elit – többségi politikusok által – hivatalosan elismert, s tárgyalópartnerként elfogadott tagjai tulajdonképpen azok az egyének, akik a roma civil szférában váltak elitté. A roma civil szféra – a kolozsvári esettanulmány alapján – a romániai civil társadalomba beágyazott, betagozódott *alrendszer*. A civil szférában elitté vált roma *etnopolitikai vállalkozók* által elfoglalt pozíciók és státusok rendszerét viszont – a szféra működtetését, valamint a támogatási rendszert tekintve – a *többségi politikai elit hozta létre* azzal a céllal, hogy egyfajta *átfordító közeg*, közvetítő szféra jöjjön létre a többségi társadalom és egy marginális, problematikusként kezelt etnikai csoport között. Azt a népszerűséget viszont, mellyel ennek az etnikai vállalkozói kategóriának közvetítenie kellene, a többség egységesnek tekinti (ezt a jelenséget nevezi Brubaker „csoportizmusnak”, *uo.*). Maga az egyetemi pozitív diszkriminációs politika is ilyen lépésként értelmezhető, melynek révén a román politikum olyan, non-profit szférában hatékonyan működő elit kialakulását teszi lehetővé, mely képes a „roma kérdés” többség által megfogalmazott definícióját, s az ilyen alapon kidolgozott megoldásokat a roma közösségek előtt legitímen képviselni és érvényesíteni. Ilyen értelemben a civil szférában működő roma elit kialakulási mechanizmusa nem a többségi társadalom elitjének kialakulásával *párhuzamos*, és ugyanakkor *autonóm* volt, hiszen ebben a célracionális alapon, pragmatikusan létrehozott struktúrában létező mobilitási pályákat nem ők maguk ellenőrizték.

A roma etnopolitikai vállalkozók esetében tehát nem egy párhuzamos társadalom elitjének saját hierarchikus struktúráján belüli mobilitásáról van szó, és egy olyan mobilitásról, ami a társadalmi normák és az erre vonatkozó konszenzus által elfogadott töketípusok alapján történik, hanem egy olyan marginális társadalom képviselőiről van szó, amelynek számára a többségi társadalom elitje jelöli ki a mobilitási pályákat.

A központi hatalom által kijelölt helyi és országos politikai és adminisztratív pozíciók betöltői úgynevezett *átfordító közegként* működnek, megvalósítva egyúttal a domináns politika kisebbségek feletti ellenőrzését. A romániai állami elit által megfogalmazott célok „lefordítva” kerülnek a roma etnikai csoport elé, így a megoldandó „sajátos roma problémák” definiálása azonban a domináns elit kompetenciájába kerül. Az állam, amikor elfogad bizonyos romákat tárgyalópartnerként, hogy ellenőrizze őket – Kolozsvár példájánál maradva – nem számol a helyi, lokális roma elit csoportjai között végbemenő alkufolyamatokkal, melyek eredményeképpen a helyi kezdeményezők, a közösségi önszerveződés útján hatalomra került vezetők továbbra is őrzik pozícióikat. Az egyelőre tényleges hatalom híján működő, „üres” roma párti tisztségek betöltői számára a kormány által kidolgozott „Roma Stratégia” jelenti a legközelebbi kitörési pontot, a helyi közigazgatási intézményekben kötelezően létrehozott pozíciók megpályázásával, illetve a rekrutáció folyamatainak ellenőrzése révén.

FORRÁSJEGYZÉK

- Achim, Viorel (2001) *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris Kiadó
- Ágh Arttila (1995) „A demokratikus tradíció feltalálása”. In *Kultúra és közösség*, 40.-75. MTA Szociológiai Intézet
- Bárány Zoltán (1998) „Ethnic Mobilization and the State: The Roma in Eastern Europe”. In *Ethnic and Racial Studies* 21/2
- Barth, Fredericks (1969) (szerk.) *Ethnic Groups and Boundaries*. Oslo: University Press
- Brass, Paul (1991) *Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison*. London: Sage Publications
- Brubaker, Rogers (2000) „Minorităţi naţionale, state naţionalizatoare şi patrii naţionale externe în noua Europă” (*Nemzeti kisebbségek, nemzetalkotó államok és külföldi nemzetállamok az új Európában*). In Magyar-Vincze Enikő, Quigley, Colin, Troc, Gabriel (szerk.) *Íntálniri multiple. Antropologi occidentali în Europa de Es*. Kolozsvár: EFES
- Brubaker, Rogers (2001) „Csoportok nélküli etnicitás” In *Beszélő* 7-8. szám
- Csepeli, György, Örkény, Antal, Székelyi Mária (1999) *Becoming Roma* In *Kritika*.
- Kligman, Gail (2000) *Politica duplicităţii. Controlul reproducerii în România lui Ceauşescu*. (A képmutatás politikája. A népességszaporulat ellenőrzése Ceauşescu *Romániájában*) Bukarest: Humanitas
- Liegeois Jean Pierre, Gheorghe, Nicolae (1997) „Rromii – Minoritate europeană”. (A románok Európa kisebbsége”) In *Romathan* 1
- Lucassen, Leo (1991) „The Power of Definition, Stigmatisation, Minoritisation and Ethnicity Illustrated by the History of Gypsies in the Netherlands” In *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 1, 27 (2), p. 80-91
- Málnai Pál (1996) *Mi a politika?* Budapest: Osiris Kiadó
- Péter László (2002) „Az Aranykorszak örökösei?” A politikai szellem fenomenológiája. Tanulmány a romániai átmenetről a kolozsvári BBTE diákjainak politikai kultúrája példáján. WEB.1.
- Pokol Béla (1999) *Szociológiaelmélet*. Budapest: Rejtjel Kiadó
- Pons, Emanuelle (1999) *Ţigani din România. O minoritate în tranziţie*. (*Romániai cigányik: egy kisebbség átmeneti helyzetben*) Bukarest: Compania AltFel Kiadó
- Schaefer, Richard T. (1998) *Racial and Ethnic Groups*. USA: Longman
- Teşliuc, Cornelia Mihaela, Pop, Lucia (1999) „Sărăcie, inegalitate şi protecţie socială” („Szegénység, egyenlőtlenség és szociális védelem”) In Rühl, Cristoph, Dăianu, Daniel (szerk.) *Tranziţia economică în România. Trecut, prezent şi viitor*. (A romániai gazdasági átmenet: múlt, jelen és jövő) The World Bank & CERPE
- Weber, Max (1987, 1. kötet) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó,
- Zamfir, Elena; Zamfir, Cătălin (szerk.) (1993) *Ţiganiii între ignorare şi îngrijorare (Cigányok [helyzete] a [többség] ignoranciája és az agggódása között*. Bukarest: Alternative

FELHASZNÁLT DOKUMENTUMOK

Centrul Rromilor pentru Politici Publice „Aven Amentza” / Grupul de Lucru al Asociațiilor Rromilor: Planul de acțiune „Rromii – 2000/2001”, în sprijinul elaborării și implementării Strategiei Programului guvernamental „Îmbunătățirea situației rromilor”
Strategia Guvernului României de Îmbunătățire a Situației Rromilor ROMÂNIA, Ministerul Informațiilor Publice, București, 2001.

A társadalmi struktúra etnikai sajátosságai a posztszocialista Erdélyben

A tanulmány¹ célja az 1989 után kialakult erdélyi társadalmi struktúra néhány sajátosságára rávilágítani, különös tekintettel az erdélyi magyarság helyzetére. Az erdélyi posztszocialista társadalomszerkezet háttere egy olyan sajátos történelmi folyamat eredménye, amelyben az etnicitás szelektív szerepet játszott a társadalmi pozíciók megszerzésében. Kutatási célunk a pozíciószerezés elemzése, így a társadalmi mobilitás etnikai sajátosságainak és a társadalmi reprodukció jellemzőinek a vizsgálata volt. Ehhez viszont értelmezni kell azt a társadalmi teret, amiben a mozgásokat be akarjuk azonosítani – erre teszünk kísérletet ebben a tanulmányban. Anélkül, hogy a jelenség történelmi dimenzióira részletesen kitérnénk, megjegyezzük, hogy ismert tény, hogy a még két világháború között is, de eredendően még inkább azelőtt, az erdélyi magyarok a románokhoz képest felülreprezentáltak voltak a középosztályi kategóriákon belül, különösen az értelmiségi foglalkozásúak, kisiparosok és nagybirtokosok körében. E korszak etnikumspecifikus társadalomstruktúráját a mai Románia régiói szerint legújabban Livezeanu (1995) foglalta össze. A két világháború között a magyarok strukturális eltérései folyamatosan csökkentek, két fő tényező hatására: egyrészt a magyarok hatalmi előnyeinek megszűnésével új lehetőségek alakultak ki a többi etnikum számára, másrészt pedig a román állam etnocentrikus társadalomfejlesztő politikájának hatására, amely különösen a hivatalnoki középosztály és az értelmiség románok javára történő alakítását és bővítését eredményezte. Barkley szerint (2000:516) mind Magyarország, mind pedig Románia nacionalista személyzetpolitikát folytatott, Romániában pedig ezt különösen a nem román nemzetiségűek eltávolításával érték el, míg Magyarországon a mobilitás előfeltétele a magyarságba való asszimiláció volt². Bár ezzel a kijelentéssel csak részben tudunk egyetérteni, mert végül minkét állam használta mindkét módszert a kisebbségeivel szemben; mindenesetre fontos, hogy a jelenséget a nemzetközi szakirodalomban is jegyezték.

A kommunista rendszer társadalomszerkezetéről és etnikumspecifikus mobilitási viszonyairól igen kevés kutatás készült, és nincs átfogó jellegű. Az 1990-ben „megörökölt” társadalomszerkezetből láthatjuk, hogy a kommunizmus második korszakában, amelyet Ceaușescu-diktatúrának is nevezünk, az új társadalomszerkezet alakulásában az etnikai szempontok egyre inkább szerepet kaptak. Ez különösen a vezető réteg rekrutációjában és a felsőoktatási politikában érhető tetten. A román kommunista hatalom általában átfogóan ellenőrizte a társadalmi mobilitási folyamatokat és a kisebbségek esetében ez az ellenőrzés ideológiailag is fontos eleme volt a román nemzetpolitikának. Ez bizonyos fokú marginalizációt is jelentett, ami elsősorban a hatalom

1. A tanulmány megírásához és végső formájának kialakításához nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Rotariu Traiannak és Horváth Istvánnak.

2. „Both Hungary and Romania were nationalising states, but their paths differed. Hungary had Magyarised by opening the doors to those willing to become Hungarian [...] Romania Romanised by [...] purging non-Romanians from their positions.”

gyakorlásához közvetlenül kapcsolódó közigazgatás területén nyilvánult meg fokozottabban, és külföldi elemzők jelezték már a hetvenes években (pl. Gilberg, 1974). A marginalizációs folyamat odavezetett, hogy az 1989-es fordulat után, az 1992-es népszámlálás adatai alapján a romániai magyarok mindössze 3,6 százaléka rendelkezett felsőfokú végzettséggel, míg az országos arány 5,1 százalék volt. Varga E. Árpád összefoglalta, hogy az 1992-es népszámlálás szerint a különböző foglalkozások körében mekkora a magyarok aránya. A gazdaságilag aktív népességben belül a magyarok aránya 6,7 százalék, ezzel szemben az államigazgatási vezetők 5,1, a gazdasági vezetők 5,59 százaléka magyar, ám ez 1989-ben minden bizonnyal még jóval alacsonyabb volt. Az értelmiségi foglalkozásúak közül a magyarok aránya a pedagógusok (6,1 százalék) és az orvosok (6,7) körében kielégítő, mert ezek utánpótlásáról az egyetemek a leghosszabb ideig tudtak a kommunizmusban is gondoskodni, sokáig anyanyelvi képzésben. (Varga E, 1998: 274-275). Különösen alulreprezentáltak a magyarok a jogászok (3,1 százalék és a közgazdászok (2,4 százalék) körében. A köztisztviselők 6,55 százaléka magyar, ez nagyjából az aktív népesség átlagát közelíti, ám ugyancsak nem releváns már 1989-re, mert a közben kialakult a helyi önkormányzat kezdeti formáiban a magyarok régiókban a személyzetet is a helyi nemzetiségi arányokhoz igazították, és a magyarok aránya 1990 elejétől kezdve növekedett; így a pontos 89-es etnikai strukturális viszonyokat nincs módunkban pontosabban megismerni. Több elemző jelzi viszont, hogy különösen a 70-es évek közepétől a helyi magyar eliteket marginalizálták, és a „legjobb kulcspozíciót a helyi közigazgatásban helyi románokkal töltötték be (Bugajszki, 1995:200, lásd még Gallagher, 1999:232).

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében a magyarok egyébként már a 70-es évekig is enyhe hátrányban voltak. 1956-ban a 8 éves és idősebb össznépesség 1,3 százalékának, míg a magyarok csupán 1 százalékának volt egyetemi végzettsége. Az 1966-os népszámláláskor 2,2 százalékhoz képest 1,5, 1992-ben pedig, mint láttuk, 1,5 százalékkal vannak kevesebben a magyarok a románokhoz képest a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányát tekintve (lásd még Gilberg, 1974:141, Horváth, 2002:82). A középfokú végzettséggel rendelkezők körében is enyhén alulreprezentáltak a magyarok, ám ez főleg az 1985 óta tartó jelentős kivándorlás eredménye, hiszen Horváth kimutatta, hogy az érettségizők körében még enyhén felülreprezentáltak a magyarok (Horváth, 1995)

Az 1990-től kezdődő új társadalmi, politikai és gazdasági környezetben a tulajdon szerkezetének, általában a társadalmi szerkezet átalakulásában a posztkommunista társadalmakban az egyik legfontosabb stratégiát a politikai-kapcsolati tőkének gazdasági tőkévé való átkonvertálása jelentette, de igazán sikeresek azok a rétegek voltak, amelyek a politikai/kapcsolati tőkéjük mellett jelentős kulturális tőkével is bírtak (Eyal, Szelényi, Townsley, 1998). A fenti adatok és az előbbi szerzők megállapításai igen közel állnak egy 1997-es kutatás eredményei alapján, az iskolai mobilitásról szóló megállapításunkhoz. Eszerint a posztszocialista korszak elején a szülők társadalmi helyzetét két tényező határozta meg: a hatalmi pozíció és a kulturális javakkal való ellátottság (Veres, 1998). Az előbbieken említett szerzők megállapításaiból kiindulva elmondható, hogy a magyarok sajátos helyzetét a rendszerváltás során kialakuló társadalmi szerkezetben két fő tényező határozta meg: általában alacsonyabb a kulturális tőke (a diplomások aránya) és meglévő diplomások sajátos helyzete. Azok a diplomások, akik nem vándoroltak külföldre, azok kevésbé voltak stratégikusan helyezkedve, vagyis kevésbé voltak jelen egyrészt a jól „kamatozó” foglalkozáskategóriákban (jogászok és a közgazdászok), valamint enyhén alulreprezentáltak voltak az államigazgatásban, a vállalatok vezetésében a románokhoz képest.

MÓDSZERTANI ÉS ELMÉLETI SZEMPONTOK, ADATFORRÁSOK

A társadalom szerkezetéről a társadalmi rétegződés különböző mutatókkal történő elemzése alkot képet. Ilyen mutatók például a foglalkozás, az iskolai végzettség, az anyagi helyzet, a jövedelem, más szavakkal a kulturális, a társadalmi vagy kapcsolati tőke. Meg kell viszont jegyezni, hogy a saját és a csoportos kutatásaink nem csupán kimondottan a társadalmi struktúra kutatására irányultak. Ezért a felhasznált adatbázisok esetszáma nem elég nagy, így a sokértékű rétegváltozók, skálák hibaszázaléka nagyobb. Más európai országok társadalmi struktúra-kutatásai nagy minták vizsgálata alapján történtek, valamint több főelemzési- és kontrollváltozó használatával³

A felhasznált empirikus adatok forrásai a következők:

1. A „Kárpát medence kutatás” projekt adatbázisa, amelyik a következő minták alapján készült: Erdély 16 év feletti lakosságát reprezentáló, 1841 személyes minta, amely egy, a magyar lakosság jellegzetességeit elemző 1126 személyes (felülreprezentált) almintából, és egy 715 személyes román almintából tevődött össze. Az adatfelvételre 1997. novemberében került sor. A kutatás fő témái az etnikai sztereotípiák, nemzeti identitás és anyagi helyzet. A kutatás szervezői az ELTE Szociológia Intézet Kisebbségtudományi tanszéke, a BBTE Szociológia Tanszéke valamint az Etnikumközi Viszonyok Erdélyi Kutatóközpontja (CCRIT⁴).

2. A CCRIT keretében végzett mérés az erdélyi magyarság társadalmi-gazdasági helyzetéről és politikai attitűdjeiről, amelynek alapsokasága az erdélyi magyar anyanyelvű lakosság, 1182-es mintájú. Az adatfelvételre 1999 februárjában került sor. Az elemzés fő témái: az etnikai és politikai attitűdök, a társadalmi szerkezet és az anyagi helyzet.

Mindkét esetben a többlépcsős, rétegzett mintavételt használtuk.

3. A hivatalos statisztikai adatok a romániai Országos Statisztikai Intézettől származnak.

Ismeretes, hogy 1989 december utáni román társadalom szerkezeti változásait, és ezen belül a romániai magyarokat érintő, az elmúlt évtizedekben történt átrendeződések hatásait nem elemezték kimerítően és elégséges módon. A Közvélemény-kutatási „Barométer-sorozat” adatbázisain, e tanulmányban felhasználthoz hasonló empirikus adatok segítségével a kutatók különféle indikátorok alapján röviden elemezték a középosztály helyzetét és számarányát. Bár az önbesorolás révén a lakosság többsége alsó-közép és középosztálybelinek tekinti magát, a jövedelmi és más adatok alapján ezen kategóriák aránya mindössze tíz százalék. Ám ez a definíció elsősorban a gazdasági középosztályt akarja megragadni, különösen a gazdasági tőkével definiálható kritériumokkal, így az eredmények érvényesnek tekinthetők. Másik tanulmányuk a rendszerváltás előtti kommunista elit reprodukciójának kérdését vizsgálja, arra a következtetésre jutva, hogy a ma vezető funkciót betöltők többsége (63 százalék) 1989-ig is vezető funkciót töltött be, bár a Barométer-sorozat operacionalizálásaiban mindenki vezetőnek számított, akinek legalább három beosztottja volt. Ezzel együtt a megállapítás lényegével egyetértünk. Logisztikus

3. 2001-ben a Soros Alapítvány támogatásával készült egy közvélemény-kutatás (kiadványának a címe: „Barometru de Opinie Publică”, azaz a „Közvélemény Barométere”), amely több, mint 1700-as minta alapján mér, és amely részben a rétegződési problémákkal is foglalkozik, ám ez az erdélyi viszonyok megragadására még annyira sem alkalmas mint a mi méréseink.

4. Centrul de Cercetari de Relatii Interetnice din Transilvania (CCRIT), BBTE, Kolozsvár

regresszióval kimutatták, hogy az iskolázottsági szintnél fontosabb, hogy 1989 előtt is vezető funkciót töltött be (Berevoescu és mtsai 1999:240-252). Ez az adat összecseng az Eyal, Szelényi, Townsley tételével (2001:12), miszerint Közép-Európában a rendszerváltás után a régi elit azon része tudta megőrizni a társadalmi pozícióját a régi politikai tőke konverziója által, amelynek kulturális tőkéje is számottevő volt.

A kommunista korszakban anyagi és, valamilyen mértékben, életviteli homogenizálás történt, de nem abban a mértékben, amint ezt ideológiailag szorgalmazták. Azután pedig, 1990 óta a piacgazdaságra való áttérés során fokozódott a társadalmi differenciálódás is. Ebből a szempontból a kiindulópontunk az a Kolosi Tamás-féle megközelítésmód, miszerint a két nagy társadalmatszervező erő, a redistribúció és a piac és ennek a két erőnek az egymáshoz viszonyított aránya határozza meg a modern társadalmi formációt (Kolosi, 2000:33). Ezen társadalmatszervező erők arányait több indikátorral lehet mérni. Az *egyik* a bruttó hazai termék megtermelésének forrása. Az 1990-es években ugyanis Romániában az állami szektor és a magánszektor egymás mellett létezett, és bár próbálták az állami tulajdonú vállalatokat is piaci szempontok szerint működtetni, valójában az állami redistribúció eredményeként tudtak túlélni. A 2000. évben Románia GDP-jének 65 százaléka a magánszektorból származik, így a kutatásaink időpontjában – 1997 és 1999-ben – billent át a társadalom szerkezete a piaci tényezők hatáskörébe, bár a redistribúciónak még nagyobb szerepe volt, mint a korabeli Magyarországon, ahol 2000-ben a GDP 85 százaléka származik a magánszektorból (forrás: CESTAT, 2001). Egy *másik* indikátor lehet a munkahelyek besorolása szerinti eloszlás, amelyre a továbbiakban kerítünk sort.

A társadalmi struktúra foglalkozási oldalról való megragadásához a R. Erikson és J. H. Goldthorpe (1992) által kidolgozott rétegződési modellt választottuk, amely segítségével jól meg lehet közelíteni a helyi mobilitási viszonyokat is. Felmerült a Ferge Zsuzsa-féle munkajellegcsoportok használata is (Ferge, 1973), de egyrészt a különböző munkakategóriák szétválasztása nehézségekbe ütközik, továbbá a betanított- és segédmunkások kategóriái aránytalanul kisebbek a többi rétegnél, a kutatás során nem volt elég számú eset belőlük ahhoz, hogy a statisztikai elemzés során külön kategóriaként kezelhessük őket.

Erikson és Goldthorpe szerint két hagyomány létezik a társadalmi szerkezet értelmezésében. Az első az osztálystruktúrára vonatkozik, mikor a mobilitás ezen belül nyilvánul meg, a *második* hagyományt pedig a társadalmi hierarchia fogalmával történő megközelítés jelenti. Az első hagyomány szerint a rétegződés a személyek társadalmi pozíciókba való besorolása útján történik, míg a második paradigmában a személyeket különböző kritériumok szerint (presztízs, státus, gazdasági erőforrás) rangsorolják csoportokba, illetve társadalmi rétegekbe. A szerzők az első hagyomány mellett döntöttek, megfelelőbbnek tartva az általuk megközelített problémák megoldására. Úgy vélik, a tekintély alapján leírható társadalmi hierarchia használatának az hátránya, hogy gyakran egyes foglalkozások hasonló társadalmi tekintéllyel bírnak, mégis a munkamegosztásban elfoglalt helyük szerint különbözőek lehetnek, így nehezzé, sőt lehetlenné válik az ilyen heterogén társadalmi kategóriák jellegzetességeinek bemutatása (Erikson, Goldthorpe, 1992:28-30). A klasszikus megközelítés hátránya a társadalmi mobilitás elemzésekor derül ki, mert a társadalmi térben való mozgás iránya nem határozható meg olyan pontossággal, mint egy hierarchia esetén.

Mindezek ellenére a szerzők nem feltétlenül tekintik valós társadalmi csoportoknak a modelljükbe foglalt rétegeket vagy társadalmi osztályokat, hanem elméleti-metodológiai szerkezeteknek, melyek azonban magukba foglalnak státusokat vagy valamilyen hasonló tulajdonságokkal

és képességekkel rendelkező személyeket, és ezeket a pozíciókat rangsorolják presztízs vagy jövedelem szerint. Ezt a szemléletet követjük mi is az elemzés során.

Erikson és Goldthorpe társadalmi osztályosmája több szintből áll. Az általános szint egy egyszerű séma, ami nem más, mint Marx és Weber sémáinak szintetikus változata:

1. munkaadók vagy tulajdonosok, akik mások munkáját veszik meg;
2. önálló magánvállalkozók, akiknek sem munkaadójuk, sem alkalmazottjuk nincs;
3. alkalmazottak, kik eladják munkaerejüket, így részben munkaadójuk hatalmába jutnak.

Mégis, miért módosul a többi szinten a séma olyan értelemben, hogy a *munkaadó* kategóriája nem jelenik meg egyértelműen? Azért, mert még az 1920-as évektől kezdve az iparosodott társadalomban a magán- és köztulajdon egyre inkább testületivé vált, így a fő munkaadók inkább a szervezetek lettek a személyekkel szemben; aztán láthatóan megváltozott a munkaadók és az alkalmazottak közötti viszony, elsősorban a munkaadói szervezetek bürokratizálása során. Hozzátehetjük, hogy a szocializmus utáni társadalmakban a munkáltatói minőség egyre inkább társas és bürokratikus módon jelentkezik a elterjedt köztulajdon és ennek privatizációs módozatai miatt. Kiderül, hogy a nagytulajdonosok ugyanabba a kapcsolati és érdekrendszerbe tartoznak akár csak a vezető tisztségviselők és menedzserek, akik az általuk vezetett bürokratikus rendszer adta befolyásos hatalommal bírnak. A modell következő szintje öt osztályt tartalmaz. A modell legjobban használható szintje a hét osztályt tartalmazó formája.

I+II. Szolgáltatások osztálya: hivatalnokok, tisztségviselők, menedzserek és igazgatók; technokraták, a nem fizikai dolgozók felügyelői;

III. Rutinmunkát végző nem fizikai dolgozók: rutin nem fizikai munkára alkalmazottak közgazdaságban és kereskedelemben, eladói személyzet, más beosztott dolgozók a szolgáltatások terén;

IV.a+b Kispolgárság: kisvállalkozók és alkalmazottal rendelkező, illetve nem rendelkező kisiparosok;

IV.c Földművelők, kis földtulajdonosok és más első szektorban dolgozó vállalkozók;

V+VI. Képesített szakmunkások: alacsonyabb rangú technikusok, fizikai dolgozók felügyelői, szakmunkások;

VII.a Szakképzetlen munkások, betanított, illetve segédmunkások (nem földművelők);

VII.b Földművelők: mezőgazdasági munkások vagy más tevékenység az első szektorban;

A séma a 11 réteges formája a legrészletesebb. Az Erikson-Goldthorpe séma egy fontos tényezőkön alapszik, és pedig azon a tényen, hogy az utóbbi évtizedekben diverzifikálódtak az alkalmazottá válás módozatai és a betölthető pozíciók, mind az alkalmazóké, mind a munkaadóké. Elterjedt a munkaadó és az alkalmazott közötti megegyezés alapján kötött szolgáltatási szerződés, a hagyományos munkaszerződés rovására⁵. Ez a munkaviszonyi forma gyengébb, rugalmasabb, általában rövidebb, viszont rendszerint a szolgáltató különleges ismeretek tulajdonába kell hogy legyen, és saját felelősségére cselekszik. A első két osztályban ez a munkaviszonyi forma dominál, ezért nevezik a szerzők a hétréteges változatban a „szolgáltatások osztályának”. Ahogy lefele haladunk a társadalmi létrán, egyre ritkábban találkozunk ezzel a munkaviszonnyal.

5. Romániában a munkavállalóval kötött „szolgáltatói szerződés” ideiglenes, másodállás-szerű munkavállalást jelent, könnyebben felbontható, a munkáltató számára olcsóbb megoldás (a szerkesztő megjegyzése).

Egy másik használható modell a mobilitás jelenségének operacionalizálására Bourdieu ismert bővített tőke- és rétegződési elmélete. (A társadalom különböző rétegeinek reprodukciója az érdek- és konkurencia harcban történik. E harc eszközei a gazdasági, kulturális és társadalmi tőkék. A különböző tőkeformák bizonyos határok között kölcsönösen konvertálhatók; Bourdieu, 1997).

A továbbiakban kibővítjük a társadalmi tőke fogalmát a Granovetter-féle kapcsolatháló fogalmával. Granovetter kutatásai által kimutatta (1973, 1974), hogy adott körülmények között a jó munkahelyhez, álláshoz való hozzájutásban a szoros (erős) kapcsolatokhoz képest hatékonyabbak azok a laza szálak, ismeretségek amelyek mintegy összekötik az egyéneket azokkal az intézményekkel és magas társadalmi-gazdasági státusszal rendelkező személyekkel, akikre szükségük lehet céljaik elérésében, és az „erős” kötésű kapcsolataik nem adnak erre lehetőséget. Bourdieu elmélete alapján empirikus modellt is kidolgoztunk a státusmegszerzésben szerepet játszó tőkeformák súlyának mérésére.

A foglalkozásra alapozott rétegséma erdélyi relevanciájának felfedezésében megerősített bennünket az, hogy egyrészt Magyarországon – Andorka szerint (1997) – az egyik leginkább bevált eljárás rétegződési modell a családfő foglalkozására épül, másrészt Duncan amerikai vizsgálatok alapján megállapította (idézi Cherkaoui, 1992:127), hogy a foglalkozási hierarchia magába foglalja az iskolázottsági szintek hierarchiáját is, az aktív amerikai férfiak esetében, és feltételeztük, hogy ez nálunk is így van.

A MODELL ALKALMAZÁSA ERDÉLYBEN

Ahhoz, hogy az erdélyi helyzetre alkalmazhassuk az Erikson és Goldthorpe társadalmi osztályosmáját, ez kiegészítésre, bizonyos pontokon módosításra szorul; és a társadalmi-gazdasági státusok csoportosítása a következőképpen alakul:

- Az első, a szerzők által szakértelmiségieknek mondott kategóriát, csúcsvezetők kategóriájának nevezzük, amely a mi esetünkben explicit módon magába foglalja nemcsak a kereskedelem terén tevékenykedő csúcsvezetőket, hanem a politikai és közigazgatási tisztségviselőket is, valamint a 10-nél több alkalmazottal rendelkező vállalkozókat, közép- és nagyvállalkozókat.

- A hivatalnokok és a magasabb beosztású nem fizikai munkások II. és III. csoportját három különálló csoportra osztottuk, figyelembe véve egyrészt Bourdieu tőkeelméletét, miszerint a csúcsvezetőket (talán) nem lehet a nem fizikai munkások felügyelőivel egy csoportba sorolni, mivel a szimbolikus, gazdasági és társadalmi tőke-kombinációk és volumenek különbözőek, és ez politikai, kulturális magatartásbeli valamint életvitelbeli különbségeket jelent. Másrészt, az egyes foglalkozások csoportjának száma és súlya különbözik a nyugat-európai struktúrától (amit itt most a köztudottsága miatt is, de a terjedősség elkerülése miatt is adatolás nélkül jegyzünk meg). A kommunizmus időszakában a totalitárius gazdasági és közigazgatási rendszer kialakított egy olyan értelmiségi osztályt, amelynek különleges szerepe lett a rendszerváltás folyamatában. A közép-európai országokra vonatkozó könyvükben Eyal, Szelényi és Townsley kifejtik, hogy a posztkommunista társadalmakban a kapitalizmust a tág értelemben meghatározott értelmiség alakította ki, nem lévén még egy tőkés osztály (Eyal és mtsai, 1998:63-110). Az értelmiség szociológiai meghatározásához nem kerülhető meg a régi Konrad-Szelényi-féle

meghatározás. Eszerint „értelmiségi az, akinek tudása, foglalkozása folytán olyan értékekre utal, amelyeket a társadalom kultúrájának részeként fogad el”. Eszerint az értelmiség tudásával legitimizálja hatalmát (Konrád, Szelényi, 1989). Először is ezt a meghatározást a Szalai Erzsébet átfogalmazásában könnyebb operacionalizálni, miszerint értelmiségi az, akit kizárólag az a sajátos tudása legitimál (...) amelynek bármiféle referenciája van a társadalom spontán teleológiáját reguláló fogalmakra vonatkozóan. Szalai szerint a sztálini típusú rendszerekben, így Ceaușescu Romániájában sem elsősorban a sajátos tudás legitimizálja a hatalmon lévők pozícióit (Szalai, 1994:64), így távolról sem beszélhetünk az értelmiség osztályhatalmáról Romániában. A definíció bármely megfogalmazásának következménye, hogy nem a tudás avat valakit értelmiségivé, hanem az, hogy státusa betöltéséhez nincsen más jogcíme, csak a tudása. E következmény, amelyet a szerzőpáros fogalmaz meg, hozzásegít bennünket ahhoz, hogy egy empirikus elemzésben megragadható legyen az *értelmiségi*, amennyiben körülhatároljuk azokat a státuscsoportokat, amelyek e meghatározásnak eleget tesznek. Ezen státusok egyik sajátos csoportját képezik az úgynevezett *csúcserntelmiségi* és *szabadfoglalkozásúak*. Ide tartoznak az egyetemi oktatók és kutatók, hivatásos újságírók, művészek, (szakmai értelemben) vezető közgazdászok, orvosok, továbbá az ügyvédek és az igazságszolgáltatásban dolgozók (bírók, ügyészek), leszámítva a kiegészítő személyzetet. Nem tartoznak bele azon, egyébként értelmiségi foglalkozásúak, akik vállalkozók, és akik olyan vezető pozíciót töltenek be, amelynek megszerzéséhez nem elsősorban a sajátos tudás szolgált alapjául (pl. parlamenti képviselő, államtitkár, kórházigazgató stb.), de értelmiségiként jelenik meg például a tanszékvezető vagy a főorvos.

Az értelmiségiek nagyobb részét a másik, rutin szellemi foglalkozásúaknak nevezett csoport képezi. Ennek a rétegnek az egyes státuscsoportjai a Konrád-Szelényi definíció határán mozognak. E réteg meghatározásához az Erikson-Goldthorpe modell a *rutinmunkát* de *nem fizikai* munkát végzőket tömörítő csoportjából indultunk ki. Ide tartoznak a rutin szellemi munkát végző közigazgatási és kereskedelmi alkalmazottak, más beosztott dolgozók a szolgáltatások terén, beleértve az oktatásban és egészségügyben, de más szektorokban is dolgozó diplomásokat, vagy diplomás státust betöltőket, akik nem töltenek be olyan vezető szerepet, amely megszerzésében vagy megtartásában más tőkeformák (politikai-kapcsolati, gazdasági) dominálnak, hanem, a Konrád-Szelényi definíció szerint, pozíciójuk alapjául elsősorban a szaktudás szolgál. Ide tartoznak a közoktatás oktatói, rutin munkájú, beosztott státusú közgazdászok, mérnökök, építészek, papok, állatorvosok, agronómusok stb. A két értelmiségi csoport néhány ponton nem határolható el egyértelműen, de erre azért nem térünk ki részletesen, mert az elemzés során leggyakrabban a két csoport összevonva kerül elemzés alá.

Az értelmiségiek általában, mint Konrád és Szelényi is leírta (uo), jobban hozzáfértek a hatalomhoz és társadalmi tőkéhez mint Nyugaton, ahol a gazdasági tőkével rendelkezőknek nagyobb szerepe volt és van a társadalmi presztízshierarchia kialakításában. Ezeknek a jellegzetességeknek nyomuk van az erdélyi posztszocialista társadalmi szerkezet és presztízshierarchia kialakulásában is.

A fenti szempontok alapján kialakult rétegek a következők:

1. Csúcsvezetők;
2. Gazdasági és politikai vezetők, középszintű közhivatalnokok, technokraták;
3. Csúcserntelmiségi és szabadfoglalkozásúak;

4. Más megszokott és rutinszerű munkát végző értelmiségiek;

5. Az alacsonyabb beosztású nem fizikai dolgozók osztálya: valamivel szélesebb körű mint az Erikson-Goldthorpe séma III.b osztálya, ide tartoznak az asszisztensek, laboránsok, rutinmunkát végző hivatalnokok és a középvégzettségű eladőügynökök is;

A többi társadalmi kategória megmaradt a Goldthorpe-Erikson féle felállításban. A farmereket nálunk önálló gazdálkodóknak (gazdák) nevezik. Az ők esetükben mindenki, akinek nincs minimum 1 hektár szántóföldje a mezőgazdasági munkások kategóriájába tartoznak és fordítva:

6. Legtöbb 10 alkalmazottal rendelkező kisvállalkozók;

7. Alkalmazott nélküli kisvállalkozók és kisiparosok (beleértve a saját autóval rendelkező magántaxisokat);

8. Magán földművelők;

9. Alacsonyabb rangú technikusok, mesterek és a fizikai munkások termelésirányítói;

10. Szakképzett munkások ;

11. szakképzetlen és félképzett munkások;

12. agrármunkások és más elemi szektorbeli tevékenység;

Habár az elméleti sémákban (praktikus okok miatt) nem jelennek meg, ide kell soroljunk még két sajátos kategóriát, amelyek a különböző tőkeformák volumenének birtoklása tekintetében igen heterogének:

13. Háztartásbeliek és tartós munkanélküliek;

14. Inaktív (nem dolgoznak): tanulók, egyetemisták, rokkantak stb.;

E utóbbi kategóriák a még tanuló diákok és azok bevonásával keletkeztek, akik, valamilyen oknál fogva, nem dolgoznak vagy soha nem is dolgoztak (pl. rokkantak).

Ezeket a társadalmi-foglalkozási kategóriákat 7 társadalmi osztályba soroltam (valójában nyolcra, a inaktívakat is számítva, mely kategóriát kihagytuk a sokváltozós elemzések esetén), módosítva Goldthorpe-Erikson modelljét. Megjegyzendő, hogy a módosítások kialakításában figyelembe vettük Ferge Zsuzsa munkajelleg-csoportjainak kialakítási szempontjait, (Ferge, 1973), valamint a posztkommunista társadalmi struktúra sajátosságait Eyal, Szelényi, Townsley (1998) leírásában. A zárójelben levő számok a fenti egyesített kategóriákat jelöli:

1. Vezetők és vállalkozók (1) és (2);

2. Értelmiségiek (3) és (4);

3. Nem fizikai dolgozók (5);

4. Kisvállalkozók (6) és (7);

5. Tulajdonos gazdálkodók (8);

6. Nem mezőgazdasági fizikai munkások (9)-(11);

7. Mezőgazdasági munkások (12)

Végül az empirikus elemzések során még elkülönítettük az „Inaktívak” (13 és 14) csoportját.

Goldthorpe modellje a nagyvállalkozók és vezetők között nem tesz különbséget, de léteznek azonosító eszközök e két kategória különválasztására, és pedig kiegészítő változók segítségével az alapsokaság tagjai társadalmi-gazdasági státushelyzetük szerint elhatárolhatók. Azért választottuk mégis az összevont változatot választottuk, mert ezeknek száma és súlya annyira kicsi, hogy nem nyerhető nagy előny a megkülönböztetett elemzés során egy 1000-2000 közötti elemszámú minta esetén. A vállalkozók besorolását egyes kérdőív-kérdések segítségével pontosítottuk az adatbázisban, melyek a piaci pozíció és az alkalmazottak számára kérdeztek rá a tulajdonosok és vállalkozók esetében. A tíz vagy annál több alkalmazottal rendelkező munkáltatók az első kategóriába tartoznak. A séma második rétegét az értelmiségiek képezik, amelyet az előbb leírt két értelmiségi kategória összevonásából kapunk.

A RÉTEGEK ARÁNYA NEMZETISÉGENKÉNT

Először elemeztük hogyan rétegződik a magyar lakosság 1997-ben illetve 1999-ben a társadalmi-foglalkozási státushelyzet 15 kategóriája függvényében (az adatok a 2-es mellékletben találhatóak)

Folytattuk a hét elemes rétegződési séma megalkotásával. Az adatok egy részét kijavítottuk az alapsokaságbeli piaci pozíciójáról és a munkahelyi státusáról szóló adatokkal és információkkal, ugyanakkor kihagytuk a inaktív kategóriáját.

1. táblázat. A rétegek aránya etnikumonként (* kerekített adatok)

Társadalmi rétegek	Etnikumok évek szerint		
	1997	1997	1999
	Románok (N=716)	Magyarok (N=1117)	Magyarok (N=1087)
Vezetők	5	2,5	3,5
Értelmiségiek	14	18	16
Nem fizikai dolgozók	17	22	19,5
Kisiparosok	3	9	10
Mezőgazdasági önállók	3	5	6,5
Fizikai munkások	36	33,5	36
Mezőgazdasági munkások	3	1	1,5
Nem dolgoznak	18	9	7
Átlag	100	100	100

A „nem dolgozók” kategóriájába tartoznak azok, akik aktív éveikben vannak ugyan, de nincs munkahelyük, mint például a háztartásbeliek, betegnyugdíjasok, tartós munkanélküliek. A magyar lakosság körében észlelhető különbségek okai 1997 és 1999 között egyrészt a standard mintavételi hibának, másrészt (csak feltételezzük!) az ebben a periódusban történt változásoknak tulajdonítható, melyet az RMDSZ kormányba kerülése magyaráz, minek következtében esetleg megnövekedhetett a magyar alkalmazottak száma a helyi állami intézetek vezető pozíci-

óiban. Az 1997-es kutatásban használt, a román alapsokaságot jelentő mellékmintából kitűnik a viszonylag több román, mint magyar, nem dolgozó. Figyelembe véve, hogy a román mellék-minta kisméretű, ezért hibaértéknek (amely több mint 5 százalék 8 értékű változó esetén) tekintjük a különbséget. A népesség társadalmi-foglalkozási kategóriák szerinti elosztását, majd a hét társadalmi réteget vizsgálva néhány különbséget veszünk észre, melyeket nem a mintaveteli hiba okozott, és különben is más vizsgálatok is alátámasztják (lásd Veres, 1998). A vezetők súlya nagyobb a román lakosság körében, főleg a csúcsvezetők kategóriája esetében, amely magába foglalja a politikusokat, a városi polgármestereket, nagy és középvállalatok igazgatóit, a magas rangú köztisztviselőket, mint a prefektus, a megyei felügyelők stb. A román etnikum viszonylagos dominanciája (a számbeli többségi helyzete mellett) az erdélyi közhivatalok és állami vállalatok vezető funkcióiban már a kommunizmusban, a hetvenes évektől kezdve kialakult, a nemzeti homogenizálási programnak megfelelően. Bizonyos területeken ez a folyamat lelassult ugyan, de nem állt meg még a kilencvenes években sem. 1999-ben figyelhető meg növekedés a magyarok esetében, de elsősorban középszintű vezetői körben.

Egy másik különbséget veszünk észre a kisiparosok súlyát tekintve, amely ez esetben a magyar lakosság esetében nagyobb. Lehetséges, hogy néhány hagyományos kispolgári mesterséget a magyarok a románokat „felülmúlva” gyakorolnak, mivel ezek városi foglalkozások, és Erdélyben a magyarság a románokhoz képest lényegesen nagyobb arányát adta a városi lakosságnak, mint a falun élőknek, egészen a 60-as évekig (lásd Livezeanu, 1995).

A TÁRSADALMI RÉTEGEK KÖZÖTTI KÜLÖNBSÉGEK

Ha minden rétegben külön-külön elemezzük a jövedelmek nagyságának eloszlását és ha összehasonlítjuk kategóriákként az átlagjövedelem értékét az átlagos összjövedelem értékével, élesen kitűnik, hogy az elemzett társadalmi kategóriák jövedelmei között nagyok az eltérések.

Sőt az előbb behatárolt rétegek sorrendje is összefügg a jövedelmek hierarchiájával. Kivételt a gazdálkodó földművesek képeznek, akiknek persze implicit jövedelmeik is vannak a földművelésből, ami nem pénzbeli bevétel, de hozzájárul a mindennapi költségek fedezéséhez.

2. táblázat. A rétegek eloszlása jövedelemkategóriák szerint, erdélyi magyarok, (N=957), 1999

Társadalmi rétegek	Egyhavi nettó jövedelem USD-ben, százalékok			Átlagos jövedelem (USD)
	1-50	51-110	111-2000	
Vezetők	1	4,5	14	125
Értelmiségiek	7	25,5	33	83
Nem fizikai dolgozók	11	9	17	58
Kisiparosok	11	1,5	1	79
Mezőgazdasági önállóak	21	22	12	25
Fizikai munkások	41	36	19	59
Mezőgazdasági munkások	3	1	1	40
Nem dolgoznak	5	11	3	23
Összesen	100	100	100	63

A jövedelemkategóriákban a rétegek részarányát vizsgálva a fenti táblázat alapján jól láthatóak a jövedelemkülönbségek rétegenként. A nagy jövedelműek 14 százalékát a vezető réteg képezi (110 dollár felett), a munkások és a földművesek aránya ebben a jövedelemkategóriában jóval kisebb. A tendenciák ugyanazok a család havi nettó jövedelme vagy a családban az egy főre eső jövedelem tekintetében is. A rétegek szerinti átlagjövedelmek még inkább mutatják a különbséget: a vezetők jövedelme az ötszöröse a mezőgazdasági önállókénak (akik az általuk megtermelt és elfogyasztott élelmiszert nem tekintették jövedelemnek), kétszerese a fizikai munkásokénak.

A anyagi-gazdasági tőke a társadalomban való eloszlása mértékének egy másik mérési módszere a tartós használati, fogyasztási javak felleltározása, beleértve az autót, ingatlant is. Köztudott, hogy a módszer hátránya az, hogy hosszabb periódusra összegezi fel az anyagi helyzetet és nem mutatja a hirtelen változásokat. Ellenben előnye, hogy a válaszok sokkal őszintébbek, mint a jövedelmek esetében. A vagyon szerepe a társadalomban egyrészt az életmód kondicionálásában jelentkezik, másrészt pedig ezen javak birtoklása bizonyos társadalmi státustekintélyt nyújt (vö. pl. Ferge, 1973:185). Az elemzett magyar népesség adatai szerint megközelítőleg 6 százalékuk rendelkezik a javak többségével, egy kisebb csoport pedig ezek közül több mint tízzel. Ez a kategória képviseli *anyagi szempontból a felső réteget*.

3. táblázat A társadalmi rétegek tagjainak százalékos eloszlása a tartós használati cikkek száma szerint (N=1087, 1999)

Társadalmi rétegek	Cikkek száma			Cikkek átlagos száma
	0-2	3-5	6-13	
Vezetők	13	50	37	4,9
Értelmiségiek	22	53	25	4,2
Nem fizikai dolgozók	33	52,5	14,5	3,5
Kisiparosok	56	34	10	2,9
Mezőgazdasági önállók	88	12	0	1,0
Fizikai munkások	57	36	7	2,5
Mezőgazdasági munkások	72	22	6	1,2
Nem dolgoznak	45	44	11	2,8
Átlag				3,0

A tartós használati cikkek birtoklása a jövedelmekhez hasonló helyzetet mutat: a vezetők és az értelmiségiek a leggazdagabbak, míg az első szektorban dolgozók a legszegényebbek. Ellenben, akik nem dolgoznak, mégis a lakossági átlaghoz közelítő értékben birtokolnak javakat; (lehetséges, hogy ezeknek egy része előbb dolgozott vagy más családtagok jobban keresnek, de erre nincsenek adataink).

Az adatok igazolják a *fennebb* bemutatott gazdasági elit létezését. Megjegyzendő, hogy a vagyon szerinti középosztály kisebb, mint az alsó osztály. Ez a helyzet a fejlett nyugati országokban éppen fordított. Annak ellenére, hogy ez a foglalkoztatottsági struktúra szorosan kapcsolódik az anyagi tőke e mutatóihoz, a gazdagok kategóriája több rétegből áll össze és csupán 42 százaléka származik az első két rétegből.

Összegezve a rétegek anyagi helyzetét kiderül, hogy Erikson és Goldthorpe modellje a kelet-közép európai viszonyokra is alkalmazható, és az általunk meghatározott társadalmi kategória-választóvonalak helytállóak a jövedelem és a vagyoni különbségek kimutatásához. A választott módszerekkel megejtett rétegződés releváns és egy anyagi szempontból pontos rangsorolást tükröz.

A kulturális különbségek méréséhez a Bourdieu-i kulturális tőke-meghatározást használtuk fel, amelyet operacionálisan az intézményesült és a tárgyiasult kulturális tőkével mértünk, amelyek magába foglalják a legmagasabb iskolázottsági szintet, és kultúrát közvetítő javak birtoklását, amelyek közül legfontosabbaknak a könyveket tekintettük. (A rétegződés és a kulturális szint közötti összefüggések kutatása során, mint ismert, Bourdieu megállapította – 1978:379-381 –, hogy az egyén műveltsége és iskolázottsága kulturális tőkét képez, amelyek segítségével könnyebben megvalósíthatja céljait a társadalomban, beleértve egyes státusok elérését is. Ugyanakkor – a nevezetes Bourdieu-i tézis szerint – ez a kulturális tőke különböző stratégiák révén gazdasági tőkévé is átkonvertálható).

Mint ismeretes, az egyén kulturális tőkájének kialakulásában a család és az iskola játszik szerepet. Ezen közegek és a társadalmi struktúra közötti kapcsolat mérésére a személy és a szülei iskolai végzettségét valamint a család tulajdonában levő könyvek számát vettük alapul. Először lássuk, hogy milyen összefüggések figyelhetők meg ezen tényezők és a társadalmi státusz helyzet között, majd a továbbiakban többváltozós elemzéssel vizsgáljuk több tényező kapcsolatrendszerét.

4. táblázat. A rétegek összetétele iskolázottság szerint a magyar lakosság körében, 1999

Társadalmi rétegek	Iskolázottsági szint szerinti arányok (N=1174)			
	8 osztály vagy kevesebb	Szakiskola	Középisk.	Felsőfokú végz.
Vezetők	2,5	7	33,5	57
Értelmiségiek	2	1	34	63
Nem fizikai dolgozók	15	10	53	22
Kisiparosok	24	32	36	8
Mezőgazdasági önállók	83	11	4,5	1,5
Fizikai munkások	33	32	31	4
Mezőgazdasági munkások	78	11	5,5	5,5
Nem dolgoznak	39	12	34	15
Átlag	27	19	34	19

Elemezve az alábbi és a 8-11. mellékletek adatait megállapíthatjuk, hogy az intézményesült kulturális tőke és az azzal járó presztízselemek (diploma, címek) a legerősebben függenek össze a státusz helyzettel, és határozzák meg azt az összes tényezők közül. Az apa iskolázottsága a származási kulturális környezet szokásos indikátorát vettük alapul a mi mérésünkben is. Habár az apa iskolázottságának van szerepe a státuszdeterminációban, valószínűleg a nagymértékű strukturális mobilitás következtében, amely a XX. században játszódott le Erdélyben és Romániában, különösen 1948 óta, ez a szerepe elmaradhat sok más tényező mögött. Etnikai hovatartozás szerint jelentős különbségek figyelhetők meg a társadalmi hierarchia csúcsán. A románok esetében

a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya jóval meghaladja a magyarokét. A vezető rétegen belül a magyarok csupán négy százalékának van felsőfokú végzettsége, míg a románok 22 százalékának. Az értelmiségi réteg körében a románok 81 százaléka diplomás a magyarok 49 százalékához képest. Megjegyezzük, hogy a magyar értelmiségi foglalkozásuk az 1997-es kutatás adataiban relatíve nagyobb arányban vannak képviselve mint a román értelmiségi foglalkozásúak. Ezek legnagyobb része helyettesítő tanár az általános iskolákban, így választott értelmiségi definíciónk alapján, társadalmi pozíciójuk értelmében az értelmiségi réteget gyarapítják.

A kulturális tőke tárgyiasult formája a háztartásban levő könyvek számával fejezhető ki (némi módszertani – érvényességi – hátrányokkal számolva). A családban levő könyvek számával inkább a kulturális feltételek, a miliő tükröződik, de nem csupán az, hanem a társadalmi háttér is, mert mint ismeretes, a könyvek egy része öröklésből is származhat.

5. táblázat. A könyvekkel való ellátottság rétegenként, erdélyi magyarok, 1999
(* az összes könyvre számolva)

Társadalmi rétegek	A könyvek számának átlaga	A magyar nyelvű könyvek számának átlaga	Standard* szórás
Vezetők	1289	998	2379
Értelmiségiek	1147	1040	2034
Nem fizikai dolgozók	779	610	2352
Kisiparosok	235	203	323
Mezőgazdasági önállók	94	83	222
Fizikai munkások	200	177	320
Mezőgazdasági munkások	120	74	223
Nem dolgoznak	391	207	2008
Átlag	597	455	2492

A birtokolt könyvek száma szerinti hierarchia ugyancsak szoros összefüggésben van a foglalkozási státuszhierarchiával, akárcsak az iskolázottság esetében. A mezőgazdasági önálló gazdálkodók újra a sor végére kerülnek, a munkások mögé. A különbségek három szintbe sorolhatók. A magasabb műveltség szintet tükröző rétegek az átlagos könyvszám legalább duplájával rendelkeznek, valamint az alacsony kulturális szinttel rendelkezők az átlagos könyvszám legfennebb egyharmadával rendelkeznek. A vezetők és az értelmiségiek a magas kulturális szintet tükrözik. A nem fizikai dolgozók a közepeset, míg a többiek az alacsony kulturális szintet érik el ebből a szempontból. Elemezve a csoportok homogenitását megállapítható, hogy a rétegeken belüli szórásértékek a teljes szórásértéknél kisebbek, tehát kulturálisan viszonylag homogénnek tekinthetők a rétegek.

Az újságolvasás gyakorisága is jól asszociálható a társadalmi osztályhelyeztetel.

Összefoglalva a társadalmi pozíció és a kulturális tőke közötti viszonyról elmondható, úgy ahogy Bourdieu is megjegyzi, hogy az értelmiségiek és a nem fizikai dolgozók (és nálunk: a vezetők is) azok, akik kulturális tőke volumene a legnagyobb, azaz Bourdieu-i fogalommal élve ők képviselik a kulturális osztályfrakciókat a vezetők kategóriájának egy részével együtt. A kialakított réteghierarchia modellje a kulturális tőke tekintetében is érvényes az erdélyiek körében.

A harmadik tényező, ami a státusszerzés folyamatában felhasználható a Bourdieu-i elmélet alapján, az a társadalmi vagy kapcsolati tőke. A társadalmi-kapcsolati tőke fogalmát arra a granovetteri elvből vezethető vissza, miszerint a gazdasági cselekvések a társadalmi kapcsolatok hálózatában zajlanak, továbbá a munkamegosztás részleges kulturális meghatározottságából, azt lehet kielemezni, hogy a társadalmi kapcsolatokban testet öltő társadalmi-kulturális erőforrások miként befolyásolják a társadalmi-gazdasági státusz komponenseit, mint az elért jövedelmet, vagy a munkahely jellegét az erdélyi magyarok körében.

A rendelkezésre álló, a kapcsolathálózat mérésére szolgáló sajátos adatok négy, pontosabban nyolc kérdőív-kérdés alapján vették fel. A kérdőív e kérdéscsoportja a Fisher-módszer egy változata, az Angelusz-Tardos féle adaptációjának segítségével vizsgáltuk, és a kérdések tehát, ezúttal is arra vonatkoztak, hogy a megkérdezettek különböző élethelyzetekben kivel, milyen személyekkel teremtenek kapcsolatot, illetve kit, mivel bíznak meg, kitől, mikor igényelnek segítséget. Az egyes felsorolt helyzetekben igénybe vehető kapcsolatok száma és a személyek néhány szociodemográfiai jellemzője alapján végeztük az elemzést.

Ennek megfelelően a vizsgált sokaság 11,5 százaléka nem említett egyetlen kapcsolatot sem a megjelölt szituációkban, további 40,7 százalék kapcsolatszegény, és ez a modális kategória, szemben a magyarországi adatokkal, ahol a modális érték a közepes kapcsolatszámúval rendelkezőké. A közepes létszámú mikro-networkkel rendelkező személyek aránya az erdélyi magyarok körében 34,7 százalék. A kapcsolatokban gazdag népesség aránya 13,1, ami ugyancsak lemarad, igaz nem sokkal a magyarországi aránytól (15 százalék). Nem elhanyagolható tény a kapcsolathiányos személyek rendkívül nagy aránya (11,5 százalék), főleg a magyarországi adatokhoz képest, ahol ez az arány 1,6 százalék.

6. táblázat. Kapcsolathálóok kiterjedtsége rétegenként 1997-ben, százalékban

Társadalmi rétegek	Nincsenek kapcsolatai		Kiterjedt kapcsolatháló	
	Románok	Magyarok	Románok	Magyarok
Vezetők	15	12	9	22,5
Értelmiségiek	9	5	16	26
Nem fizikai dolgozók	25	7	7	9
Kisiparosok	16	13,5	0	8
Gazdálkodók	10	18	5	5
Fizikai munkások	22	15,5	7	7,5
Nem dolgoznak	26	17	5	7
Átlag	20	11	7,5	13

Erős összefüggés mutatható ki (Chi négyzet teszt mellett is) a státushierarchia és a kapcsolatháló sűrűsége között. A felső réteget képviselő vezetők, akik a legmagasabb státuszt foglalják el, átlagos arányban állítják, hogy nem rendelkeznek kapcsolathálójával (12). Az értelmiség kapcsolathiányos csoportja a legkisebb, fele a vezetőkének. Itt az elit elzárkózó magatartásának megnyilvánulását is feltételezhetjük. Továbbá, a középosztályi kategóriák azok, akik számára a kapcsolatok a legfontosabbak céljaik elérésére, mivel az elit tagjai valóban közel állanak a javak elosztásához. Majdnem szabályosan függenek össze a legkiterjedtebb kapcsolatszámúval rendelkezők aránya a státushierarchiával.

Megfigyelhető, hogy a gazdálkodók kapcsolathálója a legszegényebb. Az inaktívok kategóriája gyűjtőkategória, ezért nem jellemzőek az adataik, ugyanis a nyugdíjasok⁶ eredeti foglalkozása bármelyik más kategóriába bekerülhet.

Külön megvizsgáltuk a jövedelemszint és a kapcsolatok számának összefüggését. A jövedelem szerinti csoportok körében fokozatosan emelkedik a kiterjedtebb kapcsolathálóval rendelkezők aránya a jövedelem nagysága szerint. A 250 dollárnál nagyobb jövedelemmel rendelkezőknél már nem tudni, hogy mi a tendencia, a kis elemszám miatt (összesen 8 személyről van szó, a minta elemeinek 0,8 százaléka).

A többi státuszelemek mutatóinak viszonya a kapcsolathálózatok kiterjedtségéhez hasonló tendenciát mutat, a szakirodalomban jelzett sajátosságokkal. Legszorosabb kapcsolatot az iskolázottsággal mutat, ami a társadalmi státuszhoz egyik indikátora is egyben. Megfigyelhető, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében a gazdag kapcsolathálózattal rendelkezők aránya többszörösen nagyobb, mint az alacsony iskolázottságúak körében.

A *like me* effektus a kapcsolatháló alakításában arra vonatkozik, hogy a személyek hozzájuk hasonló társadalmi státusú személyeket preferálnak. Ennek ellentéte a „presztízs elv” amelynek lényege az, hogy az egyének náluknál magasabb státuszú személyekkel való kapcsolatra törekednek. A „presztízs elv” tehát a felfele irányuló mobilitást, vagy annak az esélyét mutatja, egy nem hagyományos mérési módszerrel. A társadalmi kapcsolatháló gazdagságából származó előnyöket legjobban a középosztálybeli státuszcsoportok tudják kihasználni. Az iskolázottságot vettük irányadónak, amikor ezeknek az effektusokat mértük. A két jelenség előfordulásának mértékét az asszociációs index segítségével mértük, amely az asszociációs tábla cellái megfigyelt és elméleti gyakoriságai segítségével számoltuk (vö. Angelusz, Tardos, 1991:60)

Az asszociációs indexeket azoknak az adatoknak az alapján számítottuk ki, amelyek arról informálnak, hogy a kutatott személyek milyen kapcsolatban vannak azokkal, akikre lakásuk felügyeletét bíznák abban az esetben, ha elutaznának. A számításba csupán azok kerültek bele, akik megjelöltek legalább egy kapcsolatszemélyt.

7. táblázat. A „like me” effektus asszociációs indexekben kifejezve, magyarok, 1997 (N=931)

A kapcsolatszemélyek iskolázottsága	A válaszolók iskolázottsága				Összesen
	8 osztály vagy kevesebb	Szakiskola	Középiskola	Felsőfokú végzettség	
8 osztály vagy kevesebb	1,32	1,27	0,79	0,74	270
Szakiskola	0,83	2,17	1	0	31
Középiskola	0,70	0,88	1,16	1,25	355
Felsőfokú végzettségű	0,26	0,38	1,25	2,62	86
Összesen	259	142	435	109	742

Kihangsúlyozódik mind a *like me* effektus, mind a presztízs elv érvényesülése, hiszen az átlómenti asszociációs értékek – amelyek a *like me* effektus érvényesülését mutatják – az össze nagyobb 1-nél, tehát érvényesül a hasonlóság elve. Sőt, a középfokú végzettségűek kivételével mind egyik csoportban a legerősebb asszociációs mutatók az azonos iskolai végzettséggel rendelkező

6. A nyugdíjasoknak az utolsó foglalkozásukat kellett volna bejelenteniük, de ezt nem minden esetben tették meg.

kapcsolatemberekre vonatkoznak. Minden szinten megfigyelhető, hogy a felfele irányuló aspiráció, a presztízs elv főleg az egy iskolázottsági fokozattal fennebb levők preferálásában nyilvánul meg, és nagyobb, mint az alacsonyabb iskolázottságúak preferálási értéke, sőt, a középfokú végzettségűek esetében még erősebb a presztízs elv érvényesülése a *like me* effektusnál is.

Ami a kapcsolathálókból említett személyek nemzetiségét illeti egyértelmű, hogy Erdélyben a mikro-networkök etnocentrikus alapon szerveződnek, alig van átfedés a magyar és román lakosság kapcsolathálói között. Az egész magyar népesség 4-6 százaléka tart fenn személyes mikro-network kapcsolatokat a románokkal, más nemzetiségűekkel fenntartott kapcsolatokat 1997-ben az alapsokaság kb. 1 százaléka említett. (Ugyanakkor ez az elkülönülés az etnikumközi viszonyokat megromlásának is egy örökös háttere lehet). Angelusz és Tardos 1986-os magyarországi adatok segítségével vizsgálták a kapcsolati erőforrások összefüggését más tényezők között a státuszjelző tényezőkkel, így a jövedelemmel és a munkahelyi elégedettséggel. Arra a következtetésre jutottak, hogy a gyenge kötések magyarázzák ugyan a jövedelmet, de más tényezők mögött, mint a nem, iskolai végzettség, lakóhely, életkor (Angelusz, Tardos, 1991:83. A továbbiakban mi is megkíséreljük azt leellenőrizni adatainkon.

STÁTUSZ-MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

Mint láttuk, mindegyik tőkeformának valamilyen szerepe van a társadalmi státusz meghatározásában. Ebben a részben megvizsgáljuk, hogy a különböző tőkeformákhoz tartozó indikátorok mennyire magyarázzák a foglalkozási státuszcsoportok presztízsét. A nagyszámú indikátorhalmazból, amelyek felhasználhatók a státuszhelyzet mérésére, néhány kiemelkedik, ezek közül is a mennyiségi változókat válogattuk ki. Ezen hatások irányának és erősségének feltárására a lineáris többlépcsős regresszioelemzést használtuk (stepwise eljárás). A közvetett hatások feltárására külön regressziós elemzést végeztünk, amelyekben az iskolázottsági szint és a tartós fogyasztási cikkek száma szerepelt függő változóként. Az elsőben azt vizsgáltuk, hogy milyen közvetlen hatása van a családi háttérnek az iskolázottsági szintre, a másodikban pedig, hogy milyen tényezőknek van közvetlen hatása a hosszú távon felhalmozható fogyasztási javakra, amelyeknek esetenként a státuszra való közvetlen hatásuk gyengébb.

A modellt külön alkottunk meg az össznépeségre, de külön a férfiak eseteire is. A kettő között csak kis különbség figyelhető meg, az össznépeséget elemző regressziós modellbe az egyéni összjövedelem került be, míg a férfiak modelljébe e helyett az egy főre eső családi jövedelem. Anélkül, hogy ebből messzemenő következtetéseket vonhatnánk le, talán azt elmondható, hogy a férfiak foglalkozási presztízsének közvetlenebb kapcsolata van a család teljes jövedelmi helyzetével, mint a nőknek, hiszen a nőket is bevonva az egyéni jövedelem kerül be a modellbe független változóként. Ennek egy lehetséges oka, hogy a nők hozzájárulása a családi jövedelemhez sok esetben elmaradhat a férfiakétól, még azonos presztízsű státuszcsoporton belül is.

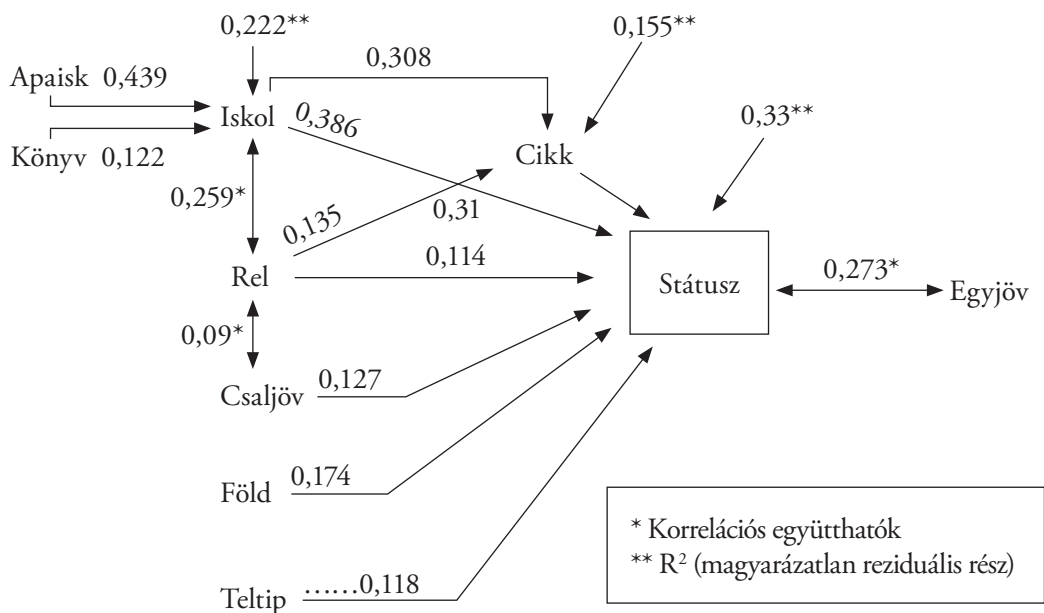
Függőváltozóként a foglalkozási presztízsét vettük alapul. Kiszámításában a státuszcsoportot alkotó ismertebb foglalkozások presztízsét vettük alapul, úgy, hogy kiszámítottuk a részletes foglalkozás-csoportok átlagos presztízspontszámát (15 összesített skálaértékkel, lásd a mellékletet) egy 1995 évi Rotariu féle presztízsvizsgálat értékei alapján (Rotariu, Iluț, 1996:175). A modellben a függő változóként a „Státusz” nevet kapta.

Az alábbi regressziós modell felépítésében a Blau-Duncan (1967) féle modell elemeiből indulunk ki, és egyes változó-skálák kialakításában is a módszerük volt irányadó, viszont az elemzésünk tényezőrendszere eltérő, több tényezőt bevontunk ahhoz, hogy megvizsgáljuk a gazdasági, kulturális és társadalmi-kapcsolati tényezők relatív fontosságát a férfiak foglalkozási státuszszerezési folyamatában. Ezzel szemben az apa foglalkozását vagy annak presztízsét nem vontuk be a modellbe, mert nem sikerült alkalmas intervallumskálát építeni rá (a mai presztízhierarchia nem azonos az évtizedekkel ezelőtti presztízhierarchiával, márpedig régebbi presztízsvizsgálataink nincsenek Erdélyből), viszont az apa iskolázottsági szintje némiképp helyettesíti foglalkozási státusokat, az apa gazdaságilag aktív időszakára vonatkozóan.

A modellbe bevont független változók a következők: *Iskol* – iskolázottsági szint: elvégzett osztályok száma, a Blau-Duncan féle mérési módszerrel korrigálva; *Rel* – a fenntartott társadalmi kapcsolatok száma (Fisher-technika alapján); *Könyv* – a családban levő könyvek száma; *Föld* – a család tulajdonában levő földbirtok, hektárban (kéttizedes pontossággal); *Csaljöv* – egy családtagra eső jövedelem, lejben; *Egyjöv* – egyéni havi jövedelem, lejben; *Cikk* – tartós használati cikkek száma; *Apaisk* – az apa iskolai végzettsége az elvégzett osztályok számával mérve, a Blau-Duncan féle mérési módszerrel korrigálva; *Anyaisk* – az anya iskolai végzettsége az elvégzett osztályok számával mérve, a Blau-Duncan féle mérési módszerrel korrigálva; *Poz* – hatalmi pozíció a beosztottak számával mérve; *Teltip* – az állandó lakhely településének típusa (Dummy változó, 1: város)

Először külön a férfiak esetében számítottuk ki az együttthatókat, amelyek a következő modellt eredményezték:

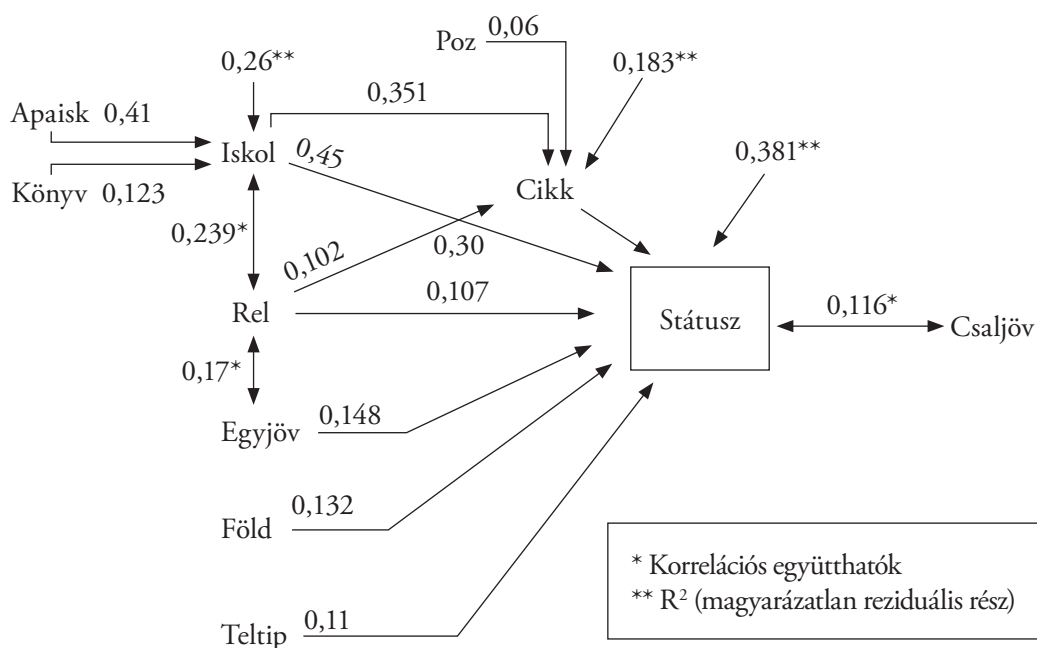
1. ábra A státushelyzet meghatározási modell és béta együttthatók, férfiak esetén (1997-es adatok)

A fenti adatokat és a státushelyzetet meghatározó faktorokat elemezve megállapíthatjuk, hogy a kulturális tőke faktorai a legerősebbek. Az iskolázottság béta együtthatója 0,40 körül van, amely mint intézményesült kulturális tőkeforma meghatározó, a háztartásbeli könyvek száma, amely mint tárgyasult kulturális tőke közvetett hatással van a foglalkozási státus presztízisére, tehát jelentős arányban magyarázzák a kulturális tőke könnyebben operacionalizálható dimenziói.

Az apa iskolázottsági szintje egy indirekt faktor, de fontos a státushelyzet meghatározásában, mivel a férfiak iskolázottságát erősen meghatározza, egy 0,45 értékű béta hányados segítségével az apjuk iskolázottsági szintje. Ez eléggé fontos kulturális reprodukciót jelent az erdélyi magyar társadalmi térségben. Egy másik kutatásunk eredményei szerint ez a helyzet nem különbözik nagyon a román lakosság esetében sem (Veres, 1998).

2. ábra. A státushelyzet meghatározási modell; béta együtthatók (férfiak és nők, 1997-es adatok)

A többi független változó nem magyarázza ilyen nagy mértékben a másik két tőkeforma fontosságát. A település típusa Bourdieu-i értelemben nem illeszkedik egyik tőkeformához sem, ám tágabb értelemben ugyancsak a kapcsolati tőkéhez sorolnám az erdélyi viszonyok között, mivel a magasabb presztízű státusok városban vannak.

Ugyanakkor, látható, hogy a társadalmi tőke közvetett hatása a foglalkozási presztízisére szelvény, míg a közvetlen hatása pedig az iskolázottságra és az egyéni jövedelemre számottevő, ahogy sikerült kimutatni a modellben közvetlenül, a béta együttható 0,17 és 0,25 körüli értékeivel, ugyanis, látható, hogy összetett módon, a gazdasági és a kulturális tőkékre konvertálva (jövedelem, vagyon és iskolázottság) fejt ki hatását. Erre Eyal-Szelényi-Townsley szerzőhárm

is rámutat, hogy Bourdieu-i társadalmi tőke Franciaországban is gyengén intézményesedett, így nem határoz meg osztályfrakciókat. Bár szerintük a kommunizmus idején fontos politikai tőke a posztszocializmusban hasznos társadalmi kapcsolathálóvá alakul, feltéve, ha kulturális tőkével is rendelkezik az egyén, és igen fontos az új társadalmi struktúra kialakulásában (Eyal, Szelényi, Townsley, 2001:83-85). Látható, hogy tíz évvel a rendszerváltás után már Romániában sem határozza meg közvetlenül a társadalmi kapcsolatháló a státuszpozíciót, hanem közvetve, hozzásegít a gazdasági tőkefelhalmozáshoz az erdélyi magyarok körében.

ÖSSZEGZÉS

Az Erikson-Goldthorpe féle séma és a különböző tőkeformák rekonverziójának elmélete a társadalmi tőkét illetően, módosított formában alkalmazható az erdélyi lakosság társadalomszerkezeti fejlődésének elemzésében. A hétrétegű modellvariáns a leghasznosabb, és kisebb nehézségekkel ugyanúgy a rangsorolható minden tőkeforma, volumene függvényében.

A romániai társadalmi és gazdasági reformfolyamat már 1997-ben elérte azt a szintet, ahol pontosan elhatárolhatók a vagyon és jövedelem szerinti rétegekülönbségek, és kimutatható a rétegek relatív homogenitása az anyagi tőke szempontjából. Mindezek ellenére a hierarchia csúcán levő társadalmi osztály nem teljesen azonos a lakosság leggazdagabb 5 százalékának kategóriájával. A magyar etnikumú lakosság vezető osztályának mérete viszonylag kisebb az erdélyi román lakosságéhoz képest.

Az elemzett tőkeformák közül a kulturális tőke játszott a legnagyobb szerepet a az elmúlt ötven évben, különösen a román lakosság körében (Erdélyben), a magas státushelyzetek elérésében. Ennek legfontosabb mutatója az apa és az egyén iskolázottsági szintje közötti kapcsolat intenzitása.

A társadalmi tőke (amit a kapcsolatok kiterjedtségével és milyenségével mértünk), egy másik faktort jelent a magasabb társadalmi státushelyzetek elérésében, és ez közvetlenül nem annyira fontos, mint az iskolázottsági szint, a regresszióelemzés értékei szerint, de komplex módon gyakorolhat hatást, így hatása esetleg sokszorozódhat.

A társadalmi státushelyzet és a társadalmi hálózatok nagysága között szoros összefüggés figyelhető meg. Általában a kapcsolatok száma magasabb a középrétegeknél, illetve az értelmiségiek körében, amíg az elit, vagyis a vezetők, főként gyenge kötésű kapcsolatokat preferálják. Érvényesülni látszik a „presztízs elv”, vagyis a társadalmi kapcsolatok kialakításában egy felfelé irányultság van. A nem fizikai munkát végző középosztálybeliek kapcsolatépítései irányulnak felfelé, az elit felé.

MELLÉKLETEK

1. A rövidített rétegmodellt alkotó foglalkozási csoportok besorolása

Vezetők:

1. Felső vezetők: politikai tisztségviselők, közepes és nagyobb vállalatok tulajdonosai, vezetői, városi polgármesterek
2. Más vezetők: kisebb vállalatok vezetői, részlegvezetők, főkönyvelők, technikai csúcsszakemberek, tanácsosok és községi polgármesterek, magas beosztású tisztviselők

Értelmiségiek:

1. Szabadfoglalkozásúak és csúcsertermiségiek: ügyvéd, jogász, szakorvos, kutató, egyetemi oktató stb.
2. Más beosztott értelmiségiek: tanárok, mérnökök, gyógyszerészek stb.

Nem fizikai beosztottak: hivatalnokok, laboráns, eladó, erdész, ügynök, közvetlen termelés-irányítók szolgáltatásokban

Kisiparosok

1. Kisiparos, önálló, alkalmazott nélkül
2. Kisvállalkozók, 1-10 alkalmazottal

Gazdák: mezőgazdasági önállók, akik saját földjükön dolgoznak, esetenként alkalmaznak néhány idénymunkást;

Munkások

1. Közvetlen termelésirányítók: mester, technikus (iparban és kitermelésben)
2. Szakmunkások
3. Szakképzetlen és segédmunkások (dada, őr, takarító stb.)

Mezőgazdasági munkások: 1 ha földnél kevesebbel rendelkezők, mezőgazdasági alkalmazottak (pl. fejő, tehénpásztor, napszámos)

Nem dolgoznak: háztartásbeliek, tanulók, tartós munkanélküliek;

3. Az erdélyi népesség eloszlása részletesebb foglalkozási státuscsoportok szerint

Státuscsoportok	Nemzetiségi alminták, évenként		
	1997		1999
	Román	Magyar	Magyar
Csúcsvezetők és nagyobb vállalkozók	3	0.5	0.4
Középszintű vezetők	1.7	1.8	2.5
Szabadfoglalkozású és magas beosztású értelmiségi	2	1.4	1
Más (kisebb) értelmiségi foglalkozásúak	10	16	14.1
Nem fizikai dolgozók	15	21.1	16.9
Kisvállalkozók	1	1.8	1.9
Kisiparosok	2	6.6	6.9
Mezőgazdasági önállók	3	4.5	5.7
Termelésirányítók (mesterek)	2	2.1	1.6
(Fizikai) Szakmunkások	28	25.2	30.8
Szakképzetlen vagy betanított munkások	1.8	2.4	2.8
Mezőgazdasági (beosztott) munkások	2.5	1	1.4
Háztartásbeli és munkanélküli	16	10	5.3
Inaktív	12	5.6	4.8
Összesen	100	100	100

4. Tartós használati cikkek birtoklása (százalékok), magyar minta, 1999 (Van-e a család tulajdonában?)

Fogyasztási cikk	Van	Nincs
1 – telefon	61	39
2 – mobiltelefon	6	94
3 – CD-lejátszó	11	89
4 – Hi-fi torony	13,5	86,5
5 – számítógép	10	90
6 – internet-csatlakozás	1	99
7 – értékes művészeti tárgy	9	91
8 – videomagnó	18	82
9 – mosogatógép	2,5	97,5
10 – automata mosógép	35	65
11 – fagyasztóláda	49	51
12 – színes tv	77	23
13 – nyaraló	8	92

5. A magyar népesség aránya az anyagi helyzet szintetikus indexe alapján, 1999

Helyzet	Pontszám	Arány
Szegény	0 – 3	60
Közepes anyagi helyzetű	4-6	34,5
Gazdag	7-12	5,5

6. A magyarok eloszlása a lakásuk tulajdonviszonya alapján, 1999

Tulajdonviszony	Válaszadók száma	Százalékos eloszlás
saját tulajdon	1020	87,2
bérelt lakás	65	5,6
szolgálati lakás	9	0,8
egyéb	73	6,2
Összesen	1167	100

7. A magyarok lakástípusainak eloszlása , 1999

Típus	Válaszadók száma	Százalékos eloszlás
Tömbházlakás	408	34,8
családi ház	711	60,7
társasházi lakás (max. 10 lakásos)	22	1,9
régi építésű bérház	27	1,9
egyéb	3	0,3
Összesen válaszolt		100

8. A rétegek összetétele iskolázottság szerint a magyar lakosság körében, 1997

Társadalmi rétegek	Iskolázottsági szint szerinti arányok			
	8 osztály vagy kevesebb	Szakiskola	Középisk.	Felsőfokú végz.
Vezetők	0	8	87	4
Értelmiségiek	0	0	51	49
Nem fizikai dolgozók	9	9	74	8
Kisiparosok	31,5	26	39	3,5
Mezőgazdasági önállóak	85	6,5	6,5	2
Fizikai munkások	38	32	30	0
Mezőgazdasági munkások	73	9	18	0
Nem dolgoznak	62	13	24	1
Átlag	28	17	44	11

9. A rétegek összetétele iskolázottság szerint a román lakosság körében, 1997

Társadalmi rétegek	Iskolázottsági szint szerinti arányok			
	8 osztály vagy kevesebb	Szakiskola	Középisk.	Felsőfokú végz.
Vezetők	16	9	53	22
Értelmiségiek	0	0	19	81
Nem fizikai dolgozók	10	10	75	5
Kisiparosok	28	22	33	17
Mezőgazdasági önállóak	90	10	0	0
Fizikai munkások	34	33	32	1
Mezőgazdasági munkások	78	17	5	0
Nem dolgoznak	30	15	52	3
Átlag	27	18	42	13

10. A rétegek összetétele az apa iskolázottsága szerint a magyar lakosság körében, 1997

Társadalmi rétegek	Az apa iskolázottsági szintje szerinti arányok			
	8 osztály vagy kevesebb	Szakiskola	Középisk.	Felsőfokú végz.
Vezetők	58	7	20	15
Értelmiségiek	50	19	12,5	18,5
Nem fizikai dolgozók	58	0	12	0
Kisiparosok	63	29	3	5
Mezőgazdasági önállók	98	0	2	0
Fizikai munkások	78	12	8	2
Mezőgazdasági munkások	77	15	8	0
Nem dolgoznak	46	14	19	21
Átlag	66	16	10	8

11. A rétegek összetétele az apa iskolázottsága szerint a román lakosság körében, 1997

Társadalmi rétegek	Az apa iskolázottsági szintje szerinti arányok			
	8 osztály vagy kevesebb	Szakiskola	Középisk.	Felsőfokú végz.
Vezetők	37,5	40,5	6	16
Értelmiségiek	32	17	25	26
Nem fizikai dolgozók	51	22	20	7
Kisiparosok	53	10,5	10,5	26
Mezőgazdasági önállók	100	0	0	0
Fizikai munkások	74	11	11	4
Mezőgazdasági munkások	94	6	0	0
Nem dolgoznak	78	13	7	2
Átlag	63	15	13	9

12. A kapcsolathálók kiterjedtsége a jövedelmek kategóriák szerint, 1997

Egyéni jövedelem (USD)	Nincs kapcsolata		Kiterjedt kapcsolatháló	
	Román	Magyar	Román	Magyar
0	25	13,5	6	7
25	20	16,5	11	9
50	23	12	4	10
75	17	5	13	18,5
100	16	6	14	21,5
150	13	17	9	22
250	0	10	0	20
350	0	0	0	0
600	33	14	0	14,5
Átlag	20	11,3	8,5	13

13. Társadalmi kapcsolatok száma iskolázottsági szintenként, románok, 1997

Iskolázottsági szint	Kapcsolatok száma				
	Nincs kapcsolata	1-3	4-6	7 vagy több	Összesen
8 osztály vagy kevesebb	29,5	50	17	3	100
Szakiskola	20,5	47	27,5	5	100
Középiskola	16	45	29	10	100
Felsőfokú	11,5	32,5	39	17	100
Átlagosan	20	45	27	8	100

14. Társadalmi kapcsolatok száma iskolázottsági szintenként, magyarok, 1997

Iskolázottsági szint	Kapcsolatok száma				
	Nincs kapcsolata	1-3	4-6	7 vagy több	Összesen
8 osztály vagy kevesebb	16	51	26,5	6	100
Szakiskola	10,5	48	32,5	9	100
Középiskola	10	35	40	15	100
Felsőfokú	9,2	27,7	36,1	26,9	100
Átlagosan	11,5	41	35,5	13	100

15. A foglalkozási státuscsoportok átlagos presztízspontszáma.

A foglalkozási presztízspontszámok 1 és 100 között mozognak, egy 1995-ös, Rotariu-féle, a középiskolások körében végzett presztízsvizsgálat pontszámai alapján.

Foglalkozási státuscsoport csoport	Pontszám átlag
1. Csúcsvezetők	82
2. Gazdasági és politikai vezetők	77
3. Csúcsértelmiségiek és szabadfoglalkozásúak (3)	84
4. Más beosztott és rutin értelmiségiek (4)	70
5. Az alacsonyabb rangú nem fizikai dolgozók osztálya	61
6. Max. 10 alkalmazottal rendelkező kisvállalkozók (6)	73
7. Alkalmazott nélküli kisvállalkozók és kisiparosok	52
8. Magán földművelők (8)	56
9. Alacsonyabb rangú technikusok és mesterek	58
10. Szakképzett munkások (10)	51
11. Szakképzetlen és betanított munkások (11)	40
12. Agrármunkások és más	43
13. Háztartásbeliek és tartós munkanélküliek (13)	35
14. Nem dolgozók: tanulók, egyetemisták (14)	60

FORRÁSJEGYZÉK

- Andorka Rudolf (1997) *Bevezetés a szociológiába*, Budapest: Osirisz.
- Angelusz Róbert, Tardos Róbert (1991) *Hálózatok, stílusok, struktúrák* Budapest: ELTE SZI-MKI
- Barkey, Karen (2000) „Negotiated Paths to Nationhood: A Comparison of Hungary and Romania in the Early Twentieth Century” In *East European Politics and Societies Vol. 14. No. 3*
- Berevoescu Ion és mtsai. (1999) *Fețele schimbării. (A változás arcai)* Bukarest: Nemira.
- Blau, Peter. M, Otis. D. Duncan (1967) *The American Occupational Structure* v.n. Wiley
- Bourdieu, Pierre (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat
- Bourdieu, Pierre (1997) „Gazdasági kulturális és társadalmi tőke” In Angelusz Róbert (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei* Budapest: Új Mandátum
- CESTAT (2001.1.) Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- Cherkaoui, Mohamed (1996) „Stratificare și mobilitate socială” („Társadalmi rétegződés és smobilitás”) In Boudon, Raymond (szerk.) *Tratat de Sociologie* Bukarest: Humanitas
- Erikson, Robert, Goldhorpe John H. (1992) *The constant flux* Oxford: Clarendon Press
- Eyal, Gill, Szelényi Iván, Townsley Eleanor (1998) *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe* London, New York: Verso Books
- Ferge Zsuzsa (1973) *Társadalmunk rétegződése* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gallagher, Tom (1999) *Democratie și nationalism în România 1989-1998 (Demokrácia és nacionalizmus Romániában 1989 és 1998 között)* Bukarest: Global
- Gilberg, Trond (1974) „Romania: Problems of the Multilaterally Developed Society” In Gati, Charles (szerk.) *The Politics of Modernization in Eastern Europe. Testing the Soviet Model*, New York, Washington, London: Praeger Publisher
- Granovetter, Mark S. (1973) „The strength of weak ties” In *American Journal of Sociology* 1973.78.
- Granovetter, Mark S. (1974) *Getting a Job: A study of contacts and careers*. Cambridge, MA: Harvard UP
- Horváth István (1995) „A romániai magyarság demográfiai jellemzői az 1992-es népszámlálás tükrében” In Korunk 1995.7.
- Horváth István (2002) *Facilitating Conflict Transformation*. CORE Working Paper No. 8. Hamburg: Centre for OSCE Research
- Kolosi Tamás (2000) *A terhes babapiskóta*: Budapest: Osiris
- Konrád–Szelényi Iván (1989) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* Budapest: Gondolat
- Livezeanu, Irina (1995) *Cultural politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle. 1918-1930* New York: Ithaca
- *** (1994) *Recensământul general al populației și al locuințelor din 1992 (Az 1992-es [romániai] népszámlálás)* Bukarest: CNS
- Rotariu, Traian, Iluș, Petru (szerk, 1996) *Sociologie (Szociológia)* Kolozsvár: Mesager,
- Szalai Erzsébet (1994) *Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest: Pesti Szalon – Savaria UP.
- Varga E. Árpád (1998) *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből* Budapest: Püski
- Veres Valér (1998) „Pénz vagy tudás?” A kolozsvári román és magyar egyetemisták társadalmi háttere és az értelmiségi utánpótlás sajátosságai In Korunk 1998. 6.

Magyari Tivadar

Elemzések a romániai magyarok sajtóolvasási szokásairól

A romániai magyar média széles skálájú kínálatot, ugyanakkor érzékeny piacot jelent. A médiatermékeknek amúgy is mindenkor sajátos piaci érzékenysége van, tehát ez általános jegy (vö. McQuail, 1994:160-164; Fang, 1997:54-55 stb.) A romániai magyar média partikuláris területen mozog: *egyrészt* az (etnikai-nyelvi) kisebbségi mivolt behatárolja a piacát (a behatárolás minden következményével, például a reklámpiaci határokkal); *másrészt* egy viszonylag nagy létszámú és rétegzett közösség mégis változatossá és összetetté teszi ezt a piacot. Ehhez még hozzá lehet tenni, hogy *harmadrészt* a romániai magyar nyilvánosságot azok a nézetek uralják, melyek az elitkultúra médiájának tulajdonítanak fontosságot, sajátos módon e kultúra kizárólagosságában, de mindenképpen „előbbre-valóságában” gondolkodnak. Ez meghatározza a médiaszereplők szakmai tudatát és indítékait (részletesen: Magyari, 1996b, 2000b).

A fentiek miatt (is) a romániai magyar sajtó kisebbségi médianak túl kiterjedt és összetett, teljes értelemben vett „médiarendszernek” (vö. McQuail, 2000:211) „túl kisebbségi”. A „túl kisebbségi” azt jelenti – és például azzal jár együtt –, hogy ez a média bármennyire is nagy lélekszámú, szocio-kulturálisan rétegzett társadalmat céloz meg, tulajdonképpen összromániai viszonylatban egy *inkább* szórványszerű, kisebbségi közönsége van, és ebben a viszonylatban *kisebbségi, azaz aránylag kisméretű* reklámközönséget jelent. Másrészt ez a célközönség nagy területen, elszórtan él, regionális sajátosságokkal bír, rétegzett – vagyis nem alkot médiamarketing szempontból *szegmenst*¹, ami szintén nem kedvez a reklámpiaci érvényesülésnek.

Ez a tanulmány a romániai magyarok *lapolvasási* jellemzőit foglalja össze több, az elmúlt években végzett vizsgálat alapján. Empirikus forrásai olyan kérdőíves kutatások alapadatai², melyek kitértek a médiahasználat területére is. További forrásokat jelentenek a szerzőnek egyéni, megfigyelésekre és médiaszereplőkkel készült interjúkra épülő kutatásai, az 1998 és 2002 közötti

1. A „szegmens” kifejezés voltaképpen „célközönséget” jelent, médiamarketing-szövegekben bevett kifejezésnek számít.

2. Az Erdélyi Etnikai Kapcsolatok Kutatóközpontja 2000. évi kutatásának adatait, és kisebb mértékben a PCC nevű cég és a kolozsvári Szabadság című napilap támogatásával végzett helyi – kolozsvári – kérdőíves kutatás adatait elemezzük. Az előbbi forrást az intézet jóváhagyásával, az utóbbit, mint a kutatócsoport résztvevője, a Szabadság szerkesztőségének hozzájárulásával használjuk. Az EEKK-féle kutatás statisztikai alapsokasága Krassó–Szörény megye kivételével valamennyi erdélyi megye, magát magyarnak valló, 18. évét betöltött lakója. Mintája: rétegzett, lépcsős mintavétellel készült; a rétegváltozók: régió és település nagyság, ez utóbbi klaszterezéssel csoportosítva; nem, életkor. Azonosítás: LK-kulcs. Mintaelemek: N= 1170. A kolozsvári kutatás paraméterei pedig a következők: Alapsokaság: kolozsvári nagykorú lakosság; súlyozott (itt értsd: nagyobb elemszámú) minta a magyar lakosság köréből. Ennek az almintának az adatait használjuk (N = 514). Mintavétel: rétegzett, lépcsős minta; ahol a rétegváltozók: nem, kor Lépcsők: a város utcái, lakóházak. (vö. Magyari Tivadar, 2000b, a Szabadság főszerkesztőjének hozzájárulásával).

időszakból³ A tanulmány alapvető célja a laphasználat alaptípusait és fő trendjeit leírni, összefoglalóan, elemzően.

Az elemzés során kiderült, hogy két markánsan elkülönülő olvasási típusra kell fókuszálni. Ezt nem csak módszertani, hanem a médiaszereplőket érdeklő marketing-szemponatok is indokolták. A két, markánsan elkülönülő sajtóolvasási szokást két kifejezéssel jelöljük: a „habitualis” és „nem habitualis” lapolvasás kifejezésekkel. A habitualis azt jelenti: „mindennapi szokás”, tehát rendszeres, állandó, ütemes, tartós laphasználat, melynek során az olvasó adott kiadvány csaknem minden számát megvásárolja (előfizet rá), annak több részét, rovatát olvassa. Ettől eltérően a nem habitualis az a lapolvasás, amelyben legalább az alábbi két feltétel egyike érvényesül: 1. az olvasó bevallottam nem olvassa a kiadvány (majdnem) minden számát; 2. kifejezetten csak bizonyos, kisszámú (ezúttal, konvencionálisan két) típusú rovatot olvas.

A megkülönböztetést tulajdonképpen az teszi fontossá, hogy – mint az alábbiakban kiderül – éppen a meghatározó (nagy példányszámú) sajtótermékek piacán viszonylag kiterjedt, sajátos olvasói viszonyulásokat mutató közönség rész különíthető el, amelyre a *nem habitualis* olvasási szokás jellemző.

A megkülönböztetés kutatás-módszertanilag *változót* jelent, bár azok a konkrét mérések, amikre alapoztunk, eredetileg különböző módon operacionalizálták a lapolvasási gyakoriságokat, „rendszerességeket”. Mind a két használt adatbázis viszont lehetővé teszi, hogy megkülönböztessük a „(majdnem) minden lapszámot” olvasók, azaz a „rendszeres” olvasók kategóriáját az ettől eltérőktől. Az adatok elemzése során valóban elkülönül ez a két dimenzió. Célszerűnek láttuk az elemzést kiegészítő kvalitatív kutatást is ennek a megkülönböztetésnek a mentén folytatni. Magát e tanulmányt is ennek a megkülönböztetésnek a jegyében szerkesztjük.

Az első részében a rendszeres, szokásos sajtóolvasás jelenségével foglalkozunk. Ez jellegzetesen a helyi („megyei”), napi periodicitású *hírlapok* használatához kapcsolódik, ezért ezzel a laptípussal szeretnénk a legrészletesebben foglalkozni.

A második részben a számunkra, de a médiaszereplők számára is feltűnően elterjedt alkalomszerű, nem szokásos, „nem ütemes” laphasználat jelenségét elemezzük; vagyis azt, amit „nem habitualisnak” címkézünk. Ezt a jelenséget médiamarketing szempontból fontosnak, szociológiailag érdekesnek tartjuk⁴.

A RENDSZERES LAPHASZNÁLAT

A HABITUÁLIS LAPHASZNÁLAT TÍPIKUS FORMÁJA: HELYI NAPILAP OLVASÁSA

A romániai magyar közösség legjellegzetesebb, legelterjedtebb, legbeágyazottabb médiafogyasztási szokása a helyi – regionális – magyar nyelvű napilapok olvasása. Így a rendszeres

3. Ezeket a kutatásokat a Nyílt Társadalom Intézet támogatta. A szerző ezúttal is köszöni az adatközlő újságíró kollegák minden segítségét, külön köszönet a MÚRE jelenlegi és régebbi Igazgatótanácsának, valamint kiemelten Ágoston Hugó, Ambrus Attila, Balló Áron kollegáknak az információkért és a szempontokért.

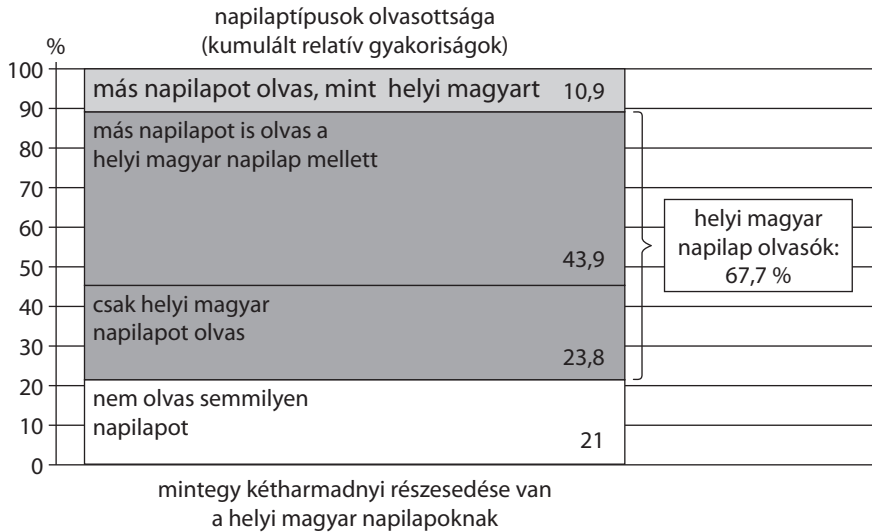
4. A „habitualis–nem habitualis” megkülönböztetésben ezen idegen kifejezéseket a marketingesek konyhanyelvéből kölcsönözzük. A médiatudományban ennek erőltetett analógiája lenne a szakmában közismert gerbneri megkülönböztetés a „heavy” illetve „light” tévészó között, főleg, hogy a gerbneri elemzésekben a megkülönböztetés többnyire magyarázó változót takar; ebben a tanulmányban viszont a „habitualis–nem habitualis” páros függő változót jelent (lásd. Gerbner, 1979).

olvasói magatartások elemzésekor erre a laptípusra fókuszálunk. (Ezeket a lapokat maguk a szerkesztők, a kiadók hagyományosan „megyei” vagy „helyi” napilapoknak nevezik, de e lapok piaca nem kötődik feltétlenül egy bizonyos megye területéhez, vagy nem minden esetben terjed ki adott megye minden részére. Az egyszerűség kedvéért a „helyi” jelzőt használjuk).

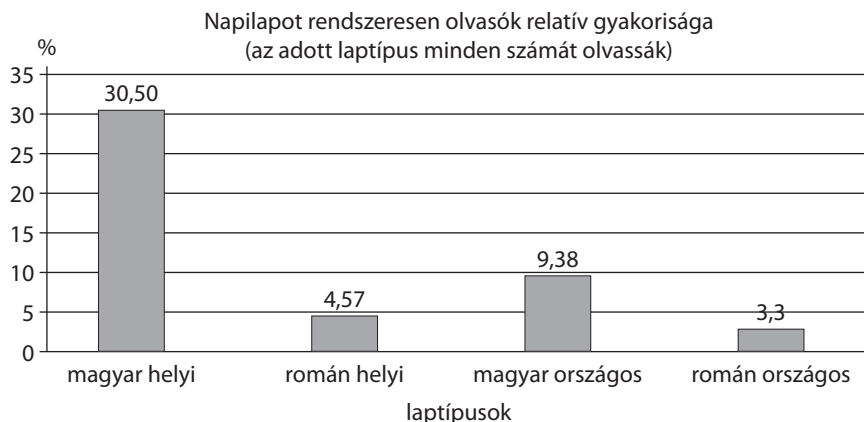
Az állandó (rendszeres, napi) olvasás valóban leginkább a helyi napilapokhoz kapcsolódik; ezek: Szabadság (Kolozsvár), Népújság (Marosvásárhely), Háromszék (Sepsiszentgyörgy), Hargita Népe (Csíkszereda), Udvarhelyi Híradó (Székelyudvarhely), Szatmári Friss Újság (Szatmárnémeti), Bihari Napló⁵ (Nagyvárad), Nyugati Jelen (Arad).

A „helyi napilap” olvasása az egyik legjobban beépült, meggyökeresedett szokása az erdélyi magyar közösségnek. Több évtizedes tradíció, része a mindennapoknak. Ezek a hírlapok az 1989 előtti megyei magyar „pártlapok” utódjai (ennek nincs hatása a tartalmukra). 1990-től a volt megyei pártlapok szerkesztőségi közösségei önállósodtak, az átmenet voltaképpen zökkenőmentes volt, s e lapok megjelenése évtizedek óta folyamatos. Kivételnek számítanak azok a megyék, amelyekben alacsony a magyar lakosság létszáma, itt ezeket a kiadványokat megszűnés fenyegette, vagy hetilappá alakultak (mint például az aradi Jelen egy bizonyos időszakban). A helyi napilapoknak javarésze nyereséges vállalkozást jelent, de ez általában nem nyújt többet, mint viszonylag zökkenőmentes, folyamatos újratermelést és minimális fejlesztést. Viszonylag kis terjedelmű és formátumú hírlapok, rendszerint 8-12, esetleg 16 oldalasok. Egy-egy régióban (vagy megyében) egyedül vannak, földrajzi piacuk tulajdonképpen nem tevődik egymásra, így nem konkurenssek (Magyari, 2000). Hozzá hasonló beépültsége, régisége a Kossuth Rádió hallgatásának van, illetve és bizonyos övezetekben, tulajdonképpen a Partiumban a Magyar Televízió nézésének (Magyari, 1998:24-26; Magyari, 2002:61-68).

Az alábbi szemléltető ábrák a szóban forgó országos kutatás alapján készültek. Az első ábrán az összes olvasói típus megjelenik (tehát a rendszeresen olvasók köre is, alkalmasszerűen olvasók köre is); az azután következő ábrán pedig a napilapokat rendszeresen olvasók köre jelenik meg:

5. A Bihari Napló volt a kilencvenes évek legnagyobb példányszámot elért helyi – regionális – magyar napilapja, hitelesített adat szerint 16.653 példánnyal, 1999-ben (forrás: Deloitte & Touche auditációs vállalat; <http://www.deloittece.com>).

A napilapok sorában a *nem* helyi (tehát „országos”, voltaképpen erdélyi) magyar⁶ vagy román kiadványok vásárlóinak jelentős része *éppen azok közül kerül ki, akik a helyi napilapok vásárlói is* (sőt, azok rendszeres olvasói). Adatokkal szólva: *a helyi napilap rendszeres vásárlói közül kerül ki a többi típus rendszeres olvasóinak a relatív többsége is, éspedig:*

1. román helyi napilapot olvasók 48 százaléka
2. országos magyar napilapot olvasók 58,8 százaléka
3. országos román napilapot olvasók 48,4 százaléka.

Akik nem olvasnak helyi magyar napilapot, azoknak átlagosan csak 5 százaléka olvas más napilapot; legtöbben országos magyart, és ez az arány 8 százaléknyi. Helyi románt azok közül, akik helyi magyart nem olvasnak 4,7 százaléknyi olvas. Akik nem olvasnak helyi magyart, *azok nagy része – 82,5 százaléka – más napilapot sem olvas.*

A HELYI NAPILAP OLVASÁSÁNAK KORSPECIFIKUS JELLEMZŐI

Az adatok szerint a magyar napilapok piaca mindegyik régióban⁷ korszecifikus. A rendszeres (habituális) olvasók tipikusan a középkorúak köréből kerülnek ki⁸, ez különösen az ötvenes éveikben járókat jelenti. Valószínű, hogy e tekintetben *kohorsz-hatás* érvényesül: a helyi magyar napilapokra *nem* azt mondhatjuk, hogy azok jellemzően a mindenkori középkorosztálybeliek lapjai, hanem azt, hogy a mostani középkorúaké, és így később az idősebbeké lesznek (lehetnek). Ezt valószínűsíti az, hogy a lapolvasás jellemzői nyilván nem önmagukban az életkorral, hanem a mostani középkorosztály egy sor más sajátos jellemzőjével állnak kapcsolatban. A mostani 35 év alatti fiatalok eltérő szokásai, jellemzői – általános sajtópiaci tapasztalat szerint is – kis valószínűséggel változnak olyan irányba, hogy e fiatalok majdani középkorúakként olyan lappiacot jelentsenek, amilyent a mai középkorúak jelentenek.

6. A Krónika és a Romániai Magyar Szó című napilapok.

7. Székelyföld, Partium, a Székelyföldön kívüli Erdély.

8. Az 1998-as, a rádióközönségre vonatkozó kutatásunkban is a középkorúak osztálya adja a romániai magyar rádióhallgatók relatív többségét (Magyari, 1998).

A fiatalokra tipikusan a helyi (magyar) lap *nem* rendszeres olvasása jellemző, de – a közvélekedéstől eltérően – a körükben viszonylag magas azoknak az aránya, akik, ha ritkábban is, de olvassák ezt a típusú sajtót, illetve alacsony azok aránya, akik soha nem olvassák. Míg az 55 év felettiek körében 41 százalékot is eléri helyi magyar napilapot *soha nem olvasók* aránya, ez a középkorúaknál 26–27 százalék, a fiataloknál ugyanannyi. Sőt, a 25 évnél fiatalabbak esetében ez 26 százalék alá esik, ami azt jelenti, hogy a fiatalok között tipikusan *a helyi magyar lapot „rendszeretlenül” olvasók fordulnak elő* ugyan („hetente néhányszor”, „ritkábban” olvassák), de viszonylag kevesen vannak azok, akik „soha nem teszik rá kezüket” erre típusú újságra. E mögött az állna, hogy a középkorú szülők a lap rendszeres olvasói, és az újság „jelen van” a lakásban, a családban, s – „ha már egyszer ott van” – a gyerekek (a fiatalok) is bele-belenéznek? Vagy legalábbis említeni tudják kérdőívvezéskor, mert végül is „ott van” a lakásban? Lehet, de ez az adatokból nem derülhetett ki.

Tehát a fiatalok szélesebb körben, de rendszeretlenül olvassák a helyi magyar lapokat, ami médiamarketing szempontból kétségtelenül egy instabilabb piacot jelent, és további vizsgálatok során érdemes volna minél többet megtudni arról, hogy milyen rejtettebb jellemzői vannak különböző társadalmi kategóriákhoz tartozó fiatalok újságolvasási szokásainak. Ezeknek a jellemzőknek az alapján valószínű, hogy többet lehetne tudni azokról a lappiaci trendekről, amelyek a mai középkorosztály továbböregedésével és a mostani fiatalok középkorúvá válásával járnak együtt.

A középkorúak köre jelenti, tehát, a viszonylag nagyobb és biztosabb piacot; az idősek szűkebb körben, vagyis viszonylag kevesebben olvassák, viszont közöttük, akik olvassák, azok napi rendszerességgel teszik (habituálisan). A helyi lapot többé-kevésbé olvasó, 60 évesnél idősebbek körében – a 2000-es adatok szerint – modális kategória az, amelyik „minden lapszámot olvas” (ennek relatív gyakorisága 39,1 százalék). Egyébként az összes 60 év feletti körében a modális kategória a „soha nem olvasók” kategóriája: 47,4 százalékkal.

A következő oldalon levő táblázatban adatokat látunk a korcsoportonkénti olvasási gyakoriságokról, abban a formában, ahogy azt a 2000-es országos kutatás mérte.

A MEGYEI NAPILAP PIACA „VIDÉKEN”: FALUN ÉS „SZÓRVÁNYBAN”

Akik falun olvassák – ott, ahol egyáltalán olvassák – a helyi magyar lapokat, azok körében tipikusan rendszeres, napi olvasásról van szó, de ez összerdélyi (magyar) viszonylatban relatív kis táborot jelent. Röviden úgy lehet megfogalmazni ezt, hogy: „kevesen, de rendszeresen”. (Akik viszont „nem habituális” falusi olvasók, azok jellemzően kölcsönzik a lapot, és jellegzetes, visszatérő jelenség az, hogy városi rokonaik „hordják” változó gyakorisággal nekik; erre a jellegzetesre visszatérünk, amikor a nem habituális laphasználatot elemezzük).

A falusi lapközöniséget egyébként nem lehet egyértelműen vagy a habituális vagy a nemhabituális körbe sorolni, mert régiók közötti, sőt régióbeli kulturális vagy éppen technikai (lapterjesztési) különbségek éppúgy bonyolítják a képet, mint az, hogy önmagán egy községen belül is jelentős különbségekkel találkozunk. 1989 előtt egyértelműbb volt egy-egy régió, azon belül egy-egy falu képe: a laptermékek olcsók voltak, propaganda „reklámozta” őket, a posta könnyen eljuttatta akárhova a kiadványokat (ha nem is mindig frissen); az akkori emberek élmény- és információforrásai a televízió-, mozi- és rádióműsor milyensége miatt szegényesebbek voltak, és így a lapok cenzúrázottan is, szegényesebb tartalmakkal is, de felértékelődtek.

Napilap típusa	olvasási gyakoriság*	18–28 évesek	29–38 évesek	39–48 évesek	49–58 évesek	59–68 évesek	69 és fölötté***
Helyi magyar napilap olvasása	1 minden számot	20,7	23,3	34,0	39,4	37,5	31,9
	2 hetente egy-két számot	24,8	24,8	18,6	17,7	11,8	9,5
	3 ritkábban	25,2	27,2	17,6	11,1	11,1	11,2
	4 soha	29,3	24,8	29,8	31,9	39,6	47,4
Helyi román napilap olvasása	1 minden számot	2,0	8,4	7,1	3,2	3,5	3,4
	2 hetente egy-két számot	6,0	8,4	6,0	6,8	4,3	2,5
	3 ritkábban	27,4	21,7	22,8	20,4	10,6	5,1
	4 soha	64,5	61,6	64,1	69,7	81,6	89,0
Krónika vagy Romániai Magyar Szó olvasása**	1 minden számot	4,1	6,9	11,8	14,7	9,2	11,2
	2 hetente egy-két számot	7,8	11,3	4,8	7,6	8,5	6,0
	3 ritkábban	36,3	32,8	26,7	22,7	12,8	9,5
	4 soha	51,8	49,0	56,7	55,1	69,5	73,3
Országos román napilap olvasása	1 minden számot	2,0	3,9	4,3	2,2	2,8	3,4
	2 hetente egy-két számot	4,4	5,9	7,6	4,0	5,7	1,7
	3 ritkábban	25,8	25,5	21,6	15,1	8,5	5,1
	4 soha	67,7	64,7	66,5	78,7	83,0	89,7

* A skálának ezen értékeit a 2000. évi országos kutatás tervezői alakították az operacionalizálásuk során; ezek közül az első értéket („minden számot”) tekintjük a habituális olvasásnak

** Tőlünk független, de tiszteletben tartott üzleti érdekből nem hozhatunk nyilvánosságra egyetlen kiadványra vonatkozó adatokat.

*** A korcsoportok szerinti osztályozásnak ebben az összetett táblázatban ezt a művi, de egyszerű változatát választottuk.

A vidéken (kisvárosban, falun) érvényesülő tényezők ismeretéhez hozzátartozik a romániai magyar lapok terjesztési sajátosságainak az ismerete⁹.

A romániai sajtót az előfizetők számára 1989-ig a Román Posta terjesztette. A kilencvenes évek elején a posta olyan költségekkel szembesült, hogy kénytelen volt drágítani ezt a szolgáltatást, illetve előfordult az, hogy bizonyos félreeső, kisebb településekre nem szállított napi rendszerességgel (vagy éppen egyáltalán) küldeményeket. Ráadásul a lapkínálat rendkívül széles lett, több, nagyobb terjedelmű, nagyobb formátumú kiadvány terhelte – a szónak szoros értelmében is – a szállítókat. Ehhez hozzájárult az is, hogy a lapokat kihordó postások szakszervezetei a hétvégi lapkihordásért külön jutalékokat kértek, mire a posta nem vállalta a hétvégi lapkihordást. Hólt a napilapoknak a hétvégi számaik általában nagyobb példányszámban fognak el. A kiadók a közben megjelenő magán terjesztőkhöz folyamodtak, ám ezek árajánlatai is többnyire rentabilitási gondokat okoztak. A magyar lapok a megyeközpontot, és – szakzsargonnal – „nyomdakapu helyét” – jelentő (nagy) városokon kívül az úgynevezett szórványvidéken találhatták volna meg

9. A tanulmány szerzője oktató szociológus, de másodállásban újságíróként és szerkesztőként is dolgozott, az újságíró-szövetség (MÚRE) vezetőségi tagja, így információi személyesek; médiaszereplők beállítódásairól való ismeretei pedig résztvevő megfigyelésből származnak.

célközönségüket. A szórványos vásárlói kört csak olyan helyeken lehetett elérni, ahol bizonyos terjesztők amúgy is többféle lapot terjesztettek, és vállalni tudták a kisebb számú (de ugyanolyan földrajzi távolságra elszállítandó) magyar lapok eljuttatását. Ahol aránylag nagyszámú potenciális olvasó lakott, ott a lapkiadók a terjesztői vállalkozást is integrálták, és lapterjesztő vállalként is működtek. Ez akár úgynevezett szinergikus gazdasági hatást jelentett a médiapiacra: a két tevékenységtípus egymást erősítette, mint a Bihari Napló esetében (azóta egy új üzleti koncepció jegyében erről lemondtak)¹⁰.

A bemutatott lapterjesztési gondok egyik jellemző következménye az, hogy *a magyar lapok terjesztése Erdélyben részleges, földrajzi értelemben kényszerűen szelektív*: van, ahová el lehet gazdaságosan juttatni, van ahová nem vagy alig. Ennek pedig az a következménye, hogy a tulajdonképpeni sajtótermék-típusok használatára *bizonyos csoportok nem szocializálódnak*. Míg 1989 előtt az újságolvasás szinte mindenhol az életmód része volt, vagy legalábbis közeli – „szomszédbeli” – példa volt, jelenleg ez a példa sok helyen, főleg falun hiányzik. Ez éppen azokon a helyeken van így, amiket politikusok, lelkészek és újságírók – a nyilvánosság kulcsszereplői – „szórvány-nak” szoktak nevezni. A lapokat sokszor pótolják a helyi, többnyire egyházi vagy civil szervezeti kiadványok; ezek elemzése nem tartozik szorosan a témánkhoz, mert nem *tulajdonképpeni sajtóról* van szó (vö. Magyari, 1996a).

Végül, adatokat is téve a terítékre, megjegyezzük, hogy (a médiaszereplők körében gyakori vélekedéssel ellentétben) nincs valószínűsíthető különbség falu és város között a helyi magyar lapok olvasásának gyakoriságában. (A soron következő táblázatban látható csekély különbség is alig több, mint 80 százalékkal valószínűsíthető, szignifikancia-teszt alapján). Az országos napilapok tekintetében viszont jelentős különbségek vannak a falusi és városi sajtóolvasás között:

Laptípus	gyakoriság	város*	falu
Helyi magyar	1 minden számot	29,9	31,2
	2 hetente egy-két számot	19,0	19,1
	3 ritkábban	20,5	15,4
	4 soha	30,6	34,3
Országos magyar	1 minden számot	12,1	5,8
	2 hetente egy-két számot	8,5	6,8
	3 ritkábban	32,3	16,9
	4 soha	47,0	70,6

* A városi lakosság lapolvasási szokásai (a gyakoriság) nincsenek összefüggésben a városok méretével, ezért „nagyváros”, „kisváros” összevontunk az elemzésben.

10. A romániai magyar írott sajtó gazdasági gondjairól és a kiadók koncepcióiról lásd még Balló Áron tanulmányát (2002:184, 187), illetve a Transindex című internetes újság oldalain közölt interjúkat, az egyes napilapok és hetilapok szerkesztőinek közlését (elérési helyek: <http://lektur.transindex.ro/?cikk=469>; <http://lektur.transindex.ro/?cikk=450>; <http://lektur.transindex.ro/?cikk=407>; <http://lektur.transindex.ro/?cikk=443>; <http://lektur.transindex.ro/?cikk=434>).

RÉGIÓNKÉNTI ELTÉRÉSEK A HELYI NAPILAP OLVASÁSI SZOKÁSOKBAN

A médiaszereplők körében (és a lapterjesztők körében is) ismert, hogy a különböző régiók magyar lakosságának különböző az *újságot* olvasási „kedve”. A szakmabeliek tudják – nyilván üzleti adatokra is támaszkodva –, hogy például a Partiumbeliek, ezen belül is a Bihar megyeiek (tulajdonképpen a Bihari Napló olvasói) „jobb olvasók”, mint például a Kolozs megyeiek. A médiaszereplők szerint¹¹ ez független a lapterjesztés milyenségétől; értsd: megközelítően azonos terjesztési körülmények mellett is különbözik a vásárlói-olvasói-előfizetői kedv, s vélhetően – de nem adatoltan – tradícióbeli különbségekről van szó. A következő táblázat az újságot olvasási szokások különbözőségéről szóló adatokat mutat; a helyi magyar napilapokra vonatkozik; a számok százalékos arányok; az adatok a 2000. évi országos kutatásból származnak; az egyes kategóriákra eső mintaelem-számot is megadjuk; csillaggal jelöltük meg azokat a megyéket, ahol az alacsony gyakoriság a terjesztési hiányosságoknak is tulajdonítható:

	olvassa	naponta olvassa	N
Arad megye	90,9	39,3	16
Beszterce-Naszód megye*	18,1	9	12
Bihar megye	85,2	43,4	130
Brassó megye*	21,4	5,3	58
Fehér megye*	18,7	7% alatt	16
Hargita megye	63,8	31,1	206
Hunyad megye*	7% alatt	7% alatt	24
Kolozs megye	79,6	35,3	116
Kovácsna megye	87,9	47,6	152
Máramaros megye*	45,1	3,2	31
Maros megye	84,3	32,3	177
Szatmár megye	81,3	36,4	108
Szeben megye*	7% alatt	7% alatt	11
Szilágy megye*	15,5	3,4	59
Temes megye	7,3	7% alatt	41

A lapterjesztési útvonalakat és a kutatási adatainkat is figyelembe véve egy hozzávetőleges térképet szerkesztettünk, ami szemlélteti ezeket a regionális különbségeket, és mutatja, hogy a helyi napilap olvasása, mint a legjellegzetesebb romániai magyar sajtóolvasási szokás hogyan jelenik meg földrajzilag (a térképet e tanulmány mellékleteként szemlélhetjük meg).

ÉRTELMEZÉSEK A HELYI NAPILAP JELLEGZETES TARTALMAI KAPCSÁN

Az olvasóknak napilapra való markáns szocializációja néhány jellegzetes sajtóanyaggal is összefügg, olyanokkal, amit voltaképpen csak a helyi napilap tud közvetíteni:

11. A Szabadság, a Hargita Népe és a Bihari Napló terjesztőinek, illetve szerkesztőinek közlése.

1. A lap az olvasót lakóhelyi környezetének számos eleméhez köti, és azt ő magyar szöveggörnyezetben és egy jellegzetes diskurzusban eleveníti meg. Az olvasó kedveli az utcákról, terekről, hidakról, állomásokról, üzletekről, épületekről szóló információkat, akkor is, ha nincs szimbolikus jelentőségük, és az újságbeli szöveg sem tulajdonít nekik ilyesmit, vagyis amikor nem valamilyen tradicionális értékről, például szoborról, templomról, történelmi régiségű iskolaépületről, „magyar” utcánéről stb. van szó.

Sajátos szimbolikát mutat az, hogy az egyes lapok – például a kolozsvári Szabadság – az utcanévek történelmi, tehát magyar változatát használják, főleg a régi, belvárosi utcák esetében. Így „létezik” Kolozsváron Széchenyi-tér, Kossuth Lajos, Honvéd utca, Magyar utca, sőt egy leaszfaltozott utcáról az ott lakó magyarok tudják, hogy az a (volt) Bajza utca. Egyébként a kolozsvári születésűek – főleg az idősek, de nem csak ők – a mindennapi beszélgetéseikben automatikusan használják ezeket a neveket, miközben ismerik a mai elnevezéseket is, s ha románul beszélnek, akkor azokat mondják. Másfelől az újságot olvasó bizonyos helyekhez kötődve kapcsolódik azokhoz az írásokhoz, amelyek a város környéki (voltaképpen a megyén belüli) falvakról, városokról, egyéb földrajzi helyekről szólnak. A városlakók jelentős része faluról, de legalábbis a városon kívülről származik, tehát élete során két vagy három, rendszerint egymáshoz közeli vidéken élt, mindegyiket ismeri, és adott esetben felismeri az újságban. Ennek megfelelője az, amikor a falusiak az újság írásain keresztül élik meg a közeli, rendszerint régióközpontnak számító város helyeit és történéseit. A helyi lapot a megyeközpontban szerkesztik, nyomtatják, s jöllehet a sajtószerelők „megyei napilapoknak” nevezik őket, írásaikban – amint említettük – városcentrikusak.

2. Az apró, helyi közérdekű tudnivalók az 1989 előtti időszakban felértékelődtek az olvasók számára, és ennek kötő ereje még ma is az olvasótáborban tartja őket: megszokták – olvassák, előfizetik. Ilyen tudnivalók például az üzletek nyitvatartási ideje ünnepnapokon, helyi buszjáratok menetrendje, éjszakai szolgáltatók gyógyszerárak listája, az áramszünetekről, a víz- vagy a gáznyomás változásairól szóló napi értesítések, helyi rendezvények, előadások stb. Ebben nem volna semmi rendkívüli, s banalitás is volna említeni, ha nem kellene hozzátennünk a következőket: ez a fajta információ az 1989 előtti helyi napilapok összvolumenében felértékelődött, sok lapszám esetében a diktatúra propagandája mellett ezek voltak a lap olvasói számára a használható információk. Amikor az újságot olvasó a napilap használatára szocializálódott, ezek voltak a legfontosabb olvasnivalók, ezekhez szokott, és könnyű ma is szokásának megfelelő lapot kínálni neki, hiszen politikai hírekről, mi több kommentároktól, szűk körű, sokak által nem teljesen értett értelmiségi vitáktól függetlenül is van mit olvasni, mert mindig akad egy sor közérdekű információ távfűtésről, közlekedési rend változásáról, új üzletekről stb.¹²

3. Érdekes sajátosság: a halálozási („gyászjelentési”) rovat státusa. A halálozási rovatnak (mely az apróhirdetési oldal része) önmagában nincs nagy szerepe, nem sajtóanyag – és máshol is van ilyen – de azért foglalkozunk vele részletesebben, mert e rovatnak, tulajdonított jelentőség, de a szövegek formája is arra mutat, hogy a helyi sajtó használatának családias és rituális jellege is van. (Számos olvasóval találkoztunk az évek során, akik hangzották, hogy kifejezetten ezért a

12. A Szabadság szerkesztőinek közlése szerint egy olvasó nem újította meg havi előfizetését, amikor a lottó nyerő számainak közlését az újság felfüggesztette.

rovatért veszik meg a lapot, ezt olvassák el először. Több, főleg idős olvasó arról számol be, hogy a az újság olvasását „a halottaknál kezdi” vagy „a halottak miatt veszi meg”).

Az elhunyt hozzátartozó halálhírének közlése a lapban a halotról való gondoskodásnak elmaradhatatlan része (főleg városon); ennek elmulasztása azzal járhat, hogy valamilyen ismerős vagy távolabbi rokon nem értesül a halálesetről és a temetésről, de azzal is, hogy a gyászoló hozzátartozókat „megszólják”. A halálozási rovatnak tulajdonított jelentőségre vall az is, hogy *közlík hozzátartozójuk halálhírért az apróhirdetés rovatban azok is*, akiknek a háztartásában különben nem olvassák az illető helyi lapot, és a gyászjelentést tartalmazó lapszámot viszont maguk a gyászolók több példányban megveszik, és sokszor el is teszik, emléktárggyá válik („ez az az újság, amiben mámi¹³ benne volt, amikor meghalt”).

A szövegekből pedig kiderül, hogy ez nem egyszerű tájékoztatás, hanem a kegyeleti szokások része. Erre utal e közlések néhány előforduló jellegzetessége is. Rétegjelenség (és főleg Kolozsváron terjedt el, és nagyon gyakori a hóstáti¹⁴ társadalmi-néprajzi csoport esetében) az, hogy a halálozási rovatban versszerű szövegek, „naiv” költészeti szöveg-motívumok, rögtönzések jelennek meg (irodalmi-nyelvi szempontból voltaképpen nyelvi giccek és közhelyek): „Ütött az óra, el kellett menned / annyit sem mondtál, Isten veletek! / Szíved már nem fáj / de a miénk vérzik, / elfeledni téged úgysem lehet / de meg kell szokni élni nélküled.” Ezek a rigmusok meglehetősen változatosak, ami azt jelenti, hogy nincs belőlük néhány szabvány, ismert darab, amit újra-újra idéznek, hanem (bizonyos visszatérő motívumokat felhasználva) az egyes családok újabbakat és újabbakat írnak hozzátartozójuk halálakor. Ezek a sorok rendszerint bevezetik a gyászjelentést, utána következik a gyakorlatias információ az elhunyt személyéről, temetésének helyéről és idejéről.

Nagyrészt ugyanebben a kultúrkörben gyakori, hogy a halott személy több családtagjának (például a már külön élő családos gyermekek mindegyikének) is illik meghirdetni az újságban a szomorú hírt, és gyakori ilyenkor a rejtett versengés abban, hogy ki ír nagyobb és meghatóbb szöveget (ki „nem sajnál” drágább „gyászjelentést”). A „Köszönet” rovatban, amiben megköszönik a temetésen való részvételt és a gyászban való osztozást, illetve a megemlékezési rovatban, amiben a halálesetek évfordulóira hívják fel a figyelmet is előfordulnak az említett versszerű szövegek, illetve az említett versengés. Ilyenkor ugyanarról az elhunyról több, nagyobb rokonság esetén akár hét-nyolc gyászír is megjelenhet egy újságoldalon.

RENDSZERES OLVASÁS: HETILAPOK, FOLYÓIRATOK ESETE

A hetilapok olvasottságának kutatásával adósok az általunk használt adatbázisok, illetve kutatások. Alapadatok hiányzanak, s ennek több oka van: egyik ok az, hogy a „hetilap” fogalma gyakran nem egyértelmű az kérdőív kérdeztjei számára, és a civil szervezeti, illetve egyházi lapokról szóló információk szüntelenül bekerülnek az adatok sorába. (Olyan volumenű kutatásra, amelyben a médiamarketingben szokásos módszerekkel ezeket a hátrányokat le lehetne küzdeni, nem nyílt lehetőség. Az általunk használt, a 2000-es országos kutatás tervezői csak a „kedvenc hetilapra” vonatkozóan gyűjtöttek adatokat; ez kevés és metrológiai értelemben nem megbízható mérés jelent). A mérésből kiderül viszont, hogy Brassó térségében – ez Brassó me-

13. Nagymama, tájszóval.

14. A hóstátiaknak nevezett kolozsvári magyarok hagyományosan kertészkedő, földművelő, református vallású, jellegzetes néprajzi vonásokat felmutató lakói a városnak.

gye magyarok által (is) lakott településeit jelenti – a Brassói Lapok azt a funkciót tölti be, mint a helyi magyar napilapok a többi megyében. Az ebben a megyében lakó magyarok 86 százaléka kedvenc hetilapként nevezi meg a Brassói Lapokat, ami a nagy konfidencia intervallum mellett is ($N_{\text{Brassó megyei almintá}} = 58!$) is tendencia-kifejező.

Ezenkívül kisebb mértékben természetesen bármely más nyomtatott sajtóterméknek van olyan közönség része, amely állandó jelleggel (minden kiadványt olvasva) vásárolja, tehát gyakran, rendszeresen használja az adott lapot. Ezek kis piaci kört elérő kiadványok, mint például az értelmiségieknek, azon belül is bizonyos érdeklődésűeknek szóló kiadványok. (Néhány százas példányszámú irodalmi vagy elit kulturái lapok, szaklapok; ezek alacsony példányszáma természetes, általában ez a típus máshol is viszonylag kis példányszámú).

A helyi napilapokon kívül viszonylag állandó, számottevő vásárlói köre, gazdaságilag optimális méretű piacon a tömegkultúra-vonatkozású kiadványoknak van. Ilyen jellegű kiadványból számos körülmény folytán vagy *nem* romániai magyar nyelvű termék van forgalomban (és ez rendszerint azt jelenti, hogy *magyarországi* terméket kínálnak), vagy a romániai magyarság román sajtóterméket fogyaszt. Annak, hogy az amúgy magyar nyelven tájékozódó személy román kiadványt olvasson akkor, amikor tabloidszerűt vagy magazinszerűt olvas, nyilván az is kedvez, hogy ezen típusok *tartalma* túlmutat az etnikai, regionális elemeken, s inkább a *globális kultúra tartalmait* nyújtja. Ráadásul a román sajtórendszer túlnyomórészt tabloidszerűekre épül, tehát van miből vallogatni.¹⁵

A tömegkulturái kiadványok ritkábbak, de a létezők piaci elterjedése és stabilitása arra mutat, hogy van közönségük (Példák: a Corvin-kiadványok; a kiadójuknak széles övezetben működő terjesztői hálózata; a helyi lapok kalendárium-hagyományokat felmutató évkönyvei; a tabloid elemeket is használó Erdélyi Napló sikere a kilencvenes évek első felében¹⁶; az Európai Idő). A magyarországi Nők Lapja tartós megmaradása az erdélyi piacon szintén erre utal. Romániában rendszeresen kaphatók a Nők Lapja mellett a Kiskegyed, a Gyöngy, a Tina, a Hölgyvilág című női magazinok. A kilencvenes évek közepéig egyes terjesztők ezeknek a magazinoknak remittendáját vitték be Erdélybe; ma már a friss lapszámok kaphatók.

A romániai magyar lapkiadás rendszerében viszont ritkának számít a tömegkulturái kiadványok szerkesztése, kiadása.

Ennek okai (1998-2002 közötti vizsgálataink szerint; vö. Magyari, 2000a):

15. A „tabloid” vagy „bulvár” kifejezést médiatudományi szövegek kontextusában nem szokás pejoratív értelemben használni, mint az a közbeszédben egyébként gyakori. A tabloid jellegzetes formátumú (tradicionálisan 14 colos, azaz kb. ezer hagyományos nyomdai pont hosszúságú, rendszerint négy-öthasábos tördelésű) lapot jelent, ám a megnevezés nem elsősorban a formátumra, hanem a tömegkulturái tartalomra utal. Tradíciói a 19. századra nyúlnak vissza. Meghatározó szerzők (pl. McQuail, 2000) a tabloidok esetében is inkább a „magazin” kifejezést használják. A tabloidot annyiban érdemes megkülönböztetni a magazintól, hogy bizonyos jellemzői révén a hírlapszerűekhez áll közelebb: tartalma populáris, de nem annyira réteg-közönségű, hanem inkább úgynevezett szupraszegmentális közönséget céloz, és hangsúlyosabb a tájékoztatói funkciója-jellege (például: Mai Nap: tabloid; a Kiskegyed: magazin). Mindezt azért jegyezzük meg, mert a médiatudományban még nem alakult ki igazán egy egységes tipológia (nem is könnyű, éppen a sok „átmeneti”, „köztes” típus miatt).

16. Nagyvenezér feletti példányszám, a kiadó 1993-as közlése szerint. Ezután a példányszám visszaesett.

1. Tradíciók hiánya, és a médiaszereplőknek ezzel (is) összefüggő domináns *akkomerciális* (uo.) beállítódása. Mire a magazinszerűek és a tabloidok a sajtótörténetben modern formájukban kialakultak, az erdélyi magyarság már leszakadt az összmagyar médiarendszerről. 1920 után nem gazdasági körök, hanem jellegzetesen akkomerciális magas kulturái körök (főleg az irodalmi elit) állt a sajtókezdeményezések mögött¹⁷.

2. Tőkehiány. A magazinszerűek a vizuális elemek (színes képek, bizonyos minőségű papír) léte miatt és az információ szerzésének sajátos módjai miatt magas fix költségű (és beruházási költségű) médiatípust képeznek. A sajátos minőség biztosítására rendszerint nincs lehetőség; s amikor van, akkor a magas költségek versenyképtelenné teszik a kiadványt¹⁸.

A HABITUÁLIS LAPHASZNÁLAT SAJÁTOS TÍPUSA: AZ ANIMÁLT LAPPAC

Animált lappiac alatt – tehát – egy olyan lapnak a piacát értjük, mely úgy alakul ki, hogy a kiadó *valamilyen, rajta kívüli intézményes keretben, szervezetten, céltudatosan*, de nem marketing-kommunikációs módszerekkel, rendszerint valamilyen ideológiai, etikai, érzelmi, világnézeti érvekkel a lap rendszeres vásárlására bír bizonyos olvasókat.

Ennek a „piacnak” az *egyik* jellegzetessége az, hogy adott lapok valamilyen intézményhez, tipikusan oktatáshoz és egyházhoz kapcsolódó csoportokat céloznak meg, és az adott intézményre jellemző tevékenységek részévé teszik adott lap olvasását. A két típusú intézmény – a sajtó és a másik – egymást erősíti. Tipikus példák az egyházi lapok és a gyermeklapok.

Egy másik jellegzetes vonás az, hogy a lapfogyasztásnak a laptól független motiválói is vannak. Más kiadványoktól eltérően, az animálás következtében, az olvasók nem csak azért veszik, olvasják a lapot, mert tetszik, hasznosnak tartják stb., hanem az animáló intézethez kapcsolódó motivációk hatására is. Például az egyházi lapokat a felekezethez, gyülekezethez, egyházkerülethez tartozás élménye, érzése, a hitbuzgalom miatt; a gyereklapot a tanító ösztönzésére veszik meg.

Egy *harmadik* jellegzetes vonás az, hogy az ilyen animált közönségű lapok éppen az animáltság okán erdélyi (magyar) viszonylatban kimagasló példányszámot érnek el. A legalkalmasabb példa erre a Napsugár című lap 53 ezres (!) rekord példányszáma a kilencvenes évek végén (vö. <http://www.dntcj.ro/NGOs/napsugar/tortenet.htm>).

A kisiskolásoknak, illetve óvodásoknak szóló Napsugár és a Szivárvány című lapok kiadója az oktatási intézetek körébe integrálódott, tanítók és óvónők támogatását élvezi, akik ezáltal egyfajta közönséganimálást végeznek. A szülők így inkább megvásárolják, mint azt maguktól tennék, az iskolákat támogató nem kormányzati szervezetek támogathatják az iskolai oktatás

17. Ezek a történelmi körülmények állnak általában a romániai magyar nyilvánosságban jellegzetes szépirodalomcentrikusság, szépirodalom-kultusz mögött is. Jellemző az irodalmári és politikusi szerep összefonódása. Ez a beállítódás kedvezett egy kevésbé konfrontatív kisebbségi politizálásnak, kedvezett a kisebbségi kultúra és nyelv tipikus túlélési stratégiáinak. Ugyanakkor kedvezett és kedvez egy jellegzetes tekintélyelvűségnek, mert nem kedvez a humánértelmiség iránti kritikai viszonyulásnak. A szerepvállaló írástudó a pusztá szerepvállalásával, „bianszóban” kap bizalmat. Ezzel összefüggésben ideállá válik a polihisztor-szerű humánértelmiségi, aki általában a nyelvet és irodalmat ápolja, és általában kétségen felüli módon tekintendő olyannak, mint aki tudományos szinten értője a társadalomnak – mindössze írnia, összegeznie kell róla. Ez viszont nem kedvez az empirikus társadalomtudományok erdélyi (magyar) helyzetének, azok sajátos diskurzusát, sőt módszertanát relativizálja.

18. A Családi Tükör esete közvetlenül az 1993-as privatizációja után.

részévé váló lapot. E kiadványok olvasása a tantermi tevékenységek része; jót tehet a gyerekek sajtóhasználatra való szocializációjának is¹⁹.

Hasonló ehhez a Diákabrak²⁰ című, kora-tizenéveseknek szánt rejtvénymagazin, ami egyébként a romániai magyar sajtóban az egyetlen családi vállalkozásban kiadott sajtótermék, szintén az iskolák hálózatában terjesztik.

Bizonyos szempontból valamennyi egyházi lap *animált* közönségű; a lapot a különböző felekezetek tagjai – főleg templomjárók – vásárolják, legtöbbször éppen a templomban vagy különböző egyházi helyszíneken, az egyházak lelkipásztorainak, alkalmazottainak ösztönzésére. Ez nem erdélyi sajátosság, bizonyára világszerte így találnak olvasóra az egyházi lapok. Az animált közönség viszont azzal a jellegzetességgel jár, hogy a laphasználat motiválói – mint említettük – függetlenednek a lap tényleges tartalmától: az egyik egyházi kiadványt, ami többnyire bonyolult teológiai szintű fejtegetéseket tartalmaz, igen széles körben vásárolják olyanok, akik körében vélhetőleg nehezen érthetők e tartalmak. Az egyházi lapok vásárlása gyakran a hitélet része, függetlenül a tényleges olvasói motivációktól; ezzel magyarázható, hogy a laikus értelmiség számára is alig érthető teológiai fejtegetéseket tartalmazó lapokat is megveszik a gazdálkodó falusiak.²¹

NEM HABITUÁLIS LAPHASZNÁLAT

A NAPILAPOK ESETE

Megfigyeléseink szerint, de médiaszereplők interjúk közlései szerint is gyakori jelenség a lapok kölcsönzése családi vagy szomszédai körben, és ezzel esetenként együtt jár a közös előfizetés (főleg nyugdíjas szomszédok között). A lap továbbadását meghatározza az is, hogy az egyes olvasóknak milyen preferenciái vannak. Például a keresztrejtvényt tartalmazó lapszámot (egy-egy lapokban tipikusan heti egy alkalommal található keresztrejtvény) továbbajándékozzák annak a más lakásban lakó családtagnak (vőnek, menynek, apósnak, sógornak stb.), aki szereti a keresztrejtvényt; vagy a televízió-műsort²² tartalmazó (ez is tipikusan heti egyszer van) lapszámot

19. A Napsugár című lap web oldalán olvasható (szerző nincs feltüntetve; forrás: <http://www.dntcj.ro/NGOs/napsugar/tortenet.htm>): „A Napsugárnak is voltak válságos pillanatai, mégis itt vagyunk. 42 év óta egyetlen lapszám sem maradt ki. Időszakonként műsorfüzetet és vakációs Napsit jelentetünk meg. Havonta 1000 olvasói levelet kapunk, évente több száz jutalmat küldünk pályázataink győzteseinek. Hatodik éve ingyen táborozással jutalmazzuk legjobb terjesztőinket és olvasóinkat. Több száz óvónő és tanítónő volt a vendége eddig öt alkalommal megrendezett, rangos magyarországi előadókat bemutató módszertani napjainknak. 45 pedagógus vett részt magyarországi továbbképzésen a Napsugár meghívottjaként. Szoros cserekapcsolatot alakítottunk ki a régió magyar gyermeklapjaival. Részben életrehívói, szerkesztői és terjesztői voltunk a három évfolyamot megért kárpát-medencei magyar gyermeklapnak, a Barangolónak. Évente könyvadományokkal támogatjuk iskoláink rendezvényeit, tanévvégi jutalomosztását, sok-sok helyi és országos vetélkedőt. Lapjaink szellemisége hazai, anyaországi, felvidéki és nyugati magyar szerzőket vonzott hozzánk. Azóta többkötetes fiatal szerzők indultak hasábjainkon, s írnak havonta örömmel nekünk. A Napsugár jelen van a hazai magyar gyermekkultúrában, számít ránk a tanügy, és tényezőként tart számon a sajtó”.

20. A „diákabrak” eredetileg egy csemege, édesség megnevezése volt; a Pál utcai fiúkban találkozhatunk vele.

21. Magát megnevezni nem akaró lelkész-szerkesztő közleménye.

22. Egyes napilapok hetente egyszer egész heti televízió-műsort tartalmazó mellékletet adnak a laphoz, tulajdon-

adják tovább. A lapok így rokonsági-családi hálózatokban is terjednek, aminek szintén lappiaci és médiaszociológiai következményei vannak.

Bizonyos személyeknek – vagy inkább családoknak, háztartásoknak – „nem éri meg” a lapot vásárolni. Gyakori, azonnali érveként ilyenkor az hangzik el a szerkesztők és az újságolvasók találkozásán, hogy „csak, ilyen vagy olyan rovatért nem érdemes „kiadni” ennyi és ennyi pénzt. Ezek a helyi napilapok természetüknél fogva *nem rétegerdeklődést* elégítenek ki: a napilap, mint sajtótípus – köztájékoztató típus – *valóban, eredendően* nem egyetlen, jól meghatározott szegmens célzója; vagyis médiamarketing-szakkifejezéssel: *szupraszegmentális* közönségű. Ugyanakkor, mint említettük, a romániai magyar lappiacon hiányoznak a tömegkultúra kiadványok (tabloidok, magazinok), amelyek viszont jellegzetesen szegmens-specifikusak. A magazin-szerűek, de főleg a tabloidszerűek hiányában bizonyos piaci űr keletkezik, és ezt részben a hírlapszerű tölti be. Mivel viszont ez tulajdonképpen javarészt nem tabloid-jellegű, számai és tartalma nagy része nem affiniál a tabloid iránt érdeklődők szegmensével. Ezért a keresletnek csak részben felel meg. Így kialakul egy periférikus olvasótábor, amelyben az adott lap olvasása alkalmoszerű, amelyben „nem a napi rendszerességgel” böngésző olvasót találjuk, hanem a heti keresztretjtvényt fejtőt, a heti sportrovat olvasót, de főképpen a tévéműsor-mellékletet olvasót. Az ilyen olvasók sok esetben, ha tehetik kölcsönkérnek a lapot, átveszik a szomszédától, amikor az már „kiolvasta”, vagy hetente egyszer-kétszer vásárolják, de *nem előfizetők*. Ezek a megfigyelt tények értelmezési alapot adnak ahhoz az adatolt, fentebb említett jelenséghez, hogy tudniillik a napilapoknak elkülöníthető egyfajta „törzstábor” („habituális” kör) és egy olyan olvasói réteg, amely alkalmoszerűen olvassa ezeket a lapokat („nem habituális” kör), és ez utóbbi meglehetősen kiterjedt kör. Például ez a kör a kolozsvári Szabadság esetében – a 2000-es helyi kutatás adatai szerint – a helybeli magyarok 55 százalékát éri el, míg a lapot rendszeresen olvasók 26,5 százalékot jelentenek (vö. Magyar, 2000b).

Tipikus a lapszámok összegyűjtése és falura vitele, az ott élő rokonoknak, többnyire idősebb szülőknek és nagyszülőknek. (A romániai városiakok szép számban elsőgenerációs városiak; létezik bizonyos javaknak város és falu közötti, szociológiailag igen érdekes forgalma, cseréje. Kialakult egy szokása, egy „rendje” annak, hogy mit „kell” kivinni az „öregekhez” falura (újságot, általában papírárút, „rég”i bútort, „rég”i ruhát stb.), és annak, hogy onnan mit kell hozni (általában ételmezt). A hozás-vivés sok esetben nem ajándékozást jelent, de amikor azt jelenti, annak is „megadják a módját”. Legtöbbször valódi csere: árut áruért. Visszatérő volt megfigyelésünkben az, hogy a falusi olvasók egy része így lapszámok többhetes gyűjteményét kapja meg, és azokat böngészi szabad idejében. Ebben az olvasói körben nem számít az, hogy az újság „friss” legyen. Többször találkoztunk²³ olyan esettel, amikor a falusi lakók városi rokonaiktól Romániai Magyar Szót kértek olvasni, de azért azt, mert annak nagy a formátuma, és („miután apátok kiolvasta”) abba majd jobban lehet csomagolni, azzal valamit letakarni stb.

A falun élők laphasználata már csak azért is különbözik a máshol élő magyarokétól, mert a adott település földrajzi és infrastrukturális okok miatt kívül eshet a terjesztési vonalakon, és

képpen ingyen. Azok a lapszámok, amikben e mellékletek vannak olykor kiemelkedő példányban keltek el, például a Bihari Napló esetében amikor annak mintegy 15.000-nyi volt az átlagos heti példányszáma, a mellékletes száma elérte a 24.000-et.

23. Kutatás-módszertani elveket követve jellemzéseinkben, leírásainkban csak olyan eseteket, tényeket rögzítünk, melyeket visszatérőknek, ismétlődőknek tapasztaltunk.

így kisebb a rendelkezésére álló választék a sajtótermékekből. Rendszertelenné a laphasználatot pedig az teszi, hogy sajtótermékek terjesztési módozatainak függvényében változik az, hogy mi kerül el és mi nem adott falvakba. Számos falu lakói (nem csak a magyarok, de a románok is) rendszeres lapolvasási szokásukat „elveszítették” akkor, amikor a hagyományos (postai) terjesztés akadozott, vagy hatékonysági gondok miatt viszonylag drága volt a kiadók számára, illetve a magánterjesztési rendszerek sem működtek még. Másrészt a lapok maguk nemcsak terjesztési politikájukban, marketingjükben, de szövegeikben is városcentrikusak, elitisták, és ráadásul a falusi lakosság bizonyos részének a vásárlói erejéhez képest drágák. Gyakori, hogy a lapválasztást a helyi értelmiség (főleg a papok) befolyásolják. „Mi a Családi Tükört vesszük meg, mert a tiszteletes úr azt mondta, hogy azt vegyük meg” – mondták Magyarvistában²⁴ (Ez összefügg azzal, hogy az azóta voltaképpen megszűnt Családi Tükör című lapot önkéntes vidéki terjesztők révén próbálták eljuttatni különböző helyekre; és nem ritka az, amikor a szerkesztőségek „jóba” akarnak lenni a helyi „tiszteletessel”).

Összefoglalva elmondható, hogy bár markánsan a helyi (magyar) lapokhoz kapcsolódik a rendszeres lapolvasás, éppen a ezek a helyi lapok adják a nem rendszeres lapolvasás bizonyos típusait is. Jellemző, hogy piaci szempontból ez egy nem stabil, voltaképpen piacilag nem túl jelentős közönségrész: a lapszámok gyakran átkerülnek a „habituális” olvasóktól a „nem habituális” olvasókhoz: ezeket a olvasókat a lapbeli írások javarésze bevallottan nem érdekli, és a napilapból csak bizonyos, kevés, ritkábban jelentkező rovatot olvasnak. Elkérlik, megkapják másoktól, nem számít, ha „nem friss”. Egyes lapszámok továbbgyűrűznek bizonyos hálózatok mentén (főleg rokoni és szomszédsági hálózatokról van szó). Bizonyos közönségréteget nem a napi köztájékoztatói jellegű (politikai és hasonló) sajtóanyag érdekli, és a többnapos késéssel is olvasható, élvezhető, használható információt megkapja a lapból, akkor is ha az már régebbi (nem aznapi).

KVALITATÍV KÖZELÍTÉSEK A NEM HABITUÁLIS LAPHASZNÁLAT EGYES FORMÁIHOZ

A nem rendszeres laphasználat három ritkább formáját is megközelítjük: ezek a szocio-kulturális, ideológiai és szituacionális formák (a kifejezések sajátjaink). E megkülönböztetés szükséges, még ha látszólag bonyolítja is az elemzésünket²⁵.

A *szocio-kulturális* körülményekre visszavezethető nem rendszeres lapolvasás azok esetében érvényesül, akiket életmódjuknál, szocializációjuknál fogva, viszonylag kis mértékben érdekli a politika, ennek megfelelően kevésbé tájékozottak. Ezek körében ritka az írott sajtó fogyasztása; elemzésünk arról szól, akik e körből valamilyen gyakorisággal mégis olvasnak írott sajtót. Ezekben a rétegekben nyilván előfordulhat az is, hogy tartósan egyáltalán nem olvasnak semmilyen

24. Kolozs megyei falu; ez régebbi adat; a Családi Tükör című folyóirat azóta megszűnt.

25. Ezt a tipológia-kísérletet megfigyelési információra alapozzuk; de figyelembe vettük a lapszerkesztők és terjesztők közleményeit is. Részben követjük a médiaközönség-kutatásnak a Gunter, Murdock és más. szerzők által képviselt vonalát a kvalitatív módszerű közönségvizsgálatok tekintetében (pl. Gunter, 1988; Murdock, 1989:226-228).

sajtóterméket, románt se, ám itt azokkal foglalkozunk, akik valamilyen mértékben fogyasztóként jelen vannak a sajtópiacon. Jövedelmi, gazdasági helyzetük az átlagnál rosszabb, s ez önmagában is oka annak, hogy ritkábban, esetlegesebben „élnek” sajtótermékekkel.

Előfordul, hogy a helyi napilap olvasót, de az ebbe a típusba tartozó olvasót kifejezetten és jellegzetesen a lap írási közül csak bizonyos, napinál ritkábban jelentkező rovat érdekli a (helyi): keresztretjvény, heti műsormelléklet, esetleg más melléklet, s vélhetőleg nem érdekli vagy alig érdekli a politika. Körükben gyakoribb azok előfordulása, akik nem osztják (sőt részletesen nem is ismerik) az általános romániai magyar politikai diskurzus elemeit; például azt, ami a gyakorlatilag egyedüli romániai magyar párt (RMDSZ) szerepéről, fontosságáról szól. A 2000-es kolozsvári kutatás parlamenti választások évében készült. Adataiból jól látszik, hogy viszonylag kisebb mértékben kötődnek a magyar sajtó domináns diskurzusában fontosnak tekintett párt-hoz, az RMDSZ-hez ezek az olvasók. A következő táblázatban látható, hogy a nem rendszeres Szabadság-olvasók között viszonylag többen vannak azok, akik nem az RMDSZ-re szavaznának a parlamenti választásokon (Az adatfelvétel május végén volt; a választások novemberben). Vegyük észre, hogy aránylag milyen magas a *nem válaszolók* aránya az újságot rendszeresen nem olvasók körében!

„Kire szavazna?”	nem rendszeresen olvasó	rendszeresen olvasó
Demokrata párt	0,26	0,77
Demokratikus Konvenció	5,48	3,85
RMDSZ	77,81	90,00
Nagyrománia Párt	1,31	0,77
Román társadalmi Demokrácia pártja	1,31	0
Román Szociáldemokrata párt	0	0,77
Nemzeti Liberális Párt	0,26	0
Román Humanista Párt	0,78	0
Jobboldali Erők Szövetsége	0,78	0
Nemzeti Kereszténydemokrata Unió	0,52	0
Nem válaszol	11,49	3,85

Továbbá tipikus esetükben az, hogy a lapok olvasása gyakran kimerül a gyakorlati funkciókat betöltő lapok forgatásában (amelyek valamilyen más tevékenységhez kötődnek): tévé-műsorfüzetek, apróhirdetési lapok (Piața de la A la Z). Szintén tipikus az, hogy mennyiben jól ismerik a román nyelvet rendszerint csekély jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy milyen nyelvű lapot vásárolnak, „mindegy, hogy magyar vagy román”. Az ebbe a típusba tartozó személy hírlapot ritkában vásárol, akkor is inkább a tabloid-típus hazai változatait veszi meg, más esetekben rejtvénylapot vagy sportlapot (mindezekből román nyelvűek vannak a piacon, tehát lapolvasás során a román nyelvet viszonylag nagyobb mértékben használja), de rendszerint román lapok vásárlása sem rendszeres²⁶.

26. Jellemző e típus szociolingvisztikai különbözősége is: az úgynevezett inobtruzív vagy nem familiáris témák kapcsán gyakran román szavakat vagy a román szövegből átvett szavakat használja: például a számítógép nyomtatóját esetleg „imprimántának” mondja, „adó” helyett az „impozit” szót használja, de szinte kötelezően „patronnak” mondja a cégtulajdonost, és jellegzetesen a SIDA szót használja az AIDS helyett. Ez utóbbi jól mutatja, hogy e

Gyakori továbbá ennél a típusnál továbbá az, hogy nem tulajdonít jelentőséget az egyes lap-számok újszerűségének (frissességének) vagy régiségének, és viszonylag régebbi számokat is kéz-be vesz, böngész. Ez kapcsolatban áll a tabloidszerűek hír- és témaszelekciójával: a szelekció és a közlés nem az aktualitás kritériumai, hanem az érdekesség kritériumai szerint történik, így az írások értéke nem kötődik időhöz.

Az *ideológiai* nonhabituális laphasználat viszonylag szűk szegmentumra, főleg középosztály-beli, azon belül is értelmiségi kategóriára jellemző. Laphasználatának lényege az, hogy valami-lyen értékítélet alapján dönt úgy, hogy nem olvas vagy csak ritkán olvas magyar lapot. „Tetszik – nem tetszik” alapon dönt, vásárlói viselkedése szeszélyes. Gyakori, hogy ez a típus nemzetiség-politikai vagy általános politikai elveket vallva dönt úgy, mintegy tüntetőleg, ismerősi körben ezt kinyilvánítva, hogy „többet nem” veszi meg ezt vagy azt a lapot, illetve arról, hogy melyik lapot veszi meg. A döntés rendszerint (helyi) napilapot érint.

Kiemeljük az egyik jellegzetes esetét ennek a típusnak, azt, amely a magyar sajtóban gyak-ran megnyilvánuló kisebbségi neurózis miatt „nem szeret” olvasni valamilyen lapot vagy általá-ban magyar lapot. (A kisebbségi neurózissal, illetve sajtóbeli vonatkozásaival kapcsolatban vö. Magyari, 2000a). Jellemzően fiatal értelmiségi (középosztálybeli családból származó középisko-lás, egyetemi hallgató, más fiatal értelmiségi) tartozik ebbe a szegmentumba. Gyakori kifejezé-sével a sajtót „panaszkodónak”, „siránkozóknak”, ritkábban „magyarkodónak” nevezik. Mint a romániai magyar közösségben a sajtóról gondolkodó értelmiségeik zöme, az ebbe az esetben tar-tozó is rendszerint magából indul ki, amikor a sajtóközönség alakulásáról alkot képet: azt hiszi, hogy tömegesen viszonyulnak úgy a magyar sajtóhoz, mint ő; hiszi és vallja, hogy például az általa elítélt helyi napilapok „veszteségesek” (a legtöbbjük tulajdonképpen nyereséges), hogy „ha-marosan meg fognak szűnni” vagy, hogy „csakis monopol helyzetük miatt” nem szűnnek meg. Nem általános, de gyakori ennél a típusnál, hogy liberális román értelmiségi lapokat olvasnak (22, Dilema) vagy például a Cașavencut, és ezeket „nyitottabbnak”, kevésbé nacionalistának te-kintik, mint a maguk nemében a magyar kiadványokat. (Más, kisebb részük esetében gyakori a külföldi lapok keresése – National Geographic –; vagy előfordul, hogy esetleg multinacionális – főleg értelmiségieknek, mindenképpen középosztálybeli rétegeknek szánt – kiadványokat ke-resnek: Playboy, Burda stb).

A *sztituacionális* nonhabituális laphasználat az, amikor a lapolvasás bizonyos helyzetekhez kö-tődik, de kivételes.

Az ilyen olvasó az egyes lapoknak (akár napilapnak) csak bizonyos számait veszi meg. Tipi-kus eset: utazáskor, állomáson. Más tipikus helyzete az alkalomhoz kötött lapvásárlásnak: heti bevásárlás, amikor a bevásárlói körúton mintegy „belebotlik” az olvasó az újságárusba, és „vesz valami olvasnivalót hétvégére”.

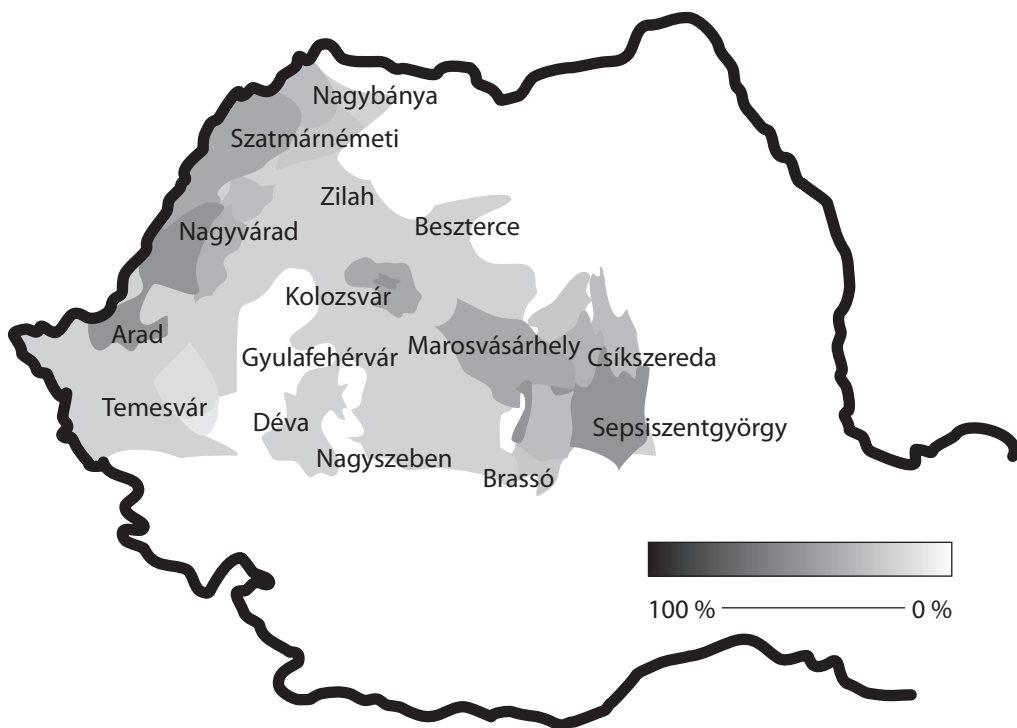
A *sztituacionális* azt is jelentheti, hogy voltaképpen a potenciális lapolvasó esetlegesen, ritkán vagy változó feltételek között kerül kapcsolatba magyar sajtótermékkel.

típus a hozzá nem közeli jelenségekről szóló (inobtruzív) témák, mint például HIV-fertőzés témája kapcsán főleg nem magyar kommunikációs közegben helyezkedik el. A HIV-fertőzés nyomán kialakuló tünetegyüttesre ugyan-is a román köznyelvben a francia SIDA, míg a magyarban az angol AIDS szó honosodott meg. Akik rendszeresen magyar nyelven tájékozódnak, azok inkább az AIDS szót használják. Természetesen az „SIDA–AIDS” különbség csak egy példa a sok közül.

ÖSSZEFOGLALÁS

A majdnem másfélmillió romániai magyar közösség főleg anyanyelvét használja a médiafogyasztás során. A legstabilabb piaca a helyi magyar nyelvű hírlapoknak van, de jellegzetes módon ezeknek a tábora legalább két típusra osztható fel: külön elemzendő a rendszeres olvasók köre, és külön a sajátosan az nagy kiterjedésű kör, amely azokat tömöríti, akik ritkán, alkalmanként, bizonyos tartalmakat keresve olvassák a kiadványokat.

MELLÉKLET

Helyi magyar nyelvű lapok olvasásának relatív gyakorisága, régióként

FORRÁSJEGYZÉK

- Balló Áron (2002) „A magyar sajtó intézményesülése” In Bakk Miklós és mtsai (szerk.) *Romániai Magyar Évkönyv*. 2002 Kolozsvár: Polisz Könyvkiadó
- Fang, Irving (1997) *A History of mass Communication: Six Information Revolutions*. Boston: Focal Press.
- Gerbner, George (1979) „The demonstration of power: violence profile” In *Journal of Communication* 1979. 29.
- Gunter Barrie „The perceptive audience” In Anderson, James (szerk.) *Communication Yearbook* II. kötet Beverly Hills: Sage Publications
- Magyari Tivadar (1996a) „Civil média” In *Korunk* 1996. 1.
- Magyari Tivadar (1996b) „A sajtó önállóságának kérdése a romániai magyar köztájékoztatás esetében” In *Korunk* 1996.1.
- Magyari Tivadar (1998) *A Román Rádió területi magyar műsorainak közönsége*. Kutatásjelentés. Készült kérdőíves audienciakutatás záródokumentumaként a Magyar Újságírók Romániai Egyesülete megbízásából a területi stúdiók magyar szerkesztőiségei számára. Kolozsvár, Marosvásárhely: BBTE, MÚRE
- Magyari Tivadar (2000a) „A romániai magyar média” In *Médiakutató*. 2000. 1.
- Magyari Tivadar (2000b) *A kolozsvári Szabadság közönsége. Kutatásjelentés – készült kérdőíves audienciakutatás záródokumentumaként a Szabadság kiadója számára*. Kolozsvár: Szabadság
- Magyari Tivadar (2002) „Kulturális fogyasztás” In Veres Valér, Magyari Tivadar, Csata Zsombor (szerk.) *Magyar Fiatalok a Partiumban és Belső Erdélyben* Kolozsvár: Max Weber Társadalomkutatói Alapítvány
- Murdock, Graham (1989) „Critical inquiry and audience activity” In Dervin, Brenda és mtsai (szerk.) *Etthinking Communication. Paradigm Exemplars*. 2 kötet London: Sage
- McQuail, Denis. (1994: 3. kiadás , első kiadás 1983) *Mass Communication Theory: An Introduction* London. Newbury Park: SAGE Publications
- Riggins, Stephen Harold (1992) *Ethnic Minority Media: an international perspective* London. Newbury Park: SAGE Publications

Magyari Nándor László

Közelítések a romániai magyar szociológia mai helyzetéhez

Korai számvetésre vállalkozott a Sapientia Tudományos Programok Intézete, legalábbis ami a társadalom-tudományos kutatások eredményeinek kiértékelését illeti¹.

A tudománytörténetet ígérő kötet megfelelő fejezetében *Roth Endre* a szociológiának sem kognitív, elméleti megalapozását nem vázolja, sem pedig empirikus tudományként nem határolja körül. Így a (szociológiai) kutatás definíciója is elmarad. Az a formális megkötés, melyet *Roth Endre* alkalmaz – tudniillik, hogy csak azt tekinti említésre méltó szociológiai kutatásnak, ami utóbb könyv formában megjelent, és nem reflektál kutatásjelentésekre, tanulmányokra, negligálva fontos fejleményeket – tarthatatlan. Egyfelől, mert többek között a társadalomtudományos kutatások finanszírozásának logikája következtében a kutatás finalitása nem mindig a könyv-írás. A gyakorlatban a tanulmányt „megrendelő” nem egyszer kutatásjelentést vár és esetleg nem is támogatja a feltétlen nyilvánosságot, vagy részleges és késleltetett nyilvánosságra hozatalt kér. Ez összefügg általában a kutatás-közlés dinamikájával: nem ritkán csak hosszú évekkel egy-egy kutatás befejezését követően lesz könyv az eredményekből. Ezért a kilencvenes évek második felében-végén végzett empirikus kutatások és vizsgálatok eredményeit még csak ezután foglalják kötetbe a kutatók. Másfelől egy-egy tanulmány (vagy bevezető írás, rövid elemzés, sőt kommentár, stb.) mögött, komoly kutatás és empirikus tapasztalat áll. Nem ritka az sem, amikor tanulmányok döntő befolyást gyakorolnak a tudomány alakulására anélkül, hogy feltétlen hosszú könyvbeli kifejtés követné a rövid írást, beszámolót. Három eset jut az eszembe, az egyik *Clifford Geertz* híres tanulmánya a balinéziai szigeteken végzett kutatásainak foglalata, melyben – legalábbis a kulturális antropológiában – mérföldkövet jelentő „sűrű leírás” fogalmát elméletileg definiálja, bemutatva ugyanakkor alkalmazását, módszertani jelentőségét (Geertz, 1994, 170-200). Másik példa egy korszakalkotó tanulmányra *Fredrick Barth* eredeti bevezető írása az *Ethnic Groups and Boundaries* című kötethez, melyben az etnikai kérdés tanulmányozásának új keretét vázolja, a határok fontosságának kifejtésével, olyan utat mutat, mely aztán meghatározza a szociológiai, etnográfiai kutatásokat a múlt század második felében. *Barth* immár kétszer tér vissza – árnyalva, némiképp módosítva eredeti álláspontját – a kérdésre de mindmáig a szakirodalom egyik legtöbbet idézett tanulmányát jegyezte már eredeti bevezetőjében (Barth, 1969, 9-39). Utolsó példám talán közelebb áll hozzánk, hiszen *Mikó Imre* ugyancsak hosszú évtizedekre meghatározó jelentőségű tanulmánya az „Erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés”, (Mikó, 1998), mely meghatározza (legalábbis) a két világháború közti szociológiai érdeklődést Erdélyben, és mely hagyományhoz sokan szeretnének visszatérni a '89-es változást követően.

1. Tánczos Vilmos, Tőkés Gyöngyvér (szerk, 2002) Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990-2001 közötti eredményeiről, I-II.kötet, Kolozsvár: Scientia Kiadó

Félrevezető lehet a „kötet-centrikus” társadalom-tudomány értelmezés azért is, mert miközben empirikus kutatások garmadája, sőt „iskola-kezdemények” értékelése, kimarad az elemzésből-értelmezésből, az idézet tanulmányban olyan kötetek jelzik a „szociológia útját”, melyek semmiféle jelentőséggel nem bírnak a diszciplína alakulását illetően. Két, legalábbis a kognitív elképzelések és a személyes igények szintjén *tudományos* műhely működött a ’80-as években, melyek társadalomtudományos (szociológiai, kulturális antropológiai és politológiai) kutatásokat végeztek, részben empirikus módszerekkel. Az egyik a sepsiszentgyörgyi episztemológiai műhely, a másik a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport, melyekről szó nem esik az előzmények elemzésekor, holott mindkettő tevékenysége átnyúlik a kilencvenes évekre és napjainkra is.

Ezzel szemben felértékelődik egy – szintén 89 előtről datált – kötet, melynek kevés köze van a szociológiai kutatáshoz. A szociológia, legalábbis Durkheim óta, nem elégszik meg az introspekcióval felszínre hozható, érzelmeken és benyomásokon, belső vívódásokon alapuló ismeretek feldolgozásával, leírásával. Ezen szubjektív tartalmaknak a társadalomra való rávetítése inkább irodalmi teljesítmény-, mintsem tudományos megvalósítás-számba megy. Ilyenszerű kísérletnek tekinthető *Balázs Sándor* írása (1995), mely távol áll a társadalom-rajztól, de még proto-elméletként sem jöhet számításba, hiszen igen alacsony szinten kontextualizált – csupán saját „megélt tapasztalatára” hagyatkozik, mely automatikusan nem válik tudományos szüzsévé –, ugyanakkor, utalás-rendszer hiányában, sehogyan sem illeszthető valamely szociológiai hagyományhoz, értelmezhetetlen a társadalomtudomány nyelvén. Legjobb esetben egyetlen társadalmi érvényű tény dokumentál: a nemzeti elnyomás fölött érzett jogos kiábrándulást, elkeseredést. Semmit nem mond a *szociológia* nyelvén ezen elnyomás természetéről. A szöveg sem a szociológia nézőpontjából, sem pedig a csoportlélektan szemszögéből nem értelmezhető, az olvasó gyanúja, hogy benne összekeveredik a szerző saját értelmiségi létfeltételei fölött érzett keserősége a valóságos elnyomatás átpszichologizált interpretációjával. *Balázs* saját (kommunista, tehát elkötelezett) küldetéstudata elvesztése feletti bánatát önti ki, megújulásra való képtelenségét összenemzet(iség)i ügyként prezentálja, szépírói tehetség hiányában, egyfajta népi szociológia nyelvén előadva. Ezzel inkább az anti-szociológia irodalmát szemlélteti, azt az esszéizmust, vagy (dogmatizmusától alig szabadult) társadalom-filozófiát műveli, mely nem folytatódik szociológiai igényű kutatásban és szövegekben: a rendszer elmúlásával kifulladás.

Ami egy eklektikusan összeválogatott kutatásról írt meta-narratívából megmarad az, egyéni opciókat, – de érzékelhetően – inkább szorongásokat, kényszerválasztásokat, manőverezéseket takar. A bizonytalanság forrása a múltbeli szerepek és „eredmények” radikális újraértékelésének megkerülésére tett kísérlet.

Egy szűk évtized aligha nyújt elegendő távlatot, hogy felmérhessük az újraindult diszciplínák teljesítményeit. Minden esetre érdemes – a teljesség igénye nélkül – reflektálni a területre, annál is inkább, mert minden összefoglaló és értékelő kísérlet egyfelől hiányos és behatárolt, ezért komplementer a többiekhez képest, másfelől mert a társadalomtudományok, legalábbis az önreflexió és saját eredményeiknek időről-időre történő újraértékelése által halad. Ideje tehát – ebben az értelemben – nekivágni a társadalomtudományos kutatások és eredmények múlt század végi új század eleji történetét rekonstruálni.

Kisebbségi helyzetünk, sajátos habitusunk egy etnikailag heterogén környezetben, mintegy arra ösztönöz, hogy elhiggyük, sőt úton-útfélen hangsúlyozzuk a mi „kis világunk” – romániai- vagy erdélyi magyar közösségünk: különös világ. Így aztán automatizmusként aggatjuk a

dolgokra a romániai, erdélyi magyar jelzőt. Hajlamosak vagyunk mindenben azt látni, hogy minden esetnek van egy ilyen jelzővel ellátható megfelelője.

A tudományok és tudományos kutatás terén, akárcsak a szociológia esetében is úgy tűnik elfogadottá vált, hogy a nyelv különössé teszi az amúgy egyetemességre törekvő diszciplínákat is. Azt mondhatnám természetesen kötelezik el magukat az előttem elemzők amellet az elmélet mellett, melyet a szakirodalom Sapir-Worf hipotézisként ismer. Ennek lényege, amint az egyik névadó amerikai nyelvész írja, hogy: „a valóság tudattalanul is, nagymértékben a csoportok nyelvi szokásaira épül. Két nyelv soha nem lehet eléggé hasonló ahhoz, hogy azt mondhassuk ugyanazon társadalmi valóságot fejezik ki. A világ amelyben a különböző társadalmak élnek különböző világok, nem mindig ugyanazon világ, melyhez különböző címkéket csatolunk... Mi azért látunk, hallunk és más módon, általában tapasztalunk ahogyan tesszük, mert a közösségünk nyelvi szokásai, a választható interpretációk közül éppen ezekre hajlamossá tesznek (predispose)” (Sapir, 1958,69). Igen gyakran nem csak erről van szó, hiszen ehhez a – minde- nek előtt nyelvi – különbözőséghez értéktételeket fűzünk (lásd. Nemrég még a „kisebbség méltósága” volt hivatott ezt kifejezni), vagy „a marginalitás mítoszait” szőjük köréje. Nem céлом sem bemutatni sem bírálni ezen eljárásokat csak előre bocsátani, hogy a szociológia vonatkoz- sában is működik ez az általánosan alkalmazott eljárás és jön létre (legalábbis beszélünk róla) az erdélyi magyar szociológia és kutatás. Mérsékelt worfianusként azt gondolom kézenfekvő fel- tételezni, hogy a nyelvi, kulturális és szociális környezet befolyásolja a társadalomtudományos megismerést, azokat az interpretációkat, melyeket egy autochton társadalomtudomány (szocio- lógia) megalkothat.

Meglepő, hogy az erdélyi magyar tudományosságot számba vevő írások szerzői ebben a két kö- tetben milyen keveset foglalkoztak azzal az alapvető jelentőségű kérdéssel, hogy van-e romániai (erdélyi) magyar tudományosság (kutatás) és ha igen, akkor mi fán terem az? Hol aszerint hatá- rozzák meg a romániai (erdélyi) magyar tudományosságot, hogy „a kutatók valamely nemzethez tartoznak”, „a kutatásnak vannak nemzeti vonatkozásai”, még hogyha a tudomány maga „nem- zetközi” is (Kása, Kolombán, 2002:9). Máshol pedig a téma adja a tudomány erdélyi magyar jellegét: „erdélyi témákkal foglalkoznak” (Péntek, 2002:15). Egy két megjegyzés utal a problé- mára és aztán mindenki, mint magától-értetődőséget teszi ad acta a dolgot, halad a leírással, a lel- tár készítéssel tovább. Számomra úgy tűnik viszont, hogy nemcsak a (társadalom)tudományok identitásának, habitusának és társadalmi státusának fölöttébb problematikus kérdéskörét kell megvizsgálnunk és valamiféle kompromisszumos körülhatárolását adnunk ahhoz, hogy érdem- ben elemezhesük, például a „romániai magyar szociológiai kutatás” utolsó évtizedét, hanem arra is reflektálnunk kell: „mitől és hogyan lesz nemzeti, majd nemzetiségi” valamely adott tu- dományág? Ez persze azzal a kockázattal is jár, hogy esetleg arra a következtetésre jutunk, hogy márpedig romániai (erdélyi) magyar tudományosság és ergo kutatás, nincs is, vannak magya- rul gondolkodó és író szerzők, vannak magyar nyelven megjelent kiadványok, jelentések, (főleg persze: „elvont bölcséleti megközelítések”, esszéizáló diskurzusok”, „moralizáló-szociologizáló beszédmód”, (Bakk és mtsai, 2002:397) és szövegek, de vajon elegendő-e ez ahhoz, hogy önál- ló tudományosságról és kutatásról beszéljünk? Egyáltalán van-e nemzetisége, nyelve, közösségi identitása a (poszt)modern (társadalom)tudományoknak, s ha igen, akkor mit kezdjünk vele? Másik oldalról – a tudományok társadalmi funkciója felől közelítve – azt kell kérdeznünk, van-e romániai (erdélyi) magyar társadalom, mely értelmessé tenné egy az igényeit kielégítő tudomá- nyosság létrejöttét, fennmaradását? (civil társadalom-állam, KAM). Léteznek-e kisebbségi társa-

dalmunkban, olyan strukturált, intézményesült igények és elvárások (politikum, nyilvánosság, oktatás, gazdaság, stb.), mely érdekelt és képes tudományos kutatások eredményeit feldolgozni, terveibe beszámítani, feldolgozni, alkalmazni, stb.? Egyáltalán mekkora „szabadság-fokozattal”, miféle autonómiával kell(ene) rendelkezzen egy társadalom, hogy saját tudományosságot legyen képes kialakítani és fenntartani? Kérdések, melyek megválaszolása, további kérdésekhez vezetnek olyanokhoz, mint (most már szociológián belül maradva): Mi a szociológia és milyen funkciói fontosak manapság? Mit ér a szociológia, ha magyar, s főként, ha romániai magyar? Hogyan viszonyul(hat) a romániai magyar szociológia és kutatás a románhoz? Milyen hagyományai vannak a romániai magyar szociológiának? Mit tett, merre haladt, hogyan intézményesült a romániai magyar szociológia a kilencvenes években? Merre tart a XXI. század elején?

Amikor e kérdéseket feszegetem nyilvánvaló: írásom nem kultúrtörténeti próbálkozás, hanem episztemológiai igényű. Ez azt jelenti, hogy problémákat és azok kutatása kapcsán keletkezett eredményeket, irányokat és érdeklődési területeket és elméleti vonulatokat faggatok azért, hogy tudomány-történeti szempontból (tehát gyakorlati haszonnal járó!) érvényes válaszokat fogalmazhassak meg. Nem ígérhetem, hogy mindezen kérdésekre végleges (netán tudományos) válaszokkal szolgálhatok, de azt hiszem megkerülhetetlenségük okán, foglalkoznom kell mindezekkel ahhoz, hogy saját szempontjaimmal kiegészíthessem a szociológiai kutatásokról, már megjelent és megjelenés előtt álló írásokat. Célom, hogy felvázoljam azt az erőteret, melyben a romániai magyar szociológia, amennyiben létező entitásként tételezzük, illetve amennyiben egy ilyen projekció életképesnek bizonyul a jövőben, milyen politikai/hatalmi, kulturális és gazdasági/társadalmi erőterben létezhet, illetve fejlődhet ki. Ez a környezet – nagyban és egészében – körülírja nemcsak a távlatokat, de a tradícióhoz való viszonyulás attitűdjeit is. Azt, hogy mi az amit hasznosít, illetve elfelejt vagy újra felfedez a jövő, a múlttal kapcsolatban, de azt is, hogy milyen az örökség, azaz „nehéz” vagy éppenséggel túlságosan is „könnyű”, amit ránk hagyományoztak és amit előzményként elfogadnunk kell(ene). A hagyomány kritikájának önreflexivitása abban rejlik, hogy belássuk: a tradícióhoz való viszonyulás, a tudás archeológiájának foucault-i értelmében, szintén társadalmi-kulturális elvárásokhoz, szűkebb értelemben hatalmi viszonyokhoz és diskurzusokhoz kapcsolódik. Ilyen kontextusban a szociológia „könnyű öröksége”, meglehetősen hátránynak tűnik, a valóságban – éppen mert a hagyomány „kötelező ereje” gyenge – nagyon különböző alternatívákat, paradigmákat, távlatokat, tesz lehetővé.

Ki tagadná, hogy a társadalomtudományos kutatás állapota, helyzete szorosan összefügg e tudományok elméleti fejlődésével, éppen úgy mint azokkal a módszertani és technikai eszközökkel/lehetőségekkel, melyek megváltoztatják a kutatás menetét (vö. a számítógépes adat és információ feldolgozás és az empirikus szociológia vagy pszichológia alakulásának szoros összekapcsoltságát). A tudományok fejlődése aztán – szinte közhelyszerűen ismételtetett, de komolyan nem vett –, igen szorosan összefüggenek a társadalmak és kultúrák történeti alakulásával. Elméletek, módszerek és főként kutatási témák felejtődnek el, és újak adódnak e változások kapcsán. Nemcsak nyugaton vagy nálunk divatos szüzsékre, mint amilyen régióinkban a manapság már hova tovább megunt és bíralt, gyakran erősen felszínes, nyugati, úgynevezett tranzitológiára (Tőkés, 1998), vagy a 2001-es AEÁ-beli támadások kapcsán divatba jött terrorizmus-kutatásokra és értelmezésekre gondolok (Fuller, 2001, 2002), melyek új fogalomrendszert követelnek a jelenség kutatásának hatékonyabbá tétele érdekében. De ugyanilyen divatkövetők nálunk igen elterjedt nacionalizmusról szóló ál-kutatások – melyek ráadásul igen leszűkítő mó-

don hol fatalizmusként ható történelmi előzményekből, hol balkáni „kulturális univerzálékból”, hol egyenesen nemzeti karakterológiából „vezetik le” a „jó” és a „rossz” nacionalizmusokat, (ennek bírálatát lásd. Roth, 1999:77-79). Nem ezekre gondolok, hanem lényeges és ma aktuális kutatási témákra – és különösen összefüggésekre –, melyeket tegnap még megnevezni sem tudtunk volna. Ezért sem foghatunk neki egy széles tudományterületen belül elért kutatási eredmények méltatásába, az illető terület alakulásának szélesebb körű feltérképezése nélkül; még inkább nem foghatunk ebbe, mert interdiszciplináris eljárásokról van szó minden valamirevaló társadalomtudományos kutatás esetében. A társadalomtudományokat par excellence az jellemzi, hogy a saját történetükre való folyamatos reflexiók kemény magvát (hard core) képezik magának a tudománynak, e nélkül egyetlen valamirevaló kutatást sem indíthatunk vagy egyetlen tanulmányt sem írhatunk. Hacsak nem felsorolni akarnánk, a nálunk elvégzett kutatásokat és – mint mennyiségileg fontos, de minőségét tekintve közömbös anyagot –, kutatás taxonómiai felsorolást közzé tenni, reflektálnunk kell a tágabb kontextusra, tudományaink állapotára. Sem értékelő kritériumokat, sem megfelelő analitikus fogalmakat nem meríthetünk máshonnan csakis az elméleti és metodológiai szakirodalom és teljesítmények dinamikusan értelmezett eredményeiből.

Túl hosszú ideig működött nálunk az a jó szovjet mentalitás, mely a tudományos kutatást és az elméletalkotást, valamint az oktatást szétválasztva, gyakorlatilag a kutatást száműzve-megszüntetve herélte ki a valódi társadalomtudományt, és (felügyelet mellett!) szorgalmazta a militáns társadalomtudományt ahhoz, hogy mély és eddig feldolgozatlan nyomokat ne hagyott volna a kutatás mai állapotán. Igencsak megfélemeztek kutatók és tanítók, a tudományos elmélet-módszertan-kutatás összekapcsoltságáról. Persze nemcsak nálunk, hanem máshol is előfordulnak hasonló diszfunkciók. Jellemző és fontos, amit erről *Gerhard Lenski* ír egy viszonylag friss tanulmányában: „Úgy tűnik a szociológia-elméleti előadások rendszerint az exegézisre és/vagy szöveg-kritikára helyezik a hangsúlyt, inkább mint az elméletnek a kutatásban játszott fontosságára. Ebben a vonatkozásban aztán a szociológia-elmélet oktatása jobban hasonlít a teológiai oktatásra vagy bibliai tanulmányokra, mint a természettudományok alapszintű oktatására.” (Lenski, 1988: 165). Még fontosabb annak tudatosítása, hogy az elmélet azért a társadalomtudományok „lelke”, mert nemcsak leképezi (magyarázza és/vagy értelmezi) a társadalmi valóságot, hanem, mint *Jeffrey C. Alexander* általános szociológia elméleti előadásainak bevezetőjében írja (1996:11) „voltaképpen az elméletek strukturálják azt a valóságot – a „tényeket” –, amelyeket a tudósok kutatnak”. Az egyik – bár elméletinek tűnő – mégis igen fontos gyakorlati következményekkel járó funkciója a társadalomtudományoknak éppen a valóság strukturálásának igényes módja, a társadalomról való tudásunk (nyilvános) megjelenítése, az ismeretek naprakésszé tétele és karbantartása.

A szociológia a világlátás sajátos perspektívája, mely azért lehetséges, mert –mint *Peter Berger* írja – a társadalomban „a dolgok nem azok amiknek látszanak” (1963:23), ez azzal függ össze, amit a *szociológia tárgyának* nevezhetnénk a szó legtágabb értelmében: a társadalom természetével. Ez ugyanis igen sokrétű és sokféleképpen értelmezhető valóság, melyet csak egy igen komplex tudományos készlettel lehet vizsgálni és nem egy, hanem egy egész sor diszciplínára kell bízni megismerését. A másik eleme a szociológiai perspektívának, hogy minden szociológiai kérdésfelvetés egyben szemléleti, illetve módszertani kérdés is. *Arról van szó, hogy azt, hogy milyennek találom a társadalmat annak (is) függvénye, hogy hogyan vizsgálom a társadalmat?*

Nos, itt ismét a klasszikusokra hagyatkozva *C. Wright Mills* (1959) nézőpontja lehet mérvadó, aki arról beszél, hogy – mi szociológusok, szemben a köznapi emberekkel – képesek vagyunk egyéni élettörténéseinket egy sokkal átfogóbb történeti, kulturális, társadalmi perspektívából szemlélni. Függetlenül, hogy mennyiben vagyunk érdekeltek egy helyzetben képesek vagyunk azt sokkal szélesebb körű, makro-szintű erők következményének tekinteni, felülemelkedve a köznapi értelmezéseken. Ezt ismét csak tömören fogalmazza újra *Peter Berger*, amikor azt mondja, hogy mi szociológusok „ az általánosat keressük a sajátosban” (Berger, 1963:23). Valójában persze a dolog ennél bonyolultabb, hiszen nemcsak az általánosat vagyunk képesek meglátni a sajátosban, a különöset az egyediben, hanem az egyéni szerepét is az általános létrejöttében, alakulásában.

Hosszas vita (ha ugyan valóban annak kell tekinteni) folyt a *Replika* (lásd. *Replika*, 1996, 23-24) hasábjain arról, hogy „minek a szociológiatörténet?”, de arról is hogy milyen a szociológia, különösen ha magyar? A válaszok sok szempontból arról is szóltak, hogy általában milyen a szociológia ma, és, hogy a nemzeti szociológiák merre is tartanak. Bevallom összevetve az ott elhangzottakat *Csepeli György*, *Örkény Antal* és *Kim Lane Schepelle* (1996, vö. 1997a, 1997b) vitaindítójával a Kelet európai társadalomtudományos kutatás nyugati gyarmatosításának kérdésével, kísért a felvetés: *lehetséges-e ezek után romániai magyar szociológiát művelni?* Ha azt válaszolnánk, hogy egyszerűen ilyen meg olyan okokból *nem* (s utalhatnánk globalizációra, de a kisebbségi helyzet visszasságaira vagy akár anyagi természetű dolgokra stb.), akkor még könnyen megúsznánk. Nehéz akkor lenne, ha válaszuk pozitív és ezután ki kellene fejtenünk, hogy hogyan és miért? Az egyszerűbb válasz persze meghátrálásként is felfogható (*Csepeli György* nyilatkozik a következőképpen erről: „A szociológiának nincs különleges magyarországi funkciója. Mint minden modern társadalomban, a szociológiának Magyarországon is az a dolga, hogy a társadalomra vonatkozó elméleti és empirikus tudást karbantartsa és fejlessze. Erre részint gyakorlati, részint mentálhigiénés szempontból van szükség. A gyakorlati aspektus a társadalomszervezéssel, a társadalom és politika, társadalom és gazdaság kapcsolataival függ össze. A másik aspektus pedig a társadalomról való gondolkodás racionális, *Weber* kifejezésével élve varázstalanított módjával függ össze. Hogy kevesebb legyen a homály és dagály, ebben segíthet a szociológia, valamint a hozzá kapcsolódó többi társadalomtudomány”).

A szociológiát szinte minden esetben a modern társadalmak kialakulásához kapcsolják az elemzők, eszerint maga a tudományág azokhoz a társadalmi, gazdasági, kulturális, politikai, stb. folyamatokhoz kapcsolódik, melyek a modern kort jellemzik. Figyelemre méltó megjegyzést tesz ezzel kapcsolatban *Raymond Aron*, aki a modernitást azzal jellemzi, hogy a változások-átalakulások sebessége példátlanul megnő, s e felgyorsuláshoz kapcsolódik a szociológia iránti igény, jön létre a szociológia modern tudománya. A modern társadalmak esetében – állítja – „a változás, mint a társadalom lényege, tulajdonképpen természete tudatosul”, nem utolsó sorban a társadalomismeret, a szociológia segítségével (Aron, 1987:8).

Nehéz egy újabb választ fogalmazni e kérdésre azért is, mert egyfelől igen sokféle válasz született már erre és ezek jó része valóban érvényes, ha a küldetést a funkciókkal azonosítjuk, akkor mindjárt beszélhetünk, kognitív (tudományos megismerés-termelő), formatív (nevelői és szemléletalakító diszciplína), de akár politikai küldetésről is. Nehéz viszont általában megfogalmazni, hogy története folyamán milyen küldetések domináltak a szociológiát. Azért sem könnyű felvázolni ezt, mert mint *Peter Berger* „Facing up to Modernity” című kötetének előszavában

írja, a modern szociológia – ha társadalmi funkciói felől közelítünk – erősen ambivalens önmagában is. Lehet például „felszabadító”, azaz liberális, mindenestől progresszív (liberating science) és ugyanakkor „konzervatív”. Miért? Először felszabadító, illetve progresszív, mert mindig a kisebbségek, az elnyomottak, a diszkrimináltak és marginalizáltak oldalán áll (legalábbis az Egyesült Államokban ez történt/történik), támogatja a változtatni akarók mozgalmait (ma már nemcsak a faji-, vagy etnikai kisebbségeket, de a nőket, a szexuális kisebbségeket, a hátrányos helyzetűeket, betegeket, öregeket, szegényeket, stb.). Másodszor „konzervatív” abban az értelemben, hogy a társadalmi intézmények kontinuitását igen fontosnak tételezi, megmutatja nemcsak a változás, hanem az állandóság fontosságát is a társadalom szempontjából (intézmények, szerepek, hagyományok, stb.).

Ez utóbbi vonatkozás módosulni látszik: A jelenlegi szociológia kulcsszavai az *ambivalencia*, és/vagy *kontingencia*, valamint az *önreflexivitás*. A szkepticizmus azzal kapcsolatban, hogy a világ „ahogyan van” állandó és egyben az egyre erősebb meggyőződés, hogy minden megváltoztatható, rekonstruálható, hogy a status quo törekeny és erősen változó. És az *önreflexivitás*, annak az állandó újrafogalmazása, hogy mit is jelentenek saját paradigmái, milyen kritikai elemzés tárhatja fel azokat az eddig rejtett összefüggéseket, melyek az önvizsgálat eredményeként megfelelőbb értelmezéseket, vagy egészen új interpretációkat hozhatnak. Ez csak részben függ össze a diszciplína társadalmi szerepvállalásaival, azzal, hogy egy modern tudomány (a modernizmus folyamatainak vizsgálata az „alapító atyák” munkásságának nagy részét teszi ki), mit kezdjen magával egy posztmodern világban, mely világ ráadásul csak helyel-közzel valóban posztmodern (itt a kifejezést az eredeti lyotard-i értelemben használom, elfogadva, hogy ez társadalmi szempontból szinte szinonim a poszt-indusztriális, kommunikációs társadalmakkal). *Anthony Giddens* – jegyzi meg – ennek fontosságáról, hogy a modern társadalmak kialakításában és „karbantartásában” is fontos szerepet tölt be: „A szociológia és szélesebb értelemben fel-fogott társadalom-tudományok, a modern társadalmak intézményes önreflexiójának inherens elemei... És nemcsak az akadémiai tanulmányok, hanem mindenféle tankönyvek, kézikönyvek, terapeutikus munkák és ön-segítő felmérések hozzájárulnak a modernitásra való reflexióhoz.” (Giddens, 1991:2). Mindezek fölött a diszciplína immanens episztemológiai és módszertani tételeit is az ambivalencia, az örökös kétely jellemzi. Fontos szempont az is, hogy a szociológia, különösen annak jelenlegi ön-reflexív változatai, nemcsak saját magukra, hanem a társadalom egészére, mint olyanra és mint annak részterületeire folyamatosan reflektálnak.

A szociológia módszertani kételyeiről egy igen tanulságos és logikailag áttekinthetően felépített tanulmányra szeretnék e helyen utalni. Ez *Raymond Boudon*, (1988) írása, melynek üzenete – véleményem szerint – nagyon sokat közöl a szociológia episztemológia kérdéseiről és módszertani „állapotáról”.

Raymond Boudon érvelését a sokféle szociológiai paradigmák jelentőségéről, mindenekelőtt szociológia-történeti tálalásban adja elő. Érvelése akörül forog, hogy világossá tegye: a szociológia soha nem lesz *Thomas Kuhn*-féle tudomány, mert a) nem lesz egyparadigmájú, és b) mert nem teljesíti azt a kuhni elvárást sem, hogy a paradigmák fejlődése egy lineáris történeti folyamat (vö. Magyari, 1987). Máshol arról ír a szerzőnk, hogy a sokféleség, mely eredetileg az alapító atyák elméleteinek sokféleségéből ered, tovább fokozódott a XX. században, elsősorban a módszertani újítások és az új kutatási technikáknak köszönhetően, de azért is, mert a társadalmaknak olyan területei alakultak ki, illetve kerültek előtérbe, melyek új típusú kutatásokat követeltek. Tovább folyik a leíró és magyarázó irányzatok versengése, de az is világos, hogy van

egyféle komplementaritás is a két alapvető módszertani alapállás, mint ahogy a kvalitatív és kvantitatív kutatások között is van. Fontos itt kiemelni, hogy Boudon a sokféleséget, a többféle paradigma egyidejű jelenlétét társadalomtudományos életünkben *értéknek* és nem krízist jelző szimptomának gondolja. Csatlakozhatunk a szerző azon sommás kijelentéséhez, mely szerint különféle kísérleteket követően (social ingineering, közös ideológia mellett művelt kritikai szociológia) „Mára visszatértek (a szociológusok) egy, a diszciplínánk történetének jobban megfelelő, pluralizmushoz. Egy bizakodóbb és ideológiai szenvedélyektől és illúzióktól mentesebb szociológiával van dolgunk. Így aztán komolyan feltehetjük a következő kérdést: sajnálnunk kell e sokféleséget? Melyre ugyanolyan komolysággal válaszolhatunk nemmel” (Boudon, 1997:6).

Kétségtelenül a szociológia történetében mindig jelen volt a vágy, hogy a szociológiát „paradigmatikussá” tegyék; miért? Először is mert, könnyebb, ha nem kell választani, nem könnyű minden esetben kiválasztani a megfelelőbb paradigmát, másodsor, mert tévesen a paradigmákat igazaknak véltük (véljük), a valóság reális leírásainak, úgy ahogyan a valóság van. Jó példáját mutatja ennek *Gerhard Lenski*, aki Popper falszifikációs eljárását szeretné a versengő szociológiai elméletek számának csökkentésére alkalmazni, úgymond kizárni azokat, melyek nem falszifikálhatók. Erről írja: „Szerencsétlenségünkre manapság, nagyon sok dolog, mi makróelméletnek van elkönyvelve a szociológiában, három hibát tartalmaz. Ezért önti el e területet a versengő elméletek oly nagy száma: közülük nagyon kevés kizárható, mert kevés közülük igazán *falszifikálható*” (Lenski, 1988:166). Hozzá hasonlóan sok szociológus – amennyiben egyidőben több paradigma működik, mint a jelenben is krízisről beszél. „Az én nézetemben ... a szociológia akkor kerül válságos szakaszba, amikor azt hiszi magáról, hogy elérte a normál tudomány állapotát és egyetlen paradigma vezeti”. Thomas Kuhn paradigmaelméletéből kiindulva, a normál tudomány lényege, hogy a tudós közösség ilyen „boldog állapotában” „egyetlen” paradigmában dolgozik, nos ez a szociológiát soha nem jellemezte. Ha a paradigma azt jelenti, hogy: bármilyen tudományos eljárást követve vagy bármilyen témát kutatva egy kevés számú alapelvből indulunk ki, melyeket adottaknak tekintünk, akkor a szociológia legjobb esetben is pre-paradigmatikus szakaszát éli. Ha megpróbálnánk a szociológia esetében felvázolni azokat az alapelveket, melyek e diszciplínát meghatározzák, végtelenül sokféle paradigmát kellene, hogy leírjunk. Következésképpen lehetetlen megegyezésre jutni afelől, hogy melyek ezek az alapelvek és paradigmák. Jó esetben is csak „néhányat” írhatnánk le.

Az erdélyi magyar szociológia hagyományáról szólva első állításom, hogy „*könnyű örökséggel*” állunk szemben, abban az értelemben, hogy legalábbis ez idő tájt, nincs egy jól ki- és feldolgozott szociológiai hagyomány és főként nincs egy „nagy hagyomány”, mely szinte kötelező erővel nehezedne az utódokra. Arra gondolok, hogy, amit ilyen hagyományként beazonosítunk és artikulálunk a jövőben, az válik „hagyománnyá”, de ugyanakkor szinte bármely szociológiai paradigmának, elméletnek, irányzatnak, stb. Másfelől közelítve – szigorúbb mércét alkalmazva a „hagyomány” definíciója iránt – azt is mondhatnám: nem tradíciója csupán előzményei vannak az erdélyi magyar szociológiának. A szociológiával kapcsolatban különösen érdekes lehet előzményekről és tradícióról elmélkedni, hiszen magának a diszciplínának a történetében többször és többféleképpen felvetődik a kérdés mikor ér véget az előzmény és mikor kezdődik a tradíció (vö. Némedi, 1996) a szociológia általános történetében.

Ha igaz, hogy a paradigmák, a nagy és erős kötelező erővel bíró tudományos elméletek, kutatási módszerek valójában csak képviselőik „elhalásával” szűnnek meg, mint azt *Feyerabend* fel-

tételezi, akkor bármilyen újszerű irányzatnak jó esélye van arra, hogy megjelenjen, kifejlődjön és akár dominánssá váljon az erdélyi magyar szociológiában. A hagyomány sokszor igen kínos helyzetbe hoz, hiszen azt sugallja, sőt követeli, hogy: „Valaki vagy részt vesz ezekben a (tudományos) hagyományokban (ha befogadják), vagy elhallgat – soha többet nem szónokol úgy, mint ha diákokat okítana egy osztályteremben.” (Feyerabend, 1994,30)

A „könnyű hagyományt” tapasztalva sem vonatkoztathatunk el attól, hogy egyfelől egy *kis-(marginális) tudományról beszélünk, melynek lehetőségei igen korlátozottak*. Ugyanakkor igen fontos látnunk, hogy legkevesebb három olyan keretfeltétel, hármas kötés ölelésében kell feltárni, kialakítani és továbbgondolni azt, amit erdélyi magyar szociológiának nevez(het)ünk. Ezért is jellemző, hogy többféle formában professzionalizálódik, intézményesül a tudomány és a társadalom-kutatás is. A figyelembe vett tényezők, a kötődések és korlátok nem feltétlen időrendi előzményekként, hanem inkább szinkron struktúráként határozzák meg az társadalomtudományaink habitusát, identitását. Az első kötés az egyfelől nyelvi/kulturális (nemzeti) és másfelől anyagi kötődés a *magyarországi kultúrához, tudományosságához, támogatási forrásokhoz* kapcsolja. A második kötődés a *román tudományosság*hoz kapcsolja az itt kialakuló, működő magyar társadalomtudományokat. Ez esetben intézményes/strukturális/anyagi és szervezési kapcsolódásról, vagyis kevésbé eszmei vagy kulturális jellegű a kapcsolat, ennek okairól lesz még alkalom szólni. Harmadrészt az erdélyi magyar társadalomtudományok nem vonatkoztathatók el a globalizálódásnak e téren érzékelhető hatásaitól. A tudományosság minden esetben globális szempontokat tekint, hiszen „egyetemes igazságok” feltárására törekszik, mértéke az egyetemesség, számunkra viszont nem lényegtelen, hogy ezen immanens elvárásokhoz való alkalmazkodás milyen sajátos feltételek közepette nyilvánul meg esetünkben. Itt csak arra a jelenségre fogok némelyest kitérni, ami a kelet-közép-európai társadalomtudományosság számára globális kihívásként jelentkezett/ik és amit magyarországi szociológusok *sajátos fajta „gyarmatosításként”* értelmeztek.

A romániai magyar társadalom-tudományos mezőny köztes helyet foglal el, egyfelől a román-másfelől a magyar- és harmadrésről a nemzetközi mezőny keresztmetszetében helyezkedik el. Viszonya mindenik vonatkozásban ambivalens, a lokusz, melyet magának kialakít(hat) jól kifejezi magának a tudománynak a jellemző paradigmáját, kételyeit és törekvéseit egyaránt.

A román szociológiai mezőnyhöz való kapcsolódást nehezíti, hogy azt továbbra is az a „generáció” uralja, mely egyfelől a protokronizmus megszállottjaként, hajlandó volt a szociológiát a Ceausescu-féle nacionalista kommunizmus szolgálatába állítani. (Verdery, 1994:119-205). Jellemzője ennek az álláspontnak „a román rendkívüliség” silány szociológiai igazolás-apparátusának továbbéltetése mellett az elzárkózás, az összehasonlító kutatásoktól való félelem és elzárkózás. Az intellektuális elit – köztük mintegy vezető helyen a román szociológus-társadalom hangadói – protokronista szellemisége az izolacionalizmusnak kedvez. Miközben „tagadják a lemaradottság tényét”, el sem kezdhetik „a felzárkózást a nyitást és párbeszédet a nyugati társadalom-tudományokkal” – írja találóan Mungiu-Pippidi (2002). A kapcsolódó problémákat és dilemmákat a Kiss-Sólyom szerzőpáros jól világítja meg amikor ennek dimenzióit a „hagyományhoz” való viszonyulás problematikusságában és egyben a nyugati szociológiához való kapcsolódás „sajátos” protokronista szellemiségében jelöli ki (Kiss, Sólyom, 2002:119-159). A kevés autochton kritikai írás közül Sorin Antohi bevezetője az egyik legfontosabb (Antohi, 2000), melyben az akadémiai élet, azaz a szociológia-társadalomtudományok professzionalizálódásának visszasságait elemzi, kellő kritikai (önkritikai) éllel. Ugyancsak itt találunk egy optimista hangot a jövő szociológus-generáció fellépésével kapcsolatosan, mely nemzedék elszabadulhat

a rosszul értelmezett hagyomány-tisztelettől és megtalálhatja útját a nemzetközi tudományos kutatáshoz és közösséghez.

Nem áll szándékomban megismételni a jelzett szerzők álláspontját csak arra figyelmeztetnék segítségükkel, hogy az éppen csak kibontakozó erdélyi magyar társadalomtudományos mezőnynek a román társadalomtudományos mezőnyhöz való csatlakoztatása több ponton problematikus, sőt sok esetben lehetetlen vagy legalábbis nem kívánatos.

Először talán arra kell figyelmeznünk itt, hogy egy bizonytalan (jól jelzi ezt többek között a szociológusok úgynevezett „szekus-botrányát” övező hallgatás, a maga útját („hivatását”) kereső, de ugyanakkor az igazi tisztázások elöl egyelőre még elzárkózó társadalom-tudományos életbe bekapcsolódni önmagában is képtelenség. Különösen az, ha a román értelmiségi elit domináns diskurzusa egyenesen ellene fordul minden kisebbségi (magyar) öndefiníciós kísérletnek, ki-provokálva a szembenállás attitűdjét. (Érdeemes hitelt adni Tamás Gáspár Miklós elemzésének. TGM azt fejtegeti, hogy a román értelmiségi elit egyik alapproblémája, hogy képtelen szembenézni azzal, hogy a „román nacionálbolszvizmus hazai termék volt, és legalább annyira fasiszta (ha nem inkább), mint „kommunista”” (Tamás Gáspár, 2000).

Aztán, a kisebbségi elit (köztük a társadalomtudósok is) a szembenállás diskurzusának az ismerői, nehezen mondanak le erről és továbbra is úgy érzik: az integrálódás a román akadémiai életbe (lásd. egész magyar egyetem-problematikát) kényszerbetagolódás. Minduntalan alternatív, illetve Magyarországon záródó körökben gondolkodnak, oda szeretnék kapcsolni, lehorgonyozni az itteni magyar szociológiát, néprajzot, történelmet, nyelvtudományt stb.

Itt jutunk el a magyarországi tudományos mezőnyhöz való kapcsoltság/csatlakozás ugyancsak dilemmatikus kérdésköréhez. Ezzel kapcsolatban az a legalapvetőbb kérdés, hogy képes-e a magyarországi társadalom-tudományos intézményrendszer és nyilvánosság befogadni az ittenit, vagy valamiféle paternalisztikus és nem melleleg „kolonialista” álláspontra helyezkedik? Mind a beillesztésre, együttműködésre, mind pedig a kolonialista magatartásra van példa, viszont még nem alakult ki egy átfogó pattern, az ilyen típusú kapcsolatoknak nincs még bevett rutinja. Jó esetben a partnerség és a nyugati társadalomtudományok korrekt közvetítése a jellemző, és ebben a viszonylatban sokat nyer a romániai magyar társadalom-tudományos mezőny. Máskor viszont ez csupán be nem teljesült elvárás marad, főként az anyagi kiszolgáltatottságunk okán jelentkező kényszer alárendelődés jelensége mutatja ezt. Másik jellemző vonás ebben az egyenlőtlen kapcsolatban az „agyelszívás”, mely szegényebbé teszi az itteni mezőnyt (ez jórészt spontán és organikus folyamat, de tény jellegén ez mit sem változtat).

Igaza van azoknak, akik a tudományág „gyengeségét” abban látják, hogy annak fejlődését nem segíti egy jól strukturált tudományos közvélemény, nincsenek a megmérettetésnek, a kritikának kialakult struktúrái, intézményei. Maga a közbeszéd vagy ignorálja vagy pedig hozzá nem értő módon gyakorol „megsemmisítő” kritikát a társadalom-tudományos teljesítmények fölött.

Mint szociológus nem titkolhatom, hogy a szociológiai képzelet, és gondolkodás, azaz a szociológiai diskurzus dominanciáját tartanám kívánatosnak társadalmunkban. Ez, mint Kuczi Tibor (1997) elemzése mutatja, egyszer már igen jó szolgálatot tett, akkor, amikor a hetvenes évektől kezdődően bekövetkezett Magyarországon és ezzel igen sajátos és fontos szerepet játszott a pártállam ideológiai dominanciájának megtörésében, legalábbis a nyilvánosság területén. Nos, még konkrétan arra, gondolok, hogy esetünkben (itt Romániában, és ezen belül a romániai ma-

gyar nyilvánosságban), hic et nunc, arra kellene törekedjünk, hogy a politikai és az intellektuális nyilvánosságot mindenestől uraló történelmi (a legtöbbször persze csak historizáló) diskurzust, a szociológia nyelvével váltsuk fel. Ne a politikai/történelmi szöveg és beszéd legyen a diskurzus „kerete” (van dijki értelemben), az episztéma – Foucault-val szólva – , hanem a szociológia, amihez képest a politika nyelvezetei csupán paradigmatis, azaz episztemológiai értelemben, alárendelt és részdiskurzusai legyenek a szociológiainak.

Nem kis felelősséggel jár ennek vállalása, hiszen mint Bourdieu írja, ez egyben alapvető intellektuális dilemma elé állítja az egyént: „Ellentmondásos lény az intellektüel. Szabatos képet csak akkor alkothatunk róla, ha megkérdőjelezzük a tiszta kultúra és az elkötelezettség klasszikus szembeállítását, mely csak egy az értelmiség önmagáról alkotott hamis képei közül”. De ebben az elkötelezettség- autonómia ellentmondásában is irányt mutathat a „szociológiai-ész”. Ismét Bourdieu-val szólva: „A kulturális alkotás egy-egy területén léteznek tárgyilagos eszközök – így a szociológia –, melyek azáltal, hogy mindig kifejezik az egyes intellektuelek vagy az értelmiség mint csoport érdekeit, lehetőséget adnak nekik, hogy felismerjék cselekedeteik, érdekeik és ellenérdekeik, valamint az ellenérdekekben megnyilvánuló érdekeik alapelveit” (Bourdieu, 1997).

Hogy az értelmiségi nyilvánosság újabkori szerkezetváltozása-, nyelvezetének átalakulása bekövetkezhessen, az annak is függvénye, hogy mennyi, a szociológia nyelvét beszélő egyén él egy társadalomban. Annak, hogy értjük-e bár mi, akik szociológusok vagyunk, vagy azoknak gondoljuk magunkat, e diszciplína nyelvét. A tapasztalat az, hogy ez nem így van a jelenben, de remélem, így lesz a jövőben.

FORRÁSJEGYZÉK

- Alexander, C. Jeffrey (1996) *Szociológiaelmélet a II. Világháború után*. Budapest: Balassi Kiadó
- Antohei, Sorin (1999) „Generația 2000: contextul și promisiunile unui debut” („A 2000-es nemzedék: egy debut kontextusa és ígéretei”) In Chelcea, Septimiu (szerk.) (1999) *România profundă în comunism: dileme identitare, istorie locală și economie secundară la Sântana (România a kommunizmusban: önzonosság dilemmák, helytörténet és második gazdaság Sântanán)* Bukarest: Nemira
- Aron, Raymond (1987, eredeti: 1967) *Les etapes de la pensée sociologique*. Paris: Gallimard,
- Bakk Miklós és mtsai (2002) „Az erdélyi magyar politikatudomány a második évezred utolsó évtizedében” In Tánczos Vilmos, Tökés Gyöngyvér (szerk.) *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990-2001 közötti eredményeiről*. I. kötet, Kolozsvár: Scientia Kiadó
- Barth, Fredrik (1969) „Introduction” In *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference* Boston: Little, Brown and Co.
- Berger, Peter L. (1963) *Invitation to Sociology*. New York: Anchor Books
- Boudon, Raymond (1988) „Will Sociology ever be a normal science?” In *Theory and Society*. 17, 747-771
- Boudon, Raymond (1997) „Introducere” („Bevezető”) In Boudon, Raymond (szerk.) *Tratat de Sociologie (Szociológiai Értekezés)* Bukarest: Humanitas
- Bourdieu, Pierre (1997) „Az egyetemesség szószólói” In *Magyar Lettre Internationale*
- Csepeli György, Örkény Antal, Schappele, Kim Lane (1997a) „Kelet és Nyugat között. A Kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei” In *Replika*. 33-34
- Csepeli György, Örkény Antal, Schappele, Kim Lane (1997b) „Válasz bírálóinknak (és támogatóinknak)” In *Replika*. 33-34
- Csepeli György, Örkény Antal, Schappele, Kim Lane (1996) „Acquired Immune Deficiency Syndrome in Social Science in Eastern Europe. The Colonization of East European Social Science” In *Replika*. 1.
- Feyerabend, Paul (1994) „A tudomány egy szabad társadalomban” (részlet) In *Replika*. 13-14. Június, 27-32
- Foucault, Michel (1973) *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences*. New York: Vintage Books
- Fuller, Steve (2001) „Looking for Sociology after 11 September” In *Sociological Research Online*. 17.10.
- Fuller, Steve (2002) „Will Sociology find some New Concepts before the US finds Osama bin Laden?” *Sociological Research Online*. 28. 2.
- Geertz, Clifford (1994) „Sűrű leírás” In *Az értelmezés hatalma* In Budapest: Századvég
- Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press.
- Kása Zoltán-kolumbán József (2002) „Erdélyi magyar matematikusok kutatásai. 1990-2001” In Tánczos Vilmos-Tökés Gyöngyvér (szerk.) *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990-2001 közötti eredményeiről*, II. kötet Kolozsvár: Scientia Kiadó

- Kiss Tamás, Sólyom Andrea (2002) „Regionális ellentétek és a központ hangjai. A román szociológia helye és helyzete a kilencvenes években” In *Mi újság a kelet-Közép Európai szociológiában?* Budapest: Teleki László Alapítvány
- Kuczi Tibor (1992) „Szociológia, Ideológia, Közbeszéd” In *Scientia Humana*. Budapest, 11-112.
- Lenski, Gerhard (1988) „Rethinking Macrosociological Theory” In *American Sociological Review*. Vol. 53. Issue 2 (Apr.) 163-171.
- Magyari Nándor László (1987) „Fellazult társadalomtudomány, avagy új paradigma” In *Korunk*. 6,7
- Mikó Imre (1998) *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Kolozsvár
- Mills, C. Wright (1959) *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press
- Mungiu-Pippidi, Alina (2002) „Cultura politică a elitei intelectuale românești (V)” („A román értelmiségi elit politikai kultúrája”) In *Rev. 22*. XIII évfolyam (627). 11
- Némédi Dénes (1996) „Minek a történet?” In *Replika*. 23-24
- Péntek János (2002) „Örökség és kihívás. Az erdélyi magyar nyelvtudomány a század- és ezredfordulón” In Tánzos Vilmos-Tőkés Gyöngyvér (szerk.) *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990-2001 közötti eredményeiről*, I. kötet. Kolozsvár: Scientia Kiadó
- Roth Endre (2000) *Nacionalizmus vagy demokratizmus?* Marosvásárhely: Pro Európa
- Roth Endre (2002) „Magyar szociológiai kutatások Erdélyben, 1990-2001” In Tánzos Vilmos-Tőkés Gyöngyvér (szerk.) *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990-2001 közötti eredményeiről*. I. kötet, Kolozsvár: Scientia Kiadó
- Sapir, Edward (1958) „The Status of Linguistics as a Science” In: Mandelbaum, D.G. (szerk.) *Culture, Language and Personality* Berkeley: California University Press
- Tamás Gáspár Miklós (2000) „Levél román barátainak” In *Élet és Irodalom*. XLIV évf. 50.
- Tőkés Rudolf (1998) „Tranzitológia – ítélet és előítélet” In *Beszélő*. 1
- Verdery, Katherine (1994) *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu (Megalkuvás és ellenállás. A román kultúra Ceaușescu idejében)*. Bukarest: Humanitas
- Verdery, Katherine (1998) *Nationalism and National Sentiment in Postsocialist Romania, In What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press
- Wolf, R. Eric (1995) *Európa és a történelem nélküli népek* Budapest: Akadémiai-Osiris-Századvég

A társadalmi nemekre¹ vonatkozó társadalomtudományi szakirodalom kialakulása és fejlődése sajátos jelleget ölt azoknak a közép-kelet-európai, poszttotalitárius társadalmaknak a kontextusában, melyekre – több szerző szerint (Miroiu, 1999, Neményi, 1994, 1998, Neményi, Kende 1999, Watson 1997) – a feminista aktivizmus, a sajátosan nőket érintő problémák, és a nemek közötti egyenlőség iránti alacsony társadalmi érdeklődés (Neményi, 1998:53) viszonylagos hiánya jellemző. A rendszerváltás óta eltelt időszakban megírt gender-tanulmányok² egy része éppen a partikulárisan női szempontok és érdekek képviselésének hiányát magyarázzák, döntően strukturális tényezőkkel. Az államszocializmus által megvalósított nemek közötti formális egyenlőség, a „fentről” kényszerített női emancipáció (Neményi, 1998:53), a nők hatalom nélküli hatalmi pozíciókba juttatása (Miroiu, 1999:13), illetve általában a társadalmi homogenizációs projekt, de sajátosan az abortusz-tilalom és a magánélet állam általi gyarmatosítása (Kligman, 2000:0-22) olyan feltételeket teremtettek, melyek a posztkommunista időszakban megakadályozták a feminista értékek nyilvános megjelenítését. Mindezek mellett a szexista társadalmi gyakorlat felerősödése annak is tulajdonítható, hogy ebben a folyamatban az etnikai és *nemi hovatarozás* (gender) olyan új és sajátos politikai jelentést nyer, mely kritériumként kezd funkcionálni a politikai inklúzió és exklúzió mechanizmusában (Watson, 1997:44-161).

A *nemi tudatosság* (gender awareness), a *női tudatosság* (woman consciousness) elveire épülő társadalmi mozgalmak nyilvános diskurzusok szintjén jellemző marginalitása ellenére a rendszerváltást követő időszakban Romániában kezdetét veszi egy olyan tudástermelési, kutatási és

1. A „nem” (az angol nyelvű „sex”) és a „társadalmi nemként” fordított „gender” szavak közötti konceptuális eltérést a biológiai meghatározottság és a társadalmi konstrukció szembenállásaként értelmezem, eltekintve itt ezáltal azoktól a vitáktól, melyek a férfiak és nők sajátosnak tartott magatartását elsősorban genetikai vagy szocializációs tényezőkkel magyarázzák, valamint azoktól az elméleti álláspontoktól, melyek szerint a társadalmi és politikai diskurzusok konstruálják meg nemcsak a társadalmi nemet, hanem a biológiai szexualitást is. A biológiai vagy kulturális determináltság kérdésén túlmenően, a férfi és nő kategóriákat olyan társadalmi konstrukciónak tekintem, melyek az uralkodó társadalmi rend és, szűkebben, nemi rend (gender order) domináns csoportjának pozícióját hivatott, egyfajta naturalizációs mechanizmus révén legitimálni.

2. A szövegben a gender-tanulmányok, illetve a feminista elemzések megnevezéseket nem azonos értelemben, mintegy egymást felváltva használom. A társadalmi nem- vagy gender-perspektíva elsősorban a társadalmi rend egyenlőtlenségeinek vizsgálatára törekszik, de nem csak a nem, hanem egyidőben a faj, osztály vagy társadalmi kategória változók mentén is, azoknak a hatalmi viszonyoknak a magyarázatát kísérve meg, amelyek megkonstruálják a különbségeket és az egyenlőtlenségeket. A nemi különbségek nem reifikálódnak ezekben a magyarázó modellekben, az elemző ezeket társadalmi konstrukciónak tekinti. A gender studies megközelítésnek legfontosabb eredménye egy olyan új típusú nyilvános diskurzus felépítése és bevezetése, melynek révén a szocialista rendszer Nagy Narratívája dekonstruálható. A feminista megközelítés a társadalomban létező hatalmi viszonyok különböző társadalmi pozíciókban levő nők szemszögéből való megközelítését valósítja meg, tudatosítja ugyanakkor azt az ideologikus töltetű kiindulópontot, mely az elemzést meghatározza (Magyari-Vincze, 2002a:8-80).

publikációs, egyszersmind intézményesítési folyamat, mely elsősorban a feminista perspektíva tudományos legitimitását alapozza meg.

A romániai társadalomtudományi gender-szakirodalom³ több sajátossággal jellemezhető.

Annak ellenére, hogy a nemi hovatarozás mint az egyénre és a társadalomra vonatkozó elemzések független változója csak a hivatalos szocialista ideológia tudományos mezőnyből való kivonulásával, vagyis a rendszerváltást követően jelent meg – a tanulmányom is csak ezek vizsgálatával foglalkozik –, beszélhetünk a romániai tudományos életben egyfajta *pre gender-studies*, *proto gender-studies* korszakról. Az 1989 előtt írt, s a *gender-tanulmányok* későbbi alakulása szempontjából némileg relevánsnak tekinthető írások elsősorban történeti szemléletet képviselnek, maguk a szerzők is történettudománnyal foglalkoztak, kísérleteikben pedig a nő mint a történetírás addig hiányzó, nem létezett szubjektuma jelenik meg (Magyari-Vincze, 2002a:5). A nő különböző történeti korszakokban betöltött szerepére irányuló kutatások voltaképpen beilleszkedtek a kor ideológiai – s így a nemek közötti egyenlőséget is hirdető – kereteibe.

Az 1989 utáni, a társadalmi nemre vonatkozó vizsgálatok intézményesülésével párhuzamosan elindul egy olyan *kettős folyamat*, mely egyrészt a romániai társadalmi valóságra vonatkozó gender-kutatások közlését, másrészt pedig a nemzetközi gender- és feminizmus-szakirodalom – főképpen román nyelvre történő – lefordítását jelenti. Elemzésemben – ismét a vizsgált jelenység leszűkítésével élve – csak azokat a tanulmányokra, kötetekre és folyóiratokra összpontosítok, amelyek romániai szerzők, társadalomkutatók termékei, nem alulértékelve ezáltal – természetesen – a nemzetközi elméleti anyag lefordításának és közlésének fontosságát az akadémiai mező tagjainak szakmai szocializációjában.

A romániai gender-szakirodalom – keletkezését és jellegét tekintve – szoros összefüggésben áll, s így az elemzés során sem választható külön azoktól az intézménylétesítési törekvésektől és stratégiáktól, amelyeket maguk a szerzők kezdeményeztek és bonyolítottak/bonyolítanak le. Ennek tulajdonítható, hogy a társadalmi nemek problematikájával foglalkozó kiadványok és tanulmányok lényegében három intézmény körül csoportosulnak.

A tanulmányok közlése mindenekelőtt olyan alapítványok és civil szervezetek közreműködésével vált lehetővé, melyeknek tagjai sok esetben az akadémiai mező résztvevőiből, kutatókból és oktatókból rekrutálódnak, s amely intézmények elsősorban nem társadalmi aktivizmussal, hanem tudományos kutatások lebonyolításával foglalkoznak. Itt kell megemlíteni – megjelenésük sorrendjében –, az ANA – Feminista Elemzések Társaságát⁴, és a kolozsvári Desire Alapítványt, amely *Kutatások*, valamint *Feminista tanulmányok* sorozatában több vizsgálat eredményeit, illetve elméleti munkákat közölt⁵.

Fontos helyet jelentenek továbbá a gender-, illetve feminista típusú diskurzus nyilvánosságra hozatalában az egyetemi központok mellett működő könyvkiadók (ilyen a kolozsvári EFES – a

3. Ebben az elemzésben elsősorban a társadalomtudományokhoz (szociológia, pszichológia, kulturális antropológia, közgazdaságtan) kapcsolódó gender-szakirodalom számbavételére törekszem, s kisebb mértékben foglalkozom csak a feminista irodalomkritika vagy lingvisztika területén született művekkel (ide sorolható például a Temesvári Nyugati Egyetem irodalomkritikai tanulmányokat közlő Gender Studies című folyóirata). A vizsgált publikációk kiválasztásakor tudatában vagyok annak, hogy ezzel a distinkcióval azt a hagyományos diszciplináris határvonalat erősítem meg, mely a konzervatív egyetemi struktúrákban a feminista tanulmányok önálló/autonóm intézményesítését akadályozza meg (vö. Magyari-Vincze, 2002:9).

4. Az intézet három kötet megjelenését támogatta 1999-ben: Gen și Educație (Nem és nevelés), Gen și Societate (Nem és társadalom), Gen și Politică (Nem és Politikum).

5. Magyari-Vincze, 2002c; Cosma és mtsai, 2002; Magyari-Vincze, 2002a.

BBTE Európai Tanulmányok Karának Kiadója⁶ vagy a temesvári Nyugati Egyetem Kiadója⁷). A témakörben megjelent munkák talán legfontosabb centruma, csomópontja a iaşi-i székhelyű Polirom Kiadó, mely egy teljes sorozatot – *Studii de Gen* címmel – szánt a gender-kérdésben írott tanulmányoknak. További egy-egy kötet jelent meg az Anima Kiadónál (Nicolaiescu, 1996) és az Alternative Kiadónál (Miroiu, 1995), ezekben az esetekben azonban nem beszélhetünk sorozatról vagy a gender-téma hagyományáról az adott intézményen belül.

Az általam vizsgált romániai gender- és feminizmus szakirodalom alakulására – következőképpen – döntő befolyással volt a különböző egyetemi központokban, illetve a civil szervezetek, non-profit alapítványok szintjén lezajlott/zajló intézményalapítási folyamat dinamikája és forga-tókönyve. A kurrikuláris, illetve diszciplináris határvonalak és distinkciókat nézve alapvetően konzervatívnak tekinthető egyetemeken magának a gender- és a feminista perspektívának az elfogadtatása és az intézményesítése rendszerint olyan koreográfiákat követ, mely az *integrációs stratégiától az autonóm* struktúralétesítésig vezet. A gender-perspektíva egyetemi, akadémiai körökben való elismertetésének első, integrációs szakasza a nem mint elemzési szempont – hagyományos diszciplínák keretében való – bevezetését jelenti. Az *autonómia-stratégia* ennél többet, az önálló, saját döntéshozatali mechanizmussal és tényezőkkel, valamint saját költségvetéssel rendelkező oktatási és kutatási struktúra létrehozására vonatkozik (Magyari-Vincze 2002: 9). A sajátosan tradicionális, patriarchális akadémiai struktúrákon belüli intézményi újítások, a létező diszciplináris keretek újraértelmezése és szétfeszítése egyben olyan folyamat, mely az egyetem partikuláris hatalmi erőterében zajlik, s mely – ily módon – politikai jelentőségre tesz szert. Olyan stratégia is egyszerűsített, melynek résztvevői – az akadémiai mező aktorai – olyan legitimációs eljárásokhoz folyamodnak, melyekben fontos szerepet játszanak az tudományos tudástermelés objektívált formái: a publikációk, a tanulmányok, kutatások, megszervezett konferenciák stb.

A romániai gender-szakirodalom az egyetemi „helyezkedés” sajátos ritmusát követi, a domináns struktúra képviselőivel folytatott alkufolyamatok szükségleteinek rendelődve – bizonyos mértékig – alá. Ez azonban nem az egyedüli folyamat, kontextuális tényező, mely döntő hatással van a tudástermelés e formájára, hiszen mind az elméleti és kutatómunka, mind pedig a gyakorlati intézménylétesítés olyan nemzetközi előzményekre és tapasztalatokra épül rá, amelyek – a jellegzetes romániai társadalmi feltételek ellenére – sem hagyhatók figyelmen kívül. Ebből kifolyólag az előzőekben említett sajátosságokon túl a romániai gender- és feminizmus-szakirodalom további jellegzetessége egyben az intézménylétesítési stratégiák és a felhalmozott nemzetközi tudás interakciójából, az elemek csere- és kölcsönhatási folyamataiból származtatható.

Az intézményalakítási alkufolyamatok mozzanatainak megfelelően a feminista perspektíva fejlődése is modellezhető – „integrációs”, „elkülönülési” és „forradalmi” szakaszok megkülönböztetését téve lehetővé. Ez a folyamat azonban a publikált tanulmányok – mint a tudományos tudás sajátos típusú objektívációi – tükrében, a romániai patriarchális intézményekben működő poszttotalitárius társadalmi kontextusban – az elméleti modelltől – bizonyos mértékig eltérő jegeket mutat.

6. Itt jelent meg a gender-tanulmányok intézményesedésének első szakaszában, egy Kolozsváron szervezett konferencia anyagából a Feischmidt és mtsai által szerkesztett *Women and Men in East European Tradition* című kötet (1997)

7. A *Gender Studies*, főként irodalomkritikával foglalkozó szakfolyóirat első számát 2002-ben adták ki.

Az intézményesülés „forgatókönyvét” kidolgozó modell szerint az első szakasz az úgynevezett „integráció” fázisa, melyre az intézményes folyamatok – oktatás és kutatás – megszervezése szempontjából a diszciplináris *status quo* megőrzése jellemző, a sajátosan nő(k)höz kapcsolódó ismeretek a különböző, tudományok keretein belül maradnak.

Az „elkülönülés szakaszában” a gender-tanulmány és a feminista kutatás önálló diszciplínává válik, az ekkor kidolgozott elméletek és magyarázó modellek pedig a patriarchális hatalmi struktúrák, a nemi (de az etnikai, osztályalapú stb.) egyenlőtlenségek megértésére törekuszenek. A „nők” – az elméleti modellalkotásnak ebben a szakaszában – nem képeznek homogén társadalmi csoportot, fokozatos hangsúly kerül a „női perspektívák” belső különbözőségére.

Végül a harmadik, „forradalmi szakasz” a feminista elméletek fejlődésében azt a fázist jelöli, melyet a feminista paradigma teljes akadémiai elfogadottsága határozza meg, s melyben a diszciplína képes ön maga reflexív elemzésére és kritikájára (Magyari-Vincze, 2002b:0-31).

A romániai gender- és feminista szakirodalom kialakulásának és fejlődésének folyamata és ennek sajátosságai néhány ponton eltérő jegeket mutat az előbbieken felvázolt modellhez képest.

A gender-tudatosság, illetve a feminista perspektíva – romániai társadalomtudományi diskurzusban történt – megjelenésének egyik lényeges, kezdeti fázisában⁸ beszélhetünk ugyan a létező diszciplináris struktúrákba való integrációról – a publikált tanulmányok a legtöbb esetben a pszichológia, a szociológia, a közgazdaságtan stb. elméleti és módszertani kereteibe illeszkednek –, ez azonban nem elsődleges jelentőségű.

A nőkre, illetve a patriarchális intézményekre és dominanciára vonatkozó tanulmányok egyik lényeges szelete a *nők(et) homogén, szolidáris, azonos és közös érdekekkel és értékekkel jellemezhető társadalmi csoportként* tételezik. A publikált tanulmányok jellegét és a vizsgált, illetve tematizált problémák természetét elsősorban a tágabb társadalmi-gazdasági kontextus, illetve magának a diskurzusnak az előzetes hiánya határozta meg. Pregnánsan jelentkeznek ezekben a publikációkban a szocializmus időszakának tragikus emlékezete, az abortusz-törvény, a magánélet állam általi kisajátítása, és a grandiózus pártállami tervek megvalósításának szolgálatába állított tesztek kontrollja. Pszichológiai, szociológiai és szociálpszichológiai elemzések jelennek meg a nők szocializmus-korabeli túlélési, valamint a magánélet megszervezésének stratégiáiról, illetve a koercitív születésszabályozási politika következményeiről (lásd. Bában, 1997; Feischmidt, 1997; vagy Bában, 1996).

További központi témája ezeknek a tanulmányoknak az a patriarchális intézményrendszer (a családtól kezdve a társadalom bármely intézményéig terjedően), melyben a nemi egyenlőtlenség és a nők alárendeltsége megvalósul. Összetett elemzések jelennek meg a nők munkaerőpiaci helyzetére (lásd. Predoșan, 1996) vonatkozóan, a politikai szférában kialakult alacsony női arányról⁹.

8. Mihaela Miroiu 1995-ben megjelent, a kortárs filozófia keretében kidolgozott feminista elméletekkel foglalkozó könyvét leszámítva, a romániai gender- és feminista irodalom első szakasza az 1996-1999 közötti időszakra tehető. Az első gender-tematikában írt tanulmány 1995-ben jelenik meg, ez a rendszerváltást követő hatodik év. Eddig az évig ez a típusú diskurzus teljes legitimitás-hiánnyal jellemezhető, s ez egyebek mellett feltehetőleg annak is tulajdonítható, hogy a szocialista hivatalos diskurzusban meghirdetett, s a kvóta-rendszer (egyfajta „nemi” numerus clausus – a szerkesztő megjegyzése), valamint a kötelező női munkavállalás révén megvalósított nemek közötti egyenlőség olyan formális, „fentről” előírt kényszerként hatott, mely lényegesen hozzájárul a feminizmus népszerűtlenségéhez. Ezen túl a rendszer bukása után közvetlenül abortusz-tilalom, úgy tűnt, rendezte a nők alárendeltségének, a rendszernek való kiszolgáltatottságuk problémáját.

9. Erre vonatkozó tanulmányokat olvashatunk – többek között – a *Gen și politică* című kiadványban.

Összegzésképpen – a tematizált, problematikusként megjelenített társadalmi jelenségek és folyamatok alapján – elmondható, hogy ezek kizárólag sajátosan *nőiként* vonulnak be a nyilvános diskurzusba, olyan problémákként, melyek szükségszerűen minden nőt, és minden nőt egyformán érintenek. E homogenizáló, a belső – etnikai, vagyoni, társadalmi státushoz kapcsolódó – szegmentáltságot figyelmen kívül hagyó megközelítés nagy érdeme az, hogy olyan problémákat, perspektívákat, társadalom-értelmezéseket jelenítenek meg a nyilvánosságban, amelyeknek ezt megelőzően a hivatalos szocialista diskurzus nem tulajdonított semmilyen legitimitást.

A gender- és feminista szakirodalom fejlődésének további, második szakaszában¹⁰ a szerzők bizonyos értelemben átlépik és meghaladják az első fázisra jellemző nő-centrikusságot, és a nőkről átkerül a hangsúly a teljes romániai posztoszocialista társadalomra. Ebben a megközelítésben a gender-tanulmányok, illetve a feminista perspektíva *instrumentalizálódik*, olyan elméleti és módszertani eszközzé és megközelítési móddá válva, melynek segítségével nem csak a nők – mint a társadalmon belül izolált és alárendelt csoport – kollektív státusáról lehet beszélni, hanem megérthető azt a globális (részben sajátosan kelet-európai hagyományokkal magyarázható, másrészt azonban univerzális jellegű) mechanizmus és hatalmi struktúra is, amely létrehozza és hatékonyan legitimálja a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Tovább lépve, a gender-, illetve a feminista paradigma olyan változásokon megy keresztül, amely változások mind a létező hatalmi szerkezetek és viszonyok, mind pedig az előző tanulmányokban kialakított egységesítő nő-kép leleplezését és dekonstruálását eredményezik. A társadalmi és diskurzív gyakorlatokban megnyilvánuló szexizmus és a nemi alapú diszkrimináció mechanizmusai, a nemi egyenlőtlenségek társadalmi rétegződéssé alakulása olyan toposzai a gender- és feminista diskurzusnak, amelyek bírálata alkotja ennek a kutatási hullámnak a lényegét. S bár bizonyos értelemben elmozdulás figyelhető meg a diszciplináris autonomizálódás irányába is, a tanulmányok egy része továbbra is illeszkedik a létező, hagyományos tudományos keretekhez (Cosma és mtsai, 2002; Magyar-Vincze, 2002c). Az empirikus – többnyire szociológiai természetű – adatgyűjtésre alapozó tanulmányokon kívül ebben a hullámban megnő mind a Polirom kiadónál, mind pedig a kolozsvári Desire Alapítvány körül kialakult gender-műhelynél megjelent feminizmus-elméleti, összegző jellegű munkák¹¹ száma. A filozófia, illetve a szociológia hatáskörébe utalható, de ezeknek a feminizmussal lehetséges közös pontjait elemző vizsgálatok, elemzések és elméleti vállalkozások lényegében arra a legitimitásra építenek, amelyet a társadalmi nem-központú és feminista diskurzus szerzett saját diskurzusának a tudományos, akadémiai és non-profit (esetenként, ritkán, a politikai) nyilvánosságban, miközben megpróbálják a felhalmozott empirikus tudás és a nemzetközi hagyományok elemeit ötvözni azzal a céllal, hogy közelebb vigyék e diszciplínát az önálló, autonóm létezéshez és intézményesüléshez Romániában.

10. A lényegében kisszámú tanulmány(kötet)ből kikerekedő gender- és feminista szakirodalom hangsúlyeltolódásai nem feltétlenül időbeni folyamatként értelmezendő, tekintve, hogy különböző körvonalazódó iskolákról, műhelyekről, a tudományos érdeklődést irányító külső tényezőkről, illetve – alapvetően – rövid időszakról, melyben a modell adott szakaszai között átfedések is lehetnek.

11. Miroiu, Mihaela: Convenio. Despre natură, femei și morală; Dragomir, Otilia–Miroiu, Mihaela (szerk.): Lexicon feminist; Grünberg, Laura: (R)evoluții în sociologia feministă. Repere teoretice, contexte românești; Dragomir, Otilia: Femei, cuvinte și imagini c. kötetei a Polirom Kiadónál, Magyar-Vincze Enikő: Diferența care contează. Diversitatea social-culturală prin lentila antropologiei feministe c. könyve pedig a Desire Alapítvány gondozásában jelent meg.

A „nők csoportjának” belső heterogenitásának, sokszínűségének tudatosításán túl olyan teoretikus kísérlet is olvasható, mely a társadalomban létező hegemonia- és hatalmi struktúrákat a különböző társadalmi törésvonalak (etnicitás, nem, osztály, faj stb.) metszéspontjainál azonosítja be, önreflexiónak vetve alá egyszeresmind a feminizmus elméleti és módszertani arzenálját, kritikus értelmezéseit, s azt a módot, amelyben ez a diszciplína hozzájárulhat a romániai társadalomban egymásra tevődő, sokszoros dominancia- és egyenlőtlenségi rendszerek megértéséhez.

Ezekkel a művekkel alapvetően elkezdődik az a folyamat, amelyet egyfajta „identitáspolitikának”, a feminizmus akadémiai képviselői által folytatott „elismerésért vívott küzdelemnek” is nevezhetünk, de amely egyelőre – mind az intézménylétesítési folyamatot, mind a tudományos tudástermelést tekintve – csak jelekben mutatkozik.

FORRÁSJEGYZÉK

- Băban Adriana (1996) „Viața sexuală a femeilor: o experiența traumatizantă în România socialistă” („Nők szexuális élete: traumák a szocialista Romániában”) In Nicolaescu, Mădălina (szerk.) *Cine suntem noi? Despre identitatea femeilor din România. (Kik vagyunk mi? A romániai nők identitásáról)* Bukarest: Anima Kiadó.
- Băban, Adriana, David, Henry P. (1997) *Voci ale femeilor din România. Aspecte ale sexualității, comportamentului de reproducere și ale relațiilor de cuplu în epoca Ceaușescu (Romániai nők vallomásai. Szexualitás, gyerekvállalás és párkapcsolat a Ceaușescu-korszakban)* Bukarest: UNICEF Children First
- Cosma, Ghizela, Magyari-Vincze Enikő, Pecican, Ovidiu (2002) *Prezențe feminine. Studii despre femei în România* Kolozsvár: Desire Alapítvány
- Feischmidt Margit, Magyari-Vincze Enikő, Zentai Violetta (szerk.) (1997) *Women and Men in East European Transition* Kolozsvár: EFES,
- Magyari-Vincze Enikő (2002a) *Diferența care contează. Diversitatea social-culturală prin lentila antropologiei feministe.* Kolozsvár: Desire Alapítvány
- Magyari-Vincze Enikő (2002b) *Talking Feminist Institutions. Interviews with Leading European Scholar.* Kolozsvár: Desire Alapítvány
- Magyari-Vincze Enikő (szerk.) (2002c.) *Femei și bărbați în Clujul multiethnic (Nők és férfiak a multiethnikus Kolozsváron)* Kolozsvár: Desire Alapítvány
- Miroiu, Mihaela, POPESCU, Liliana (1999) „Condiția femeilor din România – între tradiție și modernitate” („A nők helyzete Romániában – hagyomány és modernitás között”) In. Popescu, Liliana (szerk.) *Gen și politică. Femeile din România în viața publică (Gender és politika. A romániai nők a nyilvános szférában)* Bukarest: PNUD, ANA
- Neményi Mária (1994) „Miért nincs Magyarországon nőmozgalom?” In. Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom. Írások férfiakról, nőkről, feminizmusról* Budapest: Replika Könyvek
- Neményi Mária (1998) „Testükbe zárva (A női szerep konstrukciója – elméletek és kutatások)” In. Hanák Katalin, Neményi Mária (szerk.) *Szociológia emberközelségben. Losonczi Ágnes köszöntése* Budapest: Új Mandátum Kiadó
- Neményi Mária, Kende Anna (1999) „Anyák és lányok” In. *Replika 1998. 35.*
- Nicolaescu, Mădălina (szerk.) *Cine suntem noi? Despre identitatea femeilor din România. (Kik vagyunk mi? A romániai nők identitásáról)* Bukarest: Anima Kiadó.

- Predoşan, Gabriela (1996) *Forţa de muncă feminină pe piaţa muncii – între aspiraţii şi nevoi*
Női munkaerő a piacon – szükségletek és vágyak között In Nicolaescu, Mădălina (szerk.) *Cine*
suntem noi? Despre identitatea femeilor din România. (Kik vagyunk mi? A romániai nők iden-
titásáról) Bukarest: Anima Kiadó.
- Watson, Peggy (1997) „(Anti)feminism after Communism” In Oakley, Ann és Mitchell, Juliet
(szerk.) *Who’s Afraid of Feminism? Seeing Through the Backlash* New York: The New Press

Csata Zsombor–Ercsei Kálmán

Regionális terek és társadalmi átmenet Romániában

Tanulmányunk Dumitru Sandu, ismert kortárs szociológus Románia kulturális és gazdasági régióira vonatkozó elemzéseit szeretné röviden bemutatni¹. Véleményünk szerint a sandui reflexiók egyedisége abban rejlik, hogy a regionális szintű gazdasági-infrastrukturális és demográfiai mutatók szakirodalomban megszokott merev összehasonlítása mellett – új szociológiai szempontok bevonásával – ezek kulturális beágyazottságára is felhívják a figyelmet. Amint a bemutatás során majd kiderül, nemcsak a témakezelésben nyit új perspektívákat: a közvélemény-kutatások vélemény- és attitűdkérdéseinek vizsgálatba való beemelésével a szerző a rendszerváltás aktoraként (és nem passzív átéelőjeként, szenvedőjeként) megjelenő *szubjektum* szerepét is kutatja. Az ezt reprezentáló – általa kvantitatív fenomenológiának nevezett – módszertani megfontolások ugyanakkor sajátos fogalmi rendszerben munkálnak: így váltják fel például a klasszikus „régio” kategóriáját a „geokulturális határok” vagy a „regionális és közösségi terek” fogalmai.

Amint azt a szerző is megjegyzi, a régiókkal kapcsolatos rendszerváltás utáni hazai vizsgálódások meglehetősen színes tematikus sokféleséget mutatnak², ezek közül azonban kevés készül tudományos igénygel. Sandu régió-tipológiája egyrészt ebben a témarengetegben szeretne rendet teremteni, pontosítva a regionális differenciálás alapját képező legadekvátabb szociológiai szempontokat (ezekben a vizsgálatokban a humán tőke, a kulturális profilok és a szegénység szerinti differenciálást tárgyalja). Amint már említettük, a hasonló tematikájú tanulmányokkal, jelentésekkel szemben³ Sandu a gazdasági, demográfiai és infrastrukturális mutatókat az említett szempontoknak megfelelően vonja össze, ügyel azonban arra, hogy ezek ne veszítsék el adminisztratív és gazdaságpolitikai relevanciájukat.

A bemutatásban soron követjük a tanulmányok megjelenésének sorrendjét, ezen belül pedig a klasszikus problematizálás-kifejtés-következtetés fonalat. A vizsgálati koncepciók, a fogalmi

1. A vizsgálandó tanulmányok: Dumitru Sandu (1996) *Sociologia tranziției. Valori și tipuri sociale în România. (Az átmenet szociológiája. Társadalmi értékek és típusok Romániában)* Bukarest: Editura Staff; Dumitru Sandu (1999) *Spațiul social al tranziției. (Az átmenet társadalmi tere)* Iași: Editura Polirom

2. Hogy csak a legvitatottabbak kérdéseket említsük: Az ország gazdasági-társadalmi fejlődésében van-e szerepük a történelmi tartományoknak? Milyen a kapcsolat a regionalizációs törekvések és az etnikai identitáskonstrukciós folyamatok között az európai integráció küszöbén? Melyek a legfontosabb fejlesztési régiók, ezek milyen szempontok szerint különülnek el egymástól? Melyek a regionális és helyi autonómia különféle értelmezései? stb. A témával kapcsolatos tudományos légkör (domináns diskurzus) szempontjából ezek közül talán a legszuggesztívebbek a történelmi régiók kapcsán megjelenő értelmiségi viták, melyek főként a régió politikai jelentéstartalmának egymással szemben álló *integratív és szeparatista* percepciójából származnak (ezzel kapcsolatban lásd például a *Provincia* című hetilap programja körül folyó vitákat).

3. Például: „Regional Discrepancies in Romania, 1990-1994”, Ramboll – Consulting Company, PHARE Program – Regional Development Policies, Bucharest, 1996. „Green Paper – Regional Development Policy in Romania” The Government of Romania and the European Commission, PHARE Program, Bucharest, 1997.

háló valamint a megfogalmazott következtetések módosulásait a szövegtörzsben tárgyaljuk. Az összegzésben, az imént jelzett pozitívumokat kiegészítendő, néhány kritikai megjegyzést fogalmazunk meg.

FÖLDRAJZI-KULTURÁLIS HATÁRVONALAK ALAKULÁSA ROMÁNIÁBAN
A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI ÁTMENETI IDŐSZAKBAN DUMITRU SANDUNAK
AZ ÁTMENET SZOCIOLÓGIÁJA. TÁRSADALMI ÉRTÉKEK ÉS TÍPUSOK ROMÁNIÁBAN
CÍMŰ KÖNYVÉBEN

Sandu 1996-ban írt könyvében a posztkommunista átmenetet egy utazáshoz hasonlítja. Szerinte amikor az utazó egy új világba lép, új jelentések, szempontok (nézőpontok) tárulnak fel előtte, vannak, amelyekhez bizonyos párbeszédiken, témákon keresztül lehet eljutni, vannak, amelyek pedig egyszerűen a látottak másságából adódnak. Az átmenet a társadalom számára utazásként fogható fel abban az értelemben, hogy a társadalom rendszerváltáskor újan elétáruuló képekkel, témákkal és perspektívákkal szembesül. Tulajdonképpen új problémák fogalmazódnak meg, illetve fogalmazódnak újra.

Sandu szerint a társadalmi átmenet kutatásában a lényegi kérdések a társadalmi aktorokra, erőforrásokra, a társadalom által elfogadott értékekre és magatartásokra illetve az ezekkel kapcsolatos értékelésekre kell vonatkozzanak. A társadalmi átmenetet az alábbi problémakörök mentén próbálja szemlélni: a reform, a politikai választások, illetve a lakóhely megválasztása révén. A reform problémakörébe tartozónak látja a piacgazdaságra, illetve a demokráciára való átmenet kérdését. A politikai választásokat a szavazói voksban, illetve az intézmények iránti bizalomban látja leképeződni. Végül pedig a lakhelyváltoztatás a migrációt jelenti.

A fenti problémakörök társadalmi leképeződései a társadalom egészére érvényesek, a témakörök a társadalmi élet színterének több dimenziójában gyökereznek és mindegyik felvetése ugyanazon a kulturális talajon történik. Sandu az erre vonatkozó modell alapjait igyekszik lerakni, amit a reform kulturális komplexumának – a továbbiakban COREF⁴ – nevez. A COREF választási lehetőségek és elvárások összessége, amelyek az egyének véleményét és magatartását alakítják a rendszerváltás utáni átmenet kihívásaival való küzdelemben. Vizsgálatában ezt a modellt kísérel meg leírni, felépíteni. Elemzése tehát egy olyan modell megalkotására tett kísérlet, amely a rendszerváltás utáni átmenet mozzanatainak megismerésére és megértésére képes.

A „Geokulturális határvonalak és a átmenet”⁵ című fejezet arra vonatkozik, hogy a szerző miként látja Románia regionális tereinek alakulását. Sandu a régiók határvonalainak változását mutatja be, oly módon, hogy egy már korábban megírt tanulmányát⁶ a fent bemutatott modellhez igazíthassa.

E kísérlet kiindulópontja az a megállapítás, hogy a társadalmi státus valamint a földrajzi elhelyezkedés fontos dimenziók az egyének magatartásainak kialakulása, strukturálódása te-

4. COREF – Complexul cultural al reformei (A reform kulturális komplexuma)

5. Sandu, Dumitru (1996) „Frontiere geo-culturale și tranziție” In Sociologia tranziției. Valori și tipuri sociale în România. Bukarest: Editura Staff

6. Sandu, Dumitru, „Arii culturale și probleme sociale” („Kulturális övezetek és szociális problémák”) In Revista de Cercetări Sociale 1995. 1.

kintetében. Így Sandu szükségesnek látja a Románián belüli földrajzi-kulturális tér természetének leírását, arra vállalkozik, hogy beazonosítsa a földrajzi-kulturális határvonalakat (*frontiere geo-culturale*) és a kulturális tereket (*arii culturale*), mivel az átmenet folyamatai különböző régiókban különböző gyorsasággal zajlanak, más és más jegyekkel bírnak. Ugyanekkor megállapítja, hogy az átmenet és a szocio-kulturális tér közötti összefüggés nem egyirányú. Nemcsak szocio-kulturális tér hat az átmeneti folyamatokra, hanem az átmeneti folyamatok is alakítják a szocio-kulturális terek határvonalait. Vizsgálatában az összefüggés utóbbi irányát használja az előbbi alátámasztására. Szemmel tartva a történelmi régiókat, kvantitatív adatokon klaszter-, illetve faktorelemzést végez. Eredményként a történelmi régióktól eltérő szocio-kulturális terek határvonalait kapja.

Vizsgálatában két hipotézisre támaszkodik. Az első szerint azok a földrajzi egységek, amelyek demográfiai, társadalmi, kulturális, fizikai, illetve lakóhelyi környezetbeli struktúrák és jelenségek tekintetében hasonló jellegűek, hasonlóságot mutatnak a dominánsabb értékorientációk konfigurációját illetően is. A második szerint ha a földrajzi egységeket a strukturális és társadalmi jelenségbeli jellemzőik szerint vizsgáljuk meg, akkor megbecsülhetjük az egyes területek egymáshoz való közelségét a társadalmi értékorientációk tekintetében.

A szerző elméleti koncepciójának és elemzéseinek bemutatása után megállapítja, hogy az átmenet során a kulturális terek újrastrukturálódnak. A történelmi régiók Románia kulturális életének szempontjából továbbra is jelentékeny egységekként tarthatók számon, azonban megfigyelhetők régióon belüli szegmentálódások, illetve régiók közötti hasonlósági kapcsolatok (*relații de similitudine culturale*), amelyek mentén új interregionális terek jönnek létre. Mindezek hozzájárulnak egy olyan kép kialakulásához, amely szerint a történelmi régiók inkább területi egységek rendszereként és csoportosulásaként körvonalazódnak, mintsem egyértelműen körülhatárolható makro-terekként. A történelmi régiók olyan szocio-kulturális entitások, amelyek fokozatosan elveszítik jelentőségüket, elfedik őket a fokozatosan kialakuló jobban körvonalazott, lényegibb egységek.

Továbbá a megyék – mint a történelmi régiók és az általa megjelölt szocio-kulturális terek között elhelyezkedő mezo-egységek – nemcsak adminisztratív, hanem társadalmi relevanciával is bírnak. Egyesek azért, mert határvonalaik egybeesnek egykori adminisztratív egységekkel, mások abból kifolyólag, hogy az 1968-as területrendezés eredményeként létrejött adminisztratív egységek társadalmi egységekké érlelődtek a bennük zajló folyamatos interakciók következtében. Ugyanis ha a megyék pusztán adminisztratív egységek lennének, akkor elemzésében szociológiailag értelmezhetetlen statisztikai összefüggésekre jutott volna. Sandu úgy látja, hogy az összefüggések elemezhetősége az elemzési egységek természetes voltára utal.

Sandu ebben a fejezetben az átmenet regionális különbségeit szándékszik magyarázni. Milyen vizsgálandó összefüggés fordított irányának vizsgálatával megrajzolja lehetséges szocio-kulturális terek lehetséges határvonalait, célja megváltozik.

Ennélfogva Sandu végkövetkeztetéseiben nem tér ki az átmenet folyamatainak magyarázatára, a határvonalaik megrajzolása után nem von le következtetéseket az átmenettel kapcsolatban, nem igazítja következtetéseit az általa kialakított modellhez.

A könyvhöz szerkesztett, már korábban megírt tanulmány, noha nem illeszkedik a felvázolt elméleti modellhez, önálló írásként figyelemre és további – nemcsak kvantitatív – kutatásra érdemes. Ez irányba való további kutatást indokoltá teszi Sandu beismerése is, mely szerint mérés-

séből olyan torzítások adódhatnak, amelyeket további kutatások lennének hivatottak korrigálni. A módszertani hiányosságok kiküszöbölésének és a konceptuális keret kibővítésének jegyében Sandu – ígéretéhez híven – 1997 és 1999 között további vizsgálatokat végez, melyek eredményeként születik az alább bemutatandó tanulmány is.

A REGIONÁLIS ÉS KÖZÖSSÉGI TEREK ÁTALAKULÁSA SANDU

AZ ÁTMENET TÁRSADALMI TERE CÍMŰ KÖNYVÉBEN

Az idézett kötet utolsó fejezetét képező újabb tanulmány célja a romániai földrajzi régiók (és ezen belül a lokális közösségek) fejlettségi szint és kulturális profil szerinti összehasonlítása. E szélesedő, ám továbbra is meglehetősen konkrét problematizálást a korábbinál is összetettebb konceptuális keretbe illeszti, amely a tanulmánykötet tágabb teoretikus és módszertani szempontjait hivatott érvényesíteni. Mindenekelőtt ezen elméleti megfontolások rövid bemutatására vállalkozunk.

A nagyrészt már korábban kiadott tanulmányok, esszék gyűjteményeként megjelenő „Az átmenet társadalmi tere” című munka – akárcsak az előbbi – a posztkommunista társadalmi átmenet alapvető jellegzetességeinek elemzésére vállalkozik. Az elméleti megfontolások rövid bemutatásánál célszerűnek tűnik a kötet címében megjelenő kulcsfogalmak definíciójából kiindulni.

A posztkommunista társadalmakra jellemző „társadalmi átmenet” alatt Sandu – ezúttal analitikusabb szemmel – egy kettős reformot ért, amely egyrészt a piacgazdaságra való áttérést, másrészt a demokrácia konszolidációját jelenti. A reform ugyanakkor olyan társadalmi változások sorozata, amely a társadalmi projekteket (a reform eszközeit) megalkotó elit és a meggyőzés vagy kényszer alapján azt elfogadó tömegek folyamatos interakciójának homlokterében formálódik. A reform és az átmenet – Sandu szerint – nem két különálló társadalmi folyamatot jelöl, nem is komplementer fogalmak, hanem ugyanannak a strukturális átalakulásnak más megközelítésmódjai: míg a reform a társadalmi terv célállapota, finalitása (jelen esetben a személyi szabadságra épülő jóléti társadalom) szemszögéből jellemzi az átalakuló társadalmat, az átmenetnek implicit módon vonatkoznia kell az átmenetet megelőző állapotra is. Sandu az átmenet fogalmának használata mellett dönt és szakterületét az átmenet szociológiájaként definiálja: a reform szociológiájával szemben – amely a felvállalt társadalmi projekt sikeressége függvényében értelmezi a változásokat, ennél fogva evaluatív jellegű – ez egy olyan terület, ahol komparatív elemzésekre van mód a társadalmi jelen és a múlt (esetünkben a kései kelet-európai szocializmus) valamint a célállapot (piacgazdaság és liberális demokrácia) között.

A címben szereplő másik kulcsfogalom, a „társadalmi tér” operacionalizálása az alapvető módszertani elvek felvázolásával párhuzamosan történik meg. A szerző a kötetben többé-kevésbé következetesen végigvitt módszertani paradigmát – amely egyébként egyértelműen segít tető alá hozni a tematikailag meglehetősen heterogén tanulmányokat – kvantitatív fenomenológiának nevezi. Az első hallásra – episztemológiai tartalmát tekintve – meglehetősen ellentmondó kategória-páros mögött valójában a társadalmi változások többszintű elemzésének az igénye húzódik: „A kvantitatív fenomenológia az interszubsztívitás által konstruált életvilág megértésének egy kísérlete, módszere a változóelemzésről való áttérés egy olyan többszintű elemzésre, amely rekonstruálja a változások egyéni átélésének legjellemzőbb kontextusait.” (Sandu, 1999:

11) Ez a módszertani perspektíva segít abban, hogy a kötetben tárgyalt olyan jelenségek, mint a szegénység objektív és szubjektív mutatók révén egyszerre megragadható legyen (A szegénység problémáját tárgyaló részben például ez a módszertani kettősség az objektív életszínvonalbeli mutatók és a relatív szegénység – elégedettség az életkörülményekkel, az ehhez kötődő optimizmus – párhuzamos és többszintű tárgyalását jelenti). Bár a vizsgálatok empirikus alapját (akár csak korábban) mennyiségi, országos szintű közvélemény-kutatások adatai képezik, ezek komplexebb statisztikai módszerekkel való feldolgozása (faktoranalízis, klaszterelemzés és regressziós modellek használata) jórészt olyan látens változók létrejöttét eredményezi, amelyek lehetővé teszik „hogy a módszertani standardizálás kényszerítő körülményei mögött fel tudjuk ismerni a szubjektivitást” (Sandu, 1999:11). A szerző ezzel kapcsolatban tett erőfeszítései számottevőek, ezek közül a jelenségek több szinten történő (egyéni, közösségi, regionális) párhuzamos vizsgálatát valamint a tipológia-alkotásban néha talán túlzottnak tűnő törekvéseit említhetjük.

A kvantitatív fenomenológiaként definiált módszertani megközelítés leginkább a második fejezetben érvényesül⁷, amikor a szerző az átmeneti társadalmak „életvilágának” a leírására tesz kísérletet. Sandu a román társadalom tagjaira vonatkoztatott ezzel kapcsolatos megállapítása a következő: az emberek mind érzületeikben – elégedettség, elégedetlenség, optimizmus, pesszimizmus – mind pedig annak a megítélésében, hogy mit tartanak kívánatosnak vagy elítélendőnek, erőteljesen a saját „státusmezejükbe” vannak zárva: amit az emberek éreznek, hisznek és tudnak az elsősorban a rendelkezésükre álló tőkemennyiség és a lakókörnyezetük erőforrásainak függvénye. A szerző ugyanakkor egy szignifikáns összefüggést állapít meg a kommunális-regionális és az individuális tőke volumene között: minél gazdagabb az adott régió vagy közösség, annál magasabb a nagyobb individuális tőkekészlettel rendelkezők aránya.

Az egyének életvilágát tehát a környezeti erőforrások erőteljesen, mondhatni koercitív módon behatárolják. Ebben a kontextusban nyer értelmet az általunk bemutatandó fejezet témáját képező „regionális és közösségi terek” fogalma, amely így az egyén státusmezejének a makrokörnyezeteként jelenik meg.

Sandu szerint a közösségi-regionális szinten a társadalmi élet differenciálódásában a fő erővonalat a humán tőke jelenti, melyet az iskolai végzettség, az egészségügyi helyzet valamint a régió kommunikációs infrastruktúrájának fejlettségével mér. Az elemzés alapján elmondható, hogy ezek a komponensek megyénként meglehetősen konzisztens módon, kevés kivétellel csaknem párhuzamosan változnak. Továbbá az a tendencia látszik körvonalazódni, miszerint egy megye humán tőkéjének fejlettsége egyenesen arányos az oktatási és egészségügyi szektorban dolgozó szakemberek számával, a befelé irányuló migráció intenzitásával, valamint a megye urbanizációs múltjával. A humán tőke fejlettségi indexe régióként és településtípusonként jelentős eltéréseket mutat: e tekintetben az ország észak-keleti részének (Moldva térsége) falun lakó népessége tekinthető különösen hátrányos helyzetűnek. Legmagasabb indexértékkel a kis tömbként megjelenő Arad-Temes és Szeben-Brassó megyék, valamint az e tekintetben elszigetelt Kolozs megye, átlag feletti mutatószámmal – földrajzilag mintegy sávot alkotva – Fehér, Maros, Hargita valamint a Krassó-Szörény, Gorj, Vâlcea és Dâmbovița megyék rendelkeznek. Mindezek alapján Sandu arra a következtetésre jut, hogy főként a tömegoktatás széleskörű elterjedésének következtében a humán tőke „regionalizációja” szempontjából a történelmi régióknak egyre kisebb relevanciájuk van (Emlékezzünk: korábban ugyanezt a földrajzi-kulturális határvonalak

7. A fejezet címe, szabadfordításban, kb.: A státustérbe „zárva” (Románul: „Locatar” în spațiul de status).

mentén is megfogalmazta). Az adatok úgy tűnik, hogy sokkal inkább a Zöld Chartában foglalt országjelentés következtetéseivel vannak összhangban⁸

A regionális különbségek egy további dimenziójában Sandu szociokulturális jellemzőket vizsgál. Célja olyan kulturális régiók körvonalazása, melyek az alábbi jellemzők szerint homogén tömböt alkotnak: a terület történelmi régiók szerinti besorolása, a népesség felekezeti hovatartozása, a falvak és a városok fejlettségi szintje valamint a szántóterület aránya a mezőgazdasági területen belül. Láthatjuk, hogy a fogalmi hasonlóság ellenére az itt tárgyalt szociokulturális jellemzők jelentéstartalma nem azonos az előző kötetben leírtakkal. A korábbi vizsgálatában a priori módon megalkotott 11 szintetikus változóból itt csak azokat a mutatókat tartja meg, amelyek egyértelmű demarkációs tényezőkként jelennek meg a megyék kulturális differenciálása szempontjából.⁹ Az így létrejövő kulturális profilok vizsgálatánál Sandu arra a következtetésre jut, hogy ezek nem minden esetben esnek egybe a humántőke szerint elkülönített csoportokkal. Erdély kulturális régiói például egy felekezeti hovatartozás szerinti valamint egy regionális fejlettségi tengely mentén formálódnak.

A fentiekben már operacionalizált kategóriák segítségével (humán tőke, infrastrukturális fejlettség, szocio-demográfiai jellemzők) Sandu egy-egy külön alfejezetben vizsgálja a falusi szegénység valamint a megyék közötti migráció jelenségét. Legfontosabb ezzel kapcsolatos következtetése arra vonatkozik, hogy egy rurális település annál fejlettebb, minél többen és minél fiatalabb személyek lakják, földrajzilag domb- vagy hegyvidéken helyezkedik el, lehetőleg minél közelebb a megyeközponthoz és a nemzetközi útvonalakhoz.

A migrációs jelenségekkel kapcsolatosan megállapítja, hogy a rendszerváltást közvetlenül követő években a városról falura történő vándorlás főként a ingázókat érintette, magát az egész folyamatot pedig a modern társadalmak krízishelyzeteire adott reakciók egy tipikus példaként fogja fel.

ÖSSZEGZÉS, KRITIKAI MEGJEGYZÉSEK

Mindent összevetve, a bemutatott mindkét tanulmánnyal kapcsolatosan elmondható, hogy szerkezetében, mondandójában egyértelműen tetten érhető – a különböző alkalmakkal, különböző céllal már megjelentetett tanulmányokkal közös – konceptuális-módszertani keretbe való illesztés kényszere. Mindez annak ellenére van így, hogy egy fogalmi apparátusában igen választékos elméleti háttér segít a néha divergensnek tűnő tematikus részek összekapcsolásában.

A bemutatás során ugyan nem tértünk ki rá, ám igen fontos megemlíteni, hogy a tanulmányok empirikus alapját képező adatok jó része más célokkal készült empirikus kutatások eredményeinek másodelemzésére támaszkodik. Talán emiatt volt az az érzésünk, hogy időnként a mondandó empirikus alátámasztottságának mértéke messze alulmarad a felvázolt elmélet logikai koherenciájánál. Ez különösképp a fogalmak operacionalizálásában tetten érhető: gyakran prob-

8. Az országjelentés szerint az Európai Unióba történő funkcionális integráció szempontjából a mai megyéknél nagyobb, ám a történelmi régióknál kisebb fejlesztési makrorégiók hatékonyak.

9. Az utóbbi eljárás velejárója az, hogy a jelenségek operacionalizálása (jelen esetben a kulturális profilé) nem a vizsgálatot megelőzően történik meg, hanem az adatok utólagos sajátos rendeződése révén. Ennek a kevésbé tudatos eljárásnak a következtében válhatott a meglehetősen „kakukktójásnak” tűnő „szántóterület aránya a mezőgazdasági területen belül” változó a kulturális profil egyik dimenziójává.

lémának éreztük azt, hogy egy meglehetősen komplex társadalmi elemet – vélhetően megfelelő adatok hiányában – nem a legmegfelelőbb vagy meglehetősen kevés indikátorral jellemezték.

A megfogalmazott hiányosságok és kritika ellenére úgy véljük, hogy Dumitru Sandu regionális vonatkozású elemzései, főként módszertani újszerűségük és fogalmi választékosságuk révén megnyitották az utat a régiók komparatív elemzésével kapcsolatos hazai szociológiai vizsgálatok irányába és vitathatatlan legitimitást szereztek a probléma többdimenziós elemzésének. Ennélfogva meggyőződésünk, hogy ezek a munkák – szakterülettől függetlenül – hosszú ideig megkerülhetetlen és szolid referenciaként fognak szolgálni a témával foglalkozó jövőbeli társadalomkutatók számára.

FORRÁSJEGYZÉK

- Dumitru Sandu (1996) *Sociologia tranziției. Valori și tipuri sociale în România. (Az átmenet szociológiája. Társadalmi értékek és típusok Romániában)* Bukarest: Editura Staff
- Dumitru Sandu (1999) *Spațiul social al tranziției. (Az átmenet társadalmi tere)* Iași: Editura Polirom

A társadalomtudományokat jelentősen befolyásolja a társadalom alakulása, fejlődéspályája. Mindezek kihatnak a használt elméleti modellekre, módszertanra. A hatás természetesen kölcsönös: a szociológiai beszédmód „alakíthatja a valóságot”, ha a „kiindulópontját nem a marxizmus képezi (sem tematikailag, sem nyelviileg), hanem a hétköznapi élet” (Kuczsi, 1992:16). Mivel a társadalomban „a dolgok nem azok, amiknek látszanak” (Berger, 1963:23), a szociológia tárgyát is az a mód határozza meg, ahogyan egy társadalomban ezeket a dolgokat megközelítik. Ez így van a romániai szociológia esetében is, ezért a megjelent tanulmányok – így a Sociologie Românească tanulmányai is – többek egyszerű „szövegeknél”: tartalmazzák a szociológiai beszéd nyilvános használatának a szabályszerűségeit, illetve a beszéd megfogalmazásának a társadalmi kontextusát is.

1989 után a román társadalomtudományoknak, s kitüntetett helyen a szociológiának – a térség többi országától eltérően – „nem az a problémája, hogy „megállja a helyét” egy mintaként szolgáló piacon, hanem az, hogy „átértékelje a társadalomban elfoglalt helyét, szerepét” (Lőrincz, 2002:109). Ugyanis, például Magyarországtól eltérően, ahol a szociológiai beszédmód hozzájárult a rendszerváltáshoz, Romániában a társadalomtudományok művelői, az akadémiai elitek mindig szoros kapcsolatban álltak az állammal, azzal kollaborálva/kiszolgálva (Mungiu-Pippidi 2002, Kligman, 1998). Ennek történelmi okai vannak. A modern Románia kialakításáról szóló vita egyidős a újabbkori román állammal: román gondolkodástörténet központi témája a modernizáció kérdése, annak szükségessége, a különböző lehetséges útjai (lásd Zeletin, 1927; Motru, 1940 vagy Lovinescu, 1972 stb.).

A szociológia 1920, Nagyrománia megalakulása után kezdett el erőteljesen ezzel a kérdéssel foglalkozni, a húszas években alakult ki az a fiatal szakembergárda, akik a Monográfikus Iskola néven teremtették meg a mindmáig ható hagyományt. A román szociológia lényegében a Dimitrie Gusti nevével fémjelzett csoportosulással jött létre, amely tudatosan interdiszciplináris jelleggel működött (főleg falukutatással és -fejlesztéssel foglalkozott), hangsúlyozott intervencionista céllal. Ez az első szakasz a második világháború végével hanyatlásnak indul, majd 1948-49 körül, a kommunista hatalom konszolidációja nyomán véget is ért, s 1965-ig nem is beszélhetünk szociológiai kutatásokról, műhelyekről. Ekkor a központi politikai vezetés úgy döntött, hogy a szociológia többé nem „burzsoá áltudomány” és megkísérelte – sikerrel – a szociológiát és a szociológusokat a maga oldalára állítani. Ez olyannyira sikerül, hogy a szociológusok (becslések szerint 1975-ig körülbelül 400 szociológust képeztek; Lőrincz, 2002) munkáját a rendszer teljes mértékben felhasználhatta saját céljaira, főleg az erőltetett modernizáció tervezésére és kivitelezésére (Kligman, 1998). A hetvenes évek közepén – a kínai kulturális forradalom mintájára s abból ihletődve – a kommunista vezetés hirtelen hiteltelennek és károsnak minősítette a szociológiát, illetve a szociológusokat. 1989 után a román szociológiai kutatás és

oktatás számára a hirtelen és váratlan helyzet új perspektívákat nyitott ugyan, de a kommunista állammal való szoros kapcsolatuk zavarodottságot jelentett, ami mindmáig érződik (Péter, 2002a; Lőrincz, 2002, Kiss, Sólyom, 2002). 1989 után megalakultak a szociológia szakmai műhelyei (főleg közvélemény-kutató intézetek, a mindenkori kormánynak információkat szolgáltató kisebb intézetek), beindult a szociológusképzés, folyóiratok jelentek meg. A fontosabb egyetemek, ahol szociológusi diplomát lehet szerezni: a Bukaresti Tudományegyetem, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem, a Iaşi-i Ioan Cuza Tudományegyetem, illetve a temesvári Nyugati Egyetem, valamint a Nagyváradai Egyetem és a Brassói Tudományegyetem.

Ebben a kontextusban jelenik meg a „szemlézett” lap, amit hivatalosan a Román Szociológus Társaság ad ki, de amely egyben a bukaresti egyetem Szociológia Karának lapja is. A „Sociologie Românească” elsősorban a román társadalom problémáinak az elemzését szolgálja – áll a szerkesztőbizottság által jegyzett bemutatkozásban. A lapot 1936-ban alapította Dimitrie Gusti, azonban rendszeres megjelenése politikai és ideológiai okokból a második világháborútól szünetelt. A Sociologie Românească 1990-ben indult újra Ion Ungureanu vezetésével, 1996-ig létezett, aztán 1996 és 1999 között anyagi okokra hivatkozva a szerkesztőség nem jelentette meg a folyóiratot, 2000-ben újraindult.

A lap tematikái a következők: politikai szociológia (demokratizáció, civil társadalom problematikája, demokratikus intézményrendszerrel, kormányzattal szembeni bizalom kérdései), modernizáció, gazdaságszociológia (a közpénzek elosztásának a mechanizmusa, munkahely-keresési és túlélési életstratégiák, gazdasági természetű kollektív cselekvés), az etnicitás, szegénység, család és rokonság-szomszédság illetve a közvélemény jelenségével kapcsolatos tematikák szerepelnek. A tematikák és a kérdésfelvetések elsősorban a romániai átmenetre jellemző problémákra vonatkoznak, ha mégsem, akkor a szerzők igyekeznek rámutatni, hogy milyen kapcsolatban áll a romániai átmenettel. Megtalálható, igaz elenyésző mennyiségben, nyugat-európai téma vagy általánosan elméleti téma (például a Rujou és Ferris-féle szervezetszociológiai írások, elméletek). A tanulmányok döntő többsége empirikus: statisztikai adatfelvétel adatainak a másodelemzésén, vagy csapatban végzett terepmunkán alapszik (tulajdonképpen csupán egy tanulmány nem használ fel semmiféle empirikus adatot). A tanulmányok többsége (kb. kétharmada) statisztikai módszertant alkalmaz, a maradék egyharmad kalitatív adatfelvétel során szerzett adatokat értelmez (résztvevő megfigyelés és interjú). Az utóbbiak – minden jel szerint – az egyetemi hallgatók tanévvégi szakmai terepgyakorlatai alkalmával születtek. A szerzők három nagy körhöz tartoznak: a *bukaresti egyetem oktatói* (kiemelt helyen Dumitru Sandu, aki egyben a lap főszerkesztője is, s akire a második csoport tagjai „mintegy kötelességből” legalább egyszer hivatkoznak is, valamint Vintilă Mihăilescu, aki a terepgyakorlatokat szervezi), a diákok, fiatal doktorandusok és magiszteri hallgatók, akik Sandu vagy Mihăilescu köré tömörülnek (ez az alkalmazott módszertanból illetve a szövegek felépítési szerkezetéből is könnyen kikövetkeztethető). A második kört a „külsők” jelentik, akik az egyetem háttérében működő intézményekben dolgoznak.¹ Megállapítható, hogy a szerzők majdnem kizárólag bukarestiek. A SR főváros-központúságát a szerkesztőség azzal igyekszik ellensúlyozni, hogy a szerkesztőségi tanácsban a „vidéket” képviselő professzorokat vendégszerkesztésre kéri fel: eddig egy Kolozsváron szerkesztett lapszám jelent meg.

1. Elsősorban az ICCV (Életminőséget Kutató Központ) és CURS (Falu- és Városkutató Szociológiai Központ).

Tartalmát elemezve könnyen észrevehető, hogy a szövegek legalább harmada kutatásjelentés „tanulmányosított”, „tudományosított” változata (ez sok esetben expliciten is megjelenik). Például Dumitru Sandu: *Hogyan jutunk el egy szegény faluba?* című írása nagy módszertani apparátus felsorakoztatásával a Román Fejlesztési Alap minősítő kritériumrendszerét bírálja, illetve helyette javasol alternatívát. Hasonló okokból a tanulmányok egy részének problémafelvetése nem eredeti, hanem egy megoldandó probléma által vezérelt, s igen ritkán kritikai hangvételű. A „tanulmányosított” jelentések szerzői olyan oktatók, akik a gyakran a román kormány vagy a Világbank, PHARE stb. megrendelésére dolgoznak, tehát közpolitikai szerepük lehetne. Ez a gyakorlat, a már korábban említett problémát veti fel: román a szociológus szerepének a problémáját a társadalmi átmenetben, valamint a szociológia és a kormányzat/állam kapcsolatának a problémáját. „A társadalomismerő és irányító szakembernek, mint olyannak ez a hagyománya a mai napig a román szociológia legfontosabb jellegzetessége. Normális körülmények között a román szociológus mindig igyekezett jó kapcsolatokat fenntartani a hatalmi-döntési ágazat embereivel, vagy legalábbis rendszeresen kommunikálni velük” (Lőrincz, 2002:110). A Monografikus Iskolára visszavezethető hagyomány mellett az egyetemi rendszer által kínált anyagi juttatások alacsony mértéke² szintén ebbe az irányba hat: a kritizáló, „ellenzéki” szociológus anyagi juttatásoktól esik el, s nem vehet részt a társadalomalakító folyamatokban, nincsenek rá meg az eszközei (uo.). Ezért majdnem természetes, hogy a lap hasábjain egyáltalán nincsenek szakmai jellegű viták, nincsenek módszertani, paradigmaticus „ütköztetések”. Ez talán abból is fakad, hogy a lapot egyáltalán nem terjesztik az akadémiai mezőnyön belül sem, és nem jut el alternatív szakmai körökhöz³.

A 2002-es év SR lapszámaiból két tanulmány mindenképpen túllép az általános minősítésén. Az egyik a már említett Paula Tufiş: *Társadalomstruktúra és etnicitás* tanulmánya, a másik a Dorel Abraham és Sebastian Lăzăroiu: *A választások és a közvélemény-kutatások* című tanulmánya. Az utóbbi szöveg szerzői aktív közvélemény-kutatók, egyben oktatók is. Tanulmányukban azt a már-már klasszikusnak mondható kérdést boncolgatják, hogy a romániai 2000-es választások során hatottak-e a közvélemény-kutatások eredményeinek a nyilvánosságra hozatala, más szavakkal befolyásolják-e a közvélemény-kutatási eredmények a szavazati opciókat. A kérdésfeltevés és a megszokott válaszok sem újszerűek (lásd például Girard-Stoetzel, 1977), viszont romániai mezőnyben, ahol a közvélemény-kutatások gyakoriak, és a sajtó és a politikai mezőny szkepszise is jelentős, az írás a kevés szakszerű elemzések egyike. A szerzők elemzésük következtéseként azt az állítást fogalmazzák meg, hogy „elégge iskolázottnak kell lennie a választónak ahhoz, hogy figyelje a mérések eredményét (legyen informált) de nem túl iskolázottnak, hogy azok hassanak is rá”.

A gazdaságszociológia az egyik preferált tematika, ezzel kapcsolatos írások rendszerint a *Társadalmi atlasz* rovatban szerepelnek. Georgiana Pop írása *A közpénzek elosztásának a mechanizmusai és problémái* egy politikailag is aktuális kérdésre koncentrált: éspedig, hogy mennyi pénzt adnak a költségvetésnek, illetve kapnak a különböző földrajzi és kulturális régiók országos költségvetésből? A redisztribúció és a pénzmozgások leírása után a szerző arra a következtetésre jut, hogy a gazdagabb történelmi régiók (például Bánát, vagy Erdély) átlagosan valóban több for-

2. A romániai felsőoktatási rendszerben egy tanársegéd átlagosan havi 110 Euro körül keres, egy adjunktus kb. 180 Eurót, a docens és eöbödötanár fizetése sem haladja meg a 300 Eurót.

3. A Sociologie Românească-ért jelen sorok szerzője 2002 decemberében személyesen leutazott Bukarestbe, a szerkesztőségbe. Alternatív körön – eléggé elnagyoltan – más egyetemi és akadémiai központokat értek.

rással járulnak hozzá a közös költségvetéshez (mint például Moldva), viszont ebből a pénzből a régió belüli hátrányos helyzetű térségeket is támogatják. Érdekes kiemelni a tanulmányból néhány számot⁴: Botoșani megye 350,7 százalékkal kap többet a központi költségvetésből mint amennyivel hozzájárul, ez Vaslui megye esetében 289 százalék, Călărași esetében 245 százalék, Suceava esetében 213 százalék, Hargita 123, Kovászna 105 százalék. A gazdagabb megyék esetében a számok a következőképpen alakulnak (mennyivel kapnak kevesebbet, mint adnak): Bukarest 16 százalék, Kolozs 41 százalék, Temes 52 százalék stb.

Diana Macri *Hogyan találisz munkahelyet Roșiori de Veden?* korrekt, terepmunkára épülő „új-hullámos” tanulmány. A granovetteri hálózatelemzési hagyományra építve elemez, és megállapítja, hogy a gyenge kötések és a hidak képezik azokat a kapcsolatokat, amikre az általa elemzett mono-indusztriális⁵ kisváros munkahelykeresői alapozhatnak. Ugyanebbe a regiszterbe tartozik bele Cosmin Radu *Crângeniből Spanyolországba: vállalkozások, adventisták és cirkuláris migráció* esettanulmánya is. Radu amellet érvel, hogy a vallásváltás (görögkeletiek adventista hitre tértek át főként anyagi meggondolásból) egy gazdasági természetű, racionális döntés volt, amit a vendégmunkával járó erőforrásokhoz való hozzáférés motivált. A vallásváltás egyben a viselkedési minták megváltozását is jelentette Crângenbe, ami főként a gazdasági tevékenységekben nyilvánul meg. Ehhez hasonlóan érvel Vlad Grigora *Mobilitási stratégiák Sâncraion* című tanulmányában. A gazdasági szerkezetváltozás következtében beállt életszínvonal csökkenés ellensúlyozására az elsőgenerációs călaniak (válságos helyzetben levő bányaváros lakói) felújítják kapcsolataikat a környező falukkal, elsősorban a rokonsági hálózatokra alapozva, mintegy „felélesztve” azokat. A szerző kronológiailag öt szakaszt határol be a Călan és a környező falvak közötti kapcsolatok alakulásában, amely összefügg az erőltetett iparosítással (falú-város migráció, hatvanas évek), a bányavállalat fénykorával (a lakosság stabilizálódása, hetvenes évek stb.), a válság első jeleivel (a lakosság csökkenése a nyolcvanas években), a változás (kilencvenes évek eleje, hangsúlyos lakosságcsökkenés, város-falu migráció) illetve a válsággal, a kilencvenes évek közepe óta. Ez utóbbi szakasz a „defenzív tradicionalista” gazdasági stratégiák alkalmazását hozta maga után. Ugyanakkor megemlítenő a gazdaságszociológiai írások között Alexandra Mihai több-kevesebb sikerrel járó kísérletét egy Dâmbovița-i gyümölcsstermesztő szervezet működésének a bemutatására (194-214).

A 2001-es Sociologie Româneascăban megjelent szövegek többsége szorosan kötődik a romániai átmenet gazdasági és politikai vetületeihez – akárcsak a közbeszéd –, így ebben az értelemben az átmenet egyik lehetséges szociológiai olvasatát kapja az olvasó. Ugyanakkor még mindig markánsan jelen van az „intervencionista” jelleg, más szavakkal az a szándék, hogy a szociológiai írások (és implicite a szociológusok) végső célja a döntéshozókkal közösen „elvégzett” modernizáló szerep. Ez inkább a modernizáció témájú tanulmányokból kikövetkeztethető. Lopva ugyan, de a protokronista hagyomány is fellelhető a lap hasábjain: Cornel Cârțână: *Struktúra és társadalmi rétegződés. Román szociológiai hozzájárulások a társadalmi változás és társadalomfejlődés elméletéhez* című írását a rétegződésről Daniel Chirot megállapításával kezdi, aki egy 1978-ban megjelent kötetben arra a következtetésre jut, hogy a húszas években a román szociológusok azokról a kérdésekről vitáztak a hazai akadémiai mezőnyben, amiről a hetvenes évek amerikai

4. 2001-es adatok.

5. A romániai hivatalosan a hét legválságosabb övezet a következő: Nyugati Érchegeység (bányászat), Nagybánya (színesfém feldolgozás), Szeben-Kiskapus (vegyipar), Prahova Völgye (petrokémiai ipar), Vajdahunyad-Kalány (kohászat), Zsil Völgye (szénbányászat), Brassó komplex övezet. Forrás: www.gov.ro

szociológiája beszélt (Chirot, 1978) A szerző természetesen azt sem mulasztja el megjegyezni, Ilie Bădescu (1996) hivatkozva (aki a RSzT elnöke), hogy a román szociológia négy lényeges ponton járult döntően hozzá a szociológia egyetemes fejlődéséhez: az evolucionista gondolkodásban (a tartalom nélküli formák elmélete), az interakcionista szemléletben (Motru környezeti szellem – „mediul sufletesc” – elmélete), a társadalmi dramaturgiában (a „homlokzat emberének” – „a omului de fațadă” – elmélete), illetve a fenomenológiai szociológiához (Speranția írásai révén). Az ilyen „szolid” előzmények természetesen hatással vannak a szövegek jellegére, és csekély kritikai hangvételükre. A kritikai jelleg teljes hiányát a tanulmányok szerkezeti felépítése is kiemeli: többsége egy általános – olykor „előadáson” és „skolasztikus” – elméleti bevezető után következik az empirikus anyag feldolgozása, elemzési kísérlete. Ez utóbbi viszont sok esetben teljesen eltekint az elméleti bevezetőtől, hiányzik a forráskritika, valamint az alkalmazott módszertan korlátainak leírása. Így az adatelemzés és a következtések a tanulmányok körülbelül egyharmada esetében teljesen elszakadnak a (túlságosan is hosszú, sokszor oda nem illő) elméleti megalapozástól. Ez utóbbi mintha arra engedne következtetni, hogy a szerzők szem elől tévesztik a célközönség összetételét: mintha nem a román szociológiában értő közönséget céloznák meg, hanem az egyetemi hallgatókat. Az átlagos tartalom színvonalához képest talán túl igényes a Sociologie Românească fejlődésben szereplő címke: a Román Szociológiai Társaság lapja.

Ezzel párhuzamosan azonban megjelenik egy problémaérzékenység, ami leginkább a gazdaszociológiai írásokban, illetve a politikai témájú írásokban érhető tetten, akárcsak a térség többi országában (lásd Lengyel, 1995). Mindezek arra engednek következtetni, hogy a szociológia is – habár a jelek szerint eléggé lassú – átmenetben van, talán mégis elindul(t) a normalizálódás útján.

FORRÁSJEGYZÉK

- Bădescu, Ilie (1996) *Istoria sociologiei contemporane. Vol I. (A jelenkori szociológia története)*. Bukarest: Eminescu
- Berger, Peter L. (1963) *Invitation to Sociology*. New York: Anchor Books
- Chirot, Daniel (1978) „Social Change in Romania”. In Jovitt, K (szerk.) *Social Change in Romania 1860–1940*. Berkley: Berkeley University Press
- Kiss Tamás, Sólyom Andrea (2002) „Regionális ellentétek és a központ hangjai. A román szociológia helye és helyzete a kilencvenes években” In *Mi újság a Kelet-Közép Európai szociológiában?* Budapest: Teleki László Alapítvány
- Kuczi Tibor (1992) *Szociológia, ideológia, közbeszéd*. Budapest: Scientia Humana,
- Larionescu Maria (2001) *The State of Romanian Sociology since 1989*. Budapest: Collegium Budapest
- Lengyel György (1995) „A kelet-európai gazdaszociológiáról” In *Szociológiai Szemle 4*.
- Lovinescu, Eugen (1972, első kiadás: 1924-25) *Istoria civilizației române moderne (A modern román civilizáció története)* Bukarest: Editura Stiintifica
- Lőrincz D. József (2002) „A társadalomtudományok helyzete Romániában 1989 után”. In *Mi újság a Kelet-Közép Európai szociológiában?* Budapest: Teleki László Alapítvány
- Mungiu-Pippidi, Alina (2002) *Politica după comunism (A politika a kommunizmus után)*. Bukarest: Humanitas

Péter László (2002a) „Az Aranykorszak örökösei. A politikai szellem fenomenológiája. Tanulmány a romániai átmenetről a kolozsvári BBTE diákjainak politikai kultúrája példáján”. In. *WEB. 2002(1).10.*

Rădulescu-Motru Constantin (1940) *Timp și destin (Sors és idő)*. Bukarest: Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol al II.-lea”.

Zeletin, Ștefan (1927) *Neoliberalismul (A neoliberalizmus)*. Bukarest: Nemira

Magyari Tivadar „Gondolatok és adatok”. Két jó tankönyvről

Ha valaki nem úgy jár be a tanterembe kutatómódszertant tanítani, hogy azt a maga kéjére teszi, hanem néha-néha el is gondolkodik azon, hogy vajon mitől hatékony ez a képzés, mi is a célja, az bizonyára szembesül néhány dilemmával. Itt felsorolunk egy párat, de valószínű továbbiakat is lehetne sorolni, ki-ki észjárása és tapasztalata szerint.

Az egyik ilyen dilemmát nevezzük így: *sorrend-dilemma*. Mivel kezdhető (alapozható) a fiatal társadalomkutatók módszertani képzése, *mit, milyen sorrendben* kell nekik megérteni? Hogyan fogja megérteni a mérés és statisztikai modellezés igazi hasznát a társadalmi jelenségek megismerésében, anélkül hogy előzetesen több tucatnyi fogalom tisztázódna előtte: a változók logikai-matematikai világa, a mérési szintek, skálák problematikája, az eloszlások és gyakoriságok fogalma, átlagok és a variancia? Sehogy, hacsak némi intuícióval rá nem érez, arra, hogy „szociológiailag mire mehet ki” ezeknek a fogalmaknak a megtanulása. Illetve hacsak kellő gonddal nem magyarázzák meg neki, hogy milyen világ a változók szociológiájának a világa, tulajdonképpen mit modellezünk, miért, mi célból, milyen korlátokkal. Kétségtelen, hogy a tanulást mégis „az alapokkal” kell kezdeni, már csak az alapvető szakkifejezések és matematikai fogalmak helyes elsajátítása miatt is. Csakhogy ez a kezdeti szakasz természetesen elhúzódhat, nehéz egyszerre alapokat fektetni, de közben a felépítményt sejtetni; a tanonc tanulása mechanikussá válik, sokszor hajlamos akár azt hinni, hogy az egész a tanár kedvéért és szakmai elégtételéért jó, s késik a kvantitatív szociológiai gondolkodás lényegének és izgalmainak a felismerése, csökken a motiváció.

Egy másik példa a sorrend-dilemmára: kérdőív-szerkesztést tanuljunk először vagy azt vesszük jól be, hogy mi kell, hogy történjen az adatokkal, miképpen építkezünk a változókkal a kérdőíves adatfelvétel nyomán; és akkor először foglalkozzuk a változókkal, a köztük levő interakciók kérdéseivel, s csak aztán kerüljön terítékre az, hogy az adatokat miképpen gyűjtjük össze? Mert ha kérdőív-kérdések pusztá technikájával kezdjük, a tanulók jórészt hajlamosak úgy elsajátítani néhány tényleg technikai tudnivalót, hogy hajlamosak lesznek még a későbbiekben is úgy szerkeszteni kérdőíveket, hogy közben alig gondolnak arra, hogy majd miképpen hasznosítják majd a felvett információt immár az adatmátrixban, statisztikai modellezésben. A dilemma megoldása nyilván valami óvatos, koncentrikus tanítási módszerben rejlik, vagyis vigyázni kell arra, hogy a tanuló számára egyszerre, összefonottan váljék tisztává, hogy egy technikát, milyen általános cél, hozadék, modell-építés érdekében alkalmazunk. A dilemma vagy legalább is a dilemma feloldásnak kényszere picit érződik a Babbie-féle módszertankönyv szerkezetén is. Egyes diákokat viszont zavar az, hogy a különböző témák, különféle fejezetekben vissza-visszatérnek, keverednek ebben a könyvben (Babbie, 1989, magyarul 1995).

A másik dilemma a „*technika avagy a módszer*” dilemmája. Ez tulajdonképpen nem dilemma, hanem egy átok a szociológián. Átok az, hogy a módszertani arzenál látszólag egy sor világosan

előírható, „receptelhető” tennivalóból áll. Innen származik az a téves képzet, hogy a szociológiai kutatás „könnyű”, csak éppen a technikákat kell hozzá ismerni. E gond bonyolultabb, messze túlmutat a didaktikai kérdéseken, és már Lazarsfeld és társai is aggódtak a kutatási technikák öncélú, mechanikus alkalmazása miatt. De ez történt, történik a „szociológia-művelés” tömegessé és üzletivé válásával. Sokszor maga a módszertan-oktatás is gyorstalpaló, technikai jellegű foglalkozássá válik. Egy egyetemen belül esetleg több szakon tanítják a társadalomkutatási módszereket, olykor ez olyan, mint a Marxizmus vagy a Tudományos szocializmus tantárgy volt hajdanán: mindenhol kellett tanulni. Így aztán a szociológia szakon fő tantárgy vagy fő tantárgyak sorozata, máshol melléktárgy, amit esetleg egy lelkes tanár tanít, dióhéjban, „nagyáltalánosságban”, valaki, akinek esetleg nem sok szociológusi képzettsége van. Itt két eset tipikus: az első, amikor az illető bekeményít, és az emeletes törtek és mátrixok özönét ömlesztzi, s az óra beszédkézség-fejlesztővé válik, amint megtanuljuk kiejteni egy szuszra, hogy : „he-te-ro-szke-dasztí-citás”, de egy-két hét múlva már nem nagyon tudjuk, hogy ennek a mi a köze az elméletalkotáshoz, tudásunk ellenőrzéséhez. A másik tipikus eset az, amikor az illető nem „keménykedik”, hanem langymelegen elmondja például, hogy kérdőív-kérdés van kettő féle, és pedig nyílt és zárt, vigyázzunk arra, hogy ne szuggeráljuk a választ, a minta legyen nagy és legyen jó az összetétele, és különben tessék olvasni a Babbie-t. A hallgató aztán tanársegéddé cseperedik az évek során, aztán ő is valami hasonlót fog tanítani marketingeseknek, politológusoknak, földrajzosoknak, európai tanulmányosoknak, gendereseknek, környezetvédőknek és természetesen mindenféle literátornak és filozopternek stb. Azok aztán szakemberré cseperednek, és mikor csak tehetik „közvéleményt” kutatnak, és azt hiszik, hogy a szociológus reszortsovinizmusból csóválja rosszállóan a fejét. A módszertannak – voltaképpen magának a szociológiának – a kellei, sőt alapjegyei *elrelativizálódnak*.

Harmadik dilemma: legyen közérthető a tanított módszertan (olyan amerikai, Babbie-s, amelyben a kezdő kutató nem más, mint maga „a nyájas olvasó”, akit nem szabad megerőltetni)? Vagy legyen az egész tömény homo- és heteroszke-daszticitás (plusz emeletes képletek, fel a négyzetre, ki a gyök alól, veretes episztemológiai bevezető Kuhn-ról, Popperről és Weberről)? Egyébként a Babbie-féle könyv nyilván jól oldja meg ezt a dilemmát (bár valószínű, hogy a szerző, más írásait is tekintve, egyáltalán nem volt valamilyen dilemmában, hiszen közvetlensége, példái-nak bocsánatos amerikai sekélysege arra utal, hogy minden dilemma helyett valószínű levele ezt tartotta a legjobb előadási módnak).

Más esetekben viszont sokszor, amikor a statisztikai modellezés kerülne terítékre és a Lazarsfeld-paradigma ereje és szépsége már-már sejlene, akkor jönnek és sikeresen álcázzák mindezt a függvények és intervallumok, a standardizálások (fel a négyzetre, ki a gyök alól...). Mateknek kiváló, de Lazarsfeld és a szociológia elvesz, illetve ami marad belőle, az a gólyák és a kisgyerekek száma közötti összefüggések megértéséhez elegendők talán...

... És akkor a hallgató Magyarországon és környékén kézbe vehet két *másféle* (tan)könyvet. A Moksony Ferenc-féle *Gondolatok és adatok* címűt (1999-ben), aztán Székelyi Mária és Barna Il-dikó *Túlélőkészlet az SPSS-hez* című kötetét, 2002-ben.

Mérésről, modellezésről, többváltozós elemzésről szólnak, a változók mibenlétének a tisztázásától a többdimenziós skálázásig, a logisztikus regresszióig, de a tanuló számára eleve világos, hogy mindezt miért műveli a szociológus, mindezeknek mi a köze a szociológusi tudáshoz, magához a modellált valósághoz.

És közben mindezt *el lehet* olvasni!

Illetve, a Székelyi-Barna (tan)könyv így kezdődik: „Ez a könyv nem *olvasni való*. A „felhasználót” úgy képeltük el, hogy ül a számítógépe előtt, letölti az internetről a www.typotex.hu utasításra megjelenő információs ablakból a könyvhöz tartozó adatfájlokat, behívja az SPSS programcsomagot, majd kinyitja ezt a könyvet”.

Nem az amerikai weboldalak dedósoknak szánt statisztika-kurzusáról van szó, hiszen nem mond le a szakszerű elnevezésekről, alkalmazási lehetőségek pontos tisztázásáról, a matematikai fegyelem érvényesítéséről, a modellezés és statisztikai inferencia magasabb témáiról. Inkább *élni* és nem egyszerűen „túlélni” tanítja a szakmáját jelentő módszerekkel a kezdő társadalom-kutatót. Közben emberszámba veszi, s valóban nem az alapok alapjánál kezd, feltételezve, hogy a diák be tud tölteni egy adatbázist, alapfokon kezelni tudja az adatokat az SPSS-ben, viszonylag otthonos e programcsomag „környezetében”.

Moksony Ferenc (tan)könyve pedig egy sikeres didaktikai kísérlet az öncélú módszertani technicizálás ellen, a közkeletű technikai-metodológiai félreértések ellen is, de nem is ez a lényeges érdeme: minden hasonló könyvnek ezt kellene tennie. Ami egy igazi didaktikai siker, az a könyv szerkezetében, a fejezetek egymásutániségében rejlik: megoldja tanításnak, mint gondolatvezetésnek a fentebb említett sorrend-dilemmáját. A Lazarsfeld-séma és általában a statisztikai modellek mibenléte összképében tud világossá válni az olvasó/tanuló előtt; sikerül szinte egyszerre felfedeztetni az alapokat és az indokokat a modellezés végső értelmével, s így mutatni meg az elmélettesztelés lényegét. Ez még akkor is így van, ha ezt a szerző kifejezetten csak a regresszioelemzés bemutatásán keresztül teszi. Némi SPSS-használatot is tanít a könyv. A példák egyszerűek, szociológiailag értelmesek: kevés példa, alaposan végigvezetve a statisztikai modellezés útján – a regresszióra kihegyezve. A Székelyi–Barna-féle kötet pedig valóban a többváltozós elemzések alapvető módszereit veszi sorba, az SPSS-alkalmazásokra, azok megértésére, felhasználására és elméleti hasznosítására készítve fel az olvasót... illetve az *alkalmazót*.

FORRÁSJEGYZÉK

- Babbie, Earl (1989, magyarul 1995) *The Practice of Social Research* USA: Wadsworth (magyar fordítás: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* Budapest: Balassi Kiadó)
- Moksony Ferenc (1999) *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése* Budapest: Osiris Kiadó
- Székelyi Mária, Barna Ildikó (2002) *Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikákról a társadalomkutatók számára* Budapest: Typotex Kiadó

BILINGVISMUL MAGHIARILOR DIN TRANSILVANIA, CONSERVARE LINGVISTICĂ SAU INTEGRARE? Renegocierea și redefinirea statului limbii maghiare față de limba română (atât din punct de vedere oficial cât și informal) a constituit una din aspectele cruciale ale relațiilor interetnice din România ultimelor decenii. Studiul lui Horváth István pune în lumină pe de o parte antagonismele dintre abordarea politică și cea profesională (administrativă) a problemei, pe de altă parte diversitatea atitudinilor populației maghiare din Transilvania față de bilingvism. În opinia autorului, trebuie să constituie obiectul reflecției profesionale viziunea că povara integrării culturale se cuvine a fi purtată în întregime de către minorități, viziune considerată firească de anumite cercuri. În același timp, este necesară o reflecție mai nuanțată asupra modului în care minoritățile se raportează la bilingvism. Datele empirice arată că pentru aproximativ o pătrime dintre maghiarii din Transilvania folosirea limbii române drept limbă secundară fundamentează situații comunicaționale în care actorii manifestă identități legate de stratul social sau de comunitatea locală de apartenență.

STRATEGII DE SUPRAVIEȚUIRE A NOII SĂRĂCIMI. Schimbările economice ale perioadei de după 1989 au determinat apariția unor forme specifice de sărăcie în Europa de Est, așadar și în România. Literatura de specialitate se referă la categoriile sociale dezavantajate de procesul de tranziție prin termenul de *noii săraci*. Abordând această problemă, lucrarea lui Péter László relevă modul în care vechile strategii de supraviețuire, operaționale înainte de 1989, au devenit ineficiente și perdanții tranziției au fost nevoiți să dezvolte alte strategii. S-au conturat astfel mai multe modele de adaptare: unele persoane, în virtutea situației în care se găsesc, sunt deschise spre asumarea de riscuri; alții s-au adaptat mai greu schimbărilor și nu doresc, sau de multe ori nici nu se pot angaja în asumarea unor riscuri. Ei trăiesc și conceptualizează situația lor prin intermediul unor reflecții proprii, verbalizându-le într-o manieră specifică. Studiul pune în lumină și câteva din elementele acestor reflecții.

APARIȚIA SLUMURILOR ȘI PROCESE DE SĂRĂCIRE. Importanța problematicii sărăciei, respectiv a formelor sale urbane, se accentuează în contextul perioadei de tranziție. Înainte de 1989, datorită posibilităților reduse de alegere a locului de muncă și de rezidență, segregarea spațială a diferitelor categorii sociale era mult mai redusă decât în societățile occidentale. În urma schimbării regimului politic, o mare parte a locuințelor a trecut brusc în proprietate privată, ducând la conturarea unei piețe a locuințelor ce funcționează pe baza legilor pieței. Paralel cu acest proces de privatizare și liberalizare s-au desfășurat și alte schimbări economice, determinând scăderea nivelului de trai și creșterea numărului acelor persoane ce trăiesc sub pragul sărăciei. Efectul coroborat al liberalizării pieței locuințelor, al sărăcirii populației, al precarității protecției soci-

ale a conturat o situație specifică. Sărăcia nu mai poate fi abordată doar cu instrumentele descrierii macrostatistice, aceasta fiind influențată de *procesele locale de segregare*; prin urmare, apare necesitatea circumscrierii teritoriale a sărăciei. Pásztor Gyöngyi investighează modul în care au avut loc procesele de segregare în Cluj, cum au apărut primele zone de *slum* în această localitate.

PROCESUL FORMĂRII ELITEI ROME ÎN CLUJ. În România, liderii politici ai comunității rome și actorii principali ai organizațiilor civile se află într-o situația aparte. Ei trebuie să își legitimizeze statutul de politician, poziția de conducere nu atât în fața romilor sau a populației non-rome, ci în fața elitei statului-majoritar care îi acceptă sau nu drept parteneri de discuție, reprezentanți legitimi ai romilor. Rolul hotărâtor în configurarea elitei rome revine actorilor politici care decid cine anume va fi considerat reprezentantul romilor. Problema romă, spațiul public de care dispun liderii comunității rome este prin urmare definit dintr-o poziție exterioară de superioritate, marcând totodată discursul acestei comunități și delimitând arealul inițiativelor ei. Geambașu Réka ilustrează acest fenomen prin analiza cazului din Cluj.

STRATIFICARE ȘI ETNICITATE ÎN ARDEALUL POSTCOMUNIST. Procesul de reformă economico-socială a atins în 1997 stadiul în care se pot deja delimita clar diferite straturi sociale în funcție de venit și avere, constatându-se omogenitatea lor relativă în privința posesiei de capital material. Veres Valér analizează cu ajutorul unor instrumente statistice stratificarea populației din Transilvania și factorii care o determină. Autorul aplică schema elaborată de Goldthorpe și Erickson, respectiv teoria convertibilității formelor de capital. Se relevă astfel existența unei asocieri puternice între mărimea rețelei sociale și statutul social al individului. Rețeaua este în general mai densă în cazul păturilor de mijloc, respectiv al intelectualilor, în timp ce elita (adică persoanele aflate pe poziții de conducere) preferă legăturile slabe.

ANALIZE ASUPRA CONSUMULUI DE PRESA SCRISĂ. Consumul mediatic al celor aproape un milion și jumătate de etnici maghiari din România se desfășoară preponderent în limba maternă. Magyari Tivadar analizează de data aceasta relaționarea maghiarilor din Transilvania la presa scrisă, utilizând rezultatele unor cercetări empirice. Lucrarea pune în relief forma tipică a utilizării presei scrise: citirea cotidianului local. Lectura ziarului local constituie una dintre formele cele mai încetățenite de consum mediatic în rândul comunității maghiare. Acesta reprezintă o tradiție de decenii, un element obișnuit al vieții de zi de zi. Studiul propune o tipologie a cititorului, oprindu-se asupra situației actuale a diferitelor publicații, a perspectivelor ce se întrevăd pentru acestea.

BILINGUALISM OF THE ETHNIC HUNGARIANS IN TRANSYLVANIA. The renegotiation and redefinition of the (official and informal) status of minority languages constituted one of the key-issues regarding interethnic relations from Romania in the last decades. The study of Horváth István sheds light on the antagonisms between the professional (administrative) and the political perspectives on this problem, and analyses the diverse attitudes towards bilingualism declared by the Hungarians from Transylvania. It ought to constitute object of professional reflection the assumption that only minorities should hold the burden of cultural integration, an assumption taken for granted in many professional circles. In the same time, more attention should be driven to the ways members of ethnic minorities relate to bilingualism. On the basis of empirical data, the author argues that approximately one-quarter of the Hungarians from Romania use Romanian as their second language in those communication-situations where social class or local identities are expressed as well.

THE SURVIVING STRATEGIES OF THE NEW POOR. The social and economic changes following the political turn from 1989 led to the appearance of specific forms of poverty in Eastern Europe, thus in Romania as well. Some categories became the losers of transition, being regarded as the *new poor* by the mainstream sociological literature. Péter László's study reveals that the survival strategies operational before '89 lost their utility and the losers of transition had to search for new strategies. However, the developed models vary. There are persons who, by virtue of their situation, are ready to assume the risks that accompany the use of certain strategies. Others adapted with much more difficulty to the changing environment and they do not, or often cannot assume risks. They experience and conceptualize their situation through specific reflections, verbalizing it in a particular manner. The analysis concerns also the elements of these reflections.

SLUMS AND PAUPERIZATION PROCESSES. The study of poverty and its urban manifestations gains more and more importance in the transition period. Due to the official constraints regarding the choice of the workplace and the residence during state-socialism, phenomena of residential segregation were much seldom in Romania than in Western societies. After 1989, a considerable proportion of the houses stock became suddenly private property; consequently, the housing market started to function as a real market, after the rules of demand and offer. In the same time, the social and economic changes led to a general decay of the living standards and to an increase of the number of those living under the poverty line. The joint effects of the impoverishment of the population, the precarious social protection, and the liberalization of the housing market became manifest in the accentuation of residential segregation. Poverty cannot

be treated any longer only as a statistically circumscribed category, it ought to be analyzed *in relation with the local segregational phenomena*, paying attention to territorial aspects as well. In her present work, Pásztor Gyöngyi investigates how the segregation process took place in Cluj, determining the appearance of slum areas.

THE PROCESS OF ESTABLISHMENT OF ROMA ELITE. THE CASE OF CLUJ. In Romania, the political leaders of the Roma community and the main actors from civil organizations face a particular situation. The legitimization of their leadership position ought to come neither from Roma population, nor from the non-Roma, but from the political elite of the majority-state who might accept or reject them as partners of political dialogue, as legitimate representatives of the Roma population. The Romanian political actors decide who or whose circle will be considered the legitimate delegate of the Roma, their attitude constituting the major determinant of the Roma elite configuration. Roma issues are thus defined from above, by outsiders who circumscribe the social space at the disposal of Roma leaders, mark their public discourse and delimit the area of their initiatives. The study of Geambașu Réka sheds light on this subject by presenting the case of Cluj.

SOCIAL STRATIFICATION AND ETHNICITY IN POST TOTALITARIAN TRANSYLVANIA. The social and economic transition process from Romania reached in 1997 the stage when differences in wealth and income relate to social class position and a relative homogeneity of social strata regarding the possession of capital can be depicted. Using the tools of statistical analysis, Veres Valér investigates the tendencies of social stratification among the Hungarians from Romania and its determinants. The author applies the Erickson-Goldthorpe model, having in view theories of capital conversion as well. The study reveals a considerable correlation between social status and the extent of the social network of the individuals. Generally speaking, the density of the social network is higher among the middle classes and the intellectuals, whereas the elite (those occupying leadership positions) prefer rather the weak ties.

NEWSPAPER READING HABITS OF HUNGARIANS IN TRANSYLVANIA. The approximately one million and a half Hungarians in Romania use primarily the mass media accessible in their mother tongue. In his present study, Magyarai Tivadar investigates on the basis of empirical data how Hungarians from Transylvania relate to the written press. The analysis reveals the details of the typical lecture act: reading the local newspaper. This constitutes one of the most widespread habitual acts of the Hungarian community from Transylvania, the basic form of media-consumption. It is a tradition for decades, a part of the everyday life. The author constructs a typology of readers, presenting the current situation of the publications and their perspectives for the future.